Onder redactie van M.J. Paul

Geestelijke strijd

Demonie en bevrijding in christelijk perspectief

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

ZEEUWSE BIBLIOTHEEK
BEW. E
DELBURG

Ontwerp omslag: Mirella Dijkerman, Den Haag
Illustratie omslag: Giotto di Bondone, `Franciscus verdrijft de duivels van Arezzo', fresco in de kathedraal San Francesco te Assisi, ca 1295/1300 [research: CKD/KU Nijmegen]

ISBN 90 239 1167 9
NUR 707

© 2002 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

`Ik ben er zeker van dat een van de hoofdoorzaken van de zieke staat van de kerk vandaag het feit is dat de duivel vergeten wordt. Alles wordt aan ons toegeschreven; we zijn allemaal zo psychologisch geworden in onze houding en ons denken. We zijn onwetend geworden van dit grote objectieve feit, het bestaan van de duivel, de tegenstander, de beschuldiger, en zijn "vurige pijlen".'
The Christian Warfare: an Exposition of Ephesians 6:10-13 (Edinburgh 1976) 292.

`Demonische activiteit neemt steeds meer toe... Dan zijn er de gevallen die alleen maar beschouwd kunnen worden als bezetenheid door demonen. Diverse boeken zijn er geschreven die heel goed omgaan met deze ernstige zaak. Er is bijvoorbeeld het uitstekende boekje *The Roaring Lion,* gepubliceerd door de Overseas Missionary Fellowship. Ik beveel het bij u aan, het is heel instructief. (...) Ik kwam in mijn eigen praktijkervaring diverse gevallen tegen.'
Healing and the Scriptures (Nashville 1988) 159, 165.

Uitspraken van D. Martyn Lloyd-Jones (1899-1981), eerst 'Chief Clinical Assistant' in St. Bartholomew's Hospital London, later predikant in London's Westminster Chapel.

Inhoud

Woord vooraf 9

1. Demonen en ons wereldbeeld 11
M.J. Paul

2. Demonische machten in het Oude Testament 28
M.J. Paul

3. De strijd der geesten in het Nieuwe Testament 47
Chr. Fahner

4. Duivel en demonen in de Vroege Kerk, Middeleeuwen en vroegmoderne tijd 67
R.J.A. Doornenbal

5. Duivel en demonen vanaf de Reformatie tot heden 90
R.J.A. Doornenbal

6. Duivel en demonen in de dogmatiek 116
J. Hoek

7. Bezetenheid en psychiatrie 133
W. *Chr. F. de Vries*

8. Demonie en pastoraat 151
P.A. Siebesma

9. De praktijk in de gemeente 170
M.J. Paul

Literatuurlijst 190
Personalia 198

Woord vooraf

`Wij weten in onze gereformeerde traditie nauwelijks iets van het uitdrijven van demonen. Elke religieuze traditie heeft daar rituelen voor — rooms-katholieken, anglicanen, oosters-orthodoxen, luthersen, evangelischen. Waarom hebben gereformeerden daar geen antenne voor? Het is onbekend terrein. Voor mij ook, en ik voelde me daardoor teleurgesteld in mijn traditie, mijn geestelijke bagage. Je leest in de Bijbel zoveel over die strijd tegen de machten, je voelt het in je botten dat we er middenin zitten. Onze eigen jongelui halen de domste dingen uit met het aanroepen van geesten en weet ik wat. En als je dan met de brokken zit, dan denk je: waarom heb ik hier niks over in mijn pakket? Waarom weet mijn traditie daar geen raad mee?'
(Ds. W. Smouter in het *Nederlands Dagblad* van 5 augustus 2000.)

Najaar 2001 werd door de opleiding Godsdienst Pastoraal Werk van de Christelijke Hogeschool Ede een themaweek gehouden over geestelijke strijd, demonie en bevrijding. In het gewone lesprogramma krijgen deze onderwerpen nauwelijks aandacht en het bleek dat bij studenten veel vragen over deze onderwerpen bestaan. Daarom kwam de gedachte op de lezingen te bewerken en in boekvorm beschikbaar te stellen Immers, steeds meer mensen in onze postchristelijke maatschappij stellen zich open voor geestelijke machten en krachten die niet uit God zijn. Dit heeft te maken met de toenemende belangstelling voor bepaalde praktijken uit andere religies, met de invloed van de media (boeken en films waarin zulke zaken aan de orde komen) en met de sterke opkomst van paranormale geneeswijzen. Westerse christenen krijgen de laatste jaren steeds vaker te maken met de gevolgen van deze naïeve openheid voor occulte zaken. Helaas weten te veel christenen hierop geen bijbelse antwoorden.

Dit boek wil theoretisch en praktisch toerusten en reikt daartoe actuele gegevens aan uit het Oude en Nieuwe Testament. In de loop van de kerkgeschiedenis blijkt de belangstelling voor het occulte soms veel te groot te zijn en andere keren is er juist een ontkenning De vroegchristelijke kerk heeft veel ervaring opgedaan in de confrontatie met demonische machten. In onze tijd zijn het christenen in de zendingsgebieden die de geestelijke strijd als heel reëel ervaren en vanuit de Bijbel ons laten zien hoe hiermee om te gaan. Waarom is er zoveel huiver in de reformatorische traditie voor dit onderwerp, zodat er maar weinig in de dogmatieken staat? Waarom sluiten veel, ook christelijke, psychiaters zich af voor de mogelijkheid van occulte belasting bij hun patienten? Welke rol speelt daarin ons wereldbeeld, ook bij christenen? Dit zijn enkele vragen waarop dit boek een antwoord wil geven. De bundel eindigt met praktische adviezen voor de christen en de christelijke gemeente.

De collega's R.J.A. Doornenbal en P.A. Siebesma hebben het initiatief genomen tot bovengenoemde themaweek. Zij hebben ook meegeholpen de afzonderlijke hoofdstukken van dit boek zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen.

M.J. Paul

1. Demonen en ons wereldbeeld

M.J. Paul

1.1 Twee levensverhalen

Op een maandagavond stopte een auto voor ons huis. Een man stapte uit en vroeg of hij iets mocht vertellen over Gods ingrijpen in zijn leven. Hij vermoedde mijn belangstelling, omdat ik in een interview iets gezegd had over goddelijke genezing na bediening van de ziekenzalving zoals in Jakobus 5 beschreven staat.

De man vertelde in bijzijn van zijn vrouw over hun huwelijk dat al jaren onder spanning stond vanwege zijn drankproblemen. Hij had een goede baan als ambtenaar, maar keer op keer werd hij overvallen door een geweldige angst. Dan ging hij de natuur in, bij voorkeur het bos, of hij dronk zoveel dat de angst tijdelijk verdween. Eens heeft hij zich in dronkenschap laten verleiden tot het meehelpen aan een inbraak. Hij werd opgepakt en de rechter sprak er zijn verwondering over uit dat iemand met zo'n goede positie zijn toekomst op het spel zette door mee te doen met een inbraak om een paar honderd gulden te bemachtigen.

De man gaf de ongerijmdheid toe, `maar ik kon niet anders, er was een innerlijke drang om dit te doen'. Hij was echter bereid zich te laten helpen en is lange tijd onder behandeling geweest van een christen-psychiater. Hij was belijdend lid van een kerk en ging trouw naar de kerk, maar het gebed om genezing bracht geen uitkomst. Acht keren is hij opgenomen geweest in een psychiatrische inrichting, waar men een `borderlinesyndroom' constateerde: hij overschreed bepaalde grenzen. Meestal ging het goed tijdens zo'n opname en mocht hij weer spoedig naar huis. Totdat de angsten weer terugkwamen en hij vluchtte in de drank... Zijn vrouw kreeg uiteindelijk van een christen het advies om te onderzoeken of er occulte machten bij betrokken waren. Toen ze dit eenmaal gingen on-

derzoeken, kwamen ze bij een christin terecht die intensief voor hem gebeden heeft en door middel van exorcisme heeft bijgedragen aan zijn bevrijding. De invloed van occulte machten werd verbroken.

Op het moment dat de man met de auto voor kwam rijden, was hij al een half jaar vrij van de vreemde angsten en ook kon hij de alcohol geheel laten staan. Vol vreugde vertelde hij zijn verhaal en vermeldde ook wat dat betekende voor zijn huwelijk en het gezin. Zijn vrouw bevestigde met grote dankbaarheid Gods ingrijpen. Tegelijkertijd vroegen zij zich af hoe het mogelijk was dat christelijke hulpverleners geen oog hadden voor deze occulte belasting.

In dit levensverhaal bemerken we vreemde angsten en ook de innerlijke neiging om een verboden handeling te verrichten, tegen alle verstandelijke en geloofsoverwegingen in. Het deed mij denken aan een ervaring van ds. W.C. van Dam te Geldrop. In de jaren zestig had hij in zijn gemeente een meisje dat leed aan kleptomanie, een ziekelijke neiging tot diefstal. Diverse malen was ze betrapt bij winkeldiefstal en als predikant hield hij haar voor dat we het eigendom van een ander ons niet mogen toe-eigenen. Dit wist ze wel, maar ze gaf aan dat er een macht in haar was die haar drong om toch weer te stelen. Dit riep bij Van Dam de vraag op of er machten zijn die sterker zijn dan Jezus.

Vanuit een diepe overtuiging dat Jezus sterker is dan alle boze machten, gebood hij de vreemde macht het meisje los te laten en te verlaten in de naam van Jezus. Vanaf die tijd had het meisje geen last meer van de ziekelijke aandrang tot stelen. Dit was voor Van Dam de eerste ervaring op het gebied van exorcisme. Hij vertelde mij dat sommigen in zijn gemeente het accepteerden, maar dat andere gemeenteleden, van wie velen een technische opleiding hadden en bij Philips werkten, hier niet goed raad mee wisten. Op den duur kwam er meer openheid in de gemeente en ontstond er ook een pastoraal team dat de predikant bijstond in `de dienst der bevrijding' (vgl. Van Dam, 1993, 88).

Wanneer iemand in onze tijd met vreemde problemen aanklopt bij een zielzorger bestaat het gevaar dat deze het terrein van het occulte en demonische volledig over het hoofd ziet. Van Dam schrijft in een van zijn boeken: `Vroeger heb ik dat gebied zelf niet gekend.

Mijn theologische hoogleraren hebben daar nooit of te nimmer over gesproken. Voor veel pastores bestaat dit gebied nog steeds niet. Waarom ligt dit bij velen buiten hun horizont? Als Jezus optreedt, dan drijft hij boze geesten uit. Herhaaldelijk geeft hij zijn discipelen de opdracht, datzelfde te doen. Toch is dat, vooral in de protestantse wereld, nooit serieus genomen. Luther heeft er nog iets van geweten, Calvijn niet. Men wist dat in de Katholieke Kerk boze geesten werden uitgedreven, maar men signaleerde daar zoveel vermenging met bijgeloof dat men zich daarvan distantieerde. Zo wierp men met het badwater ook het toch bijbelse kind overboord' (1993, 49-50).

1.2 *De westerse cultuur*

Het is goed om in kort bestek iets te zeggen over de ontwikkeling waardoor het geloof in geesten verloren is gegaan in de westerse cultuur. In de hoofdstukken 4 en 5 van deze bundel komt dat uitgebreider aan de orde. In de Middeleeuwen was het geloof in engelen en demonen vanzelfsprekend. Op schilderijen zien we ze in groten getale uitgebeeld. In de renaissancetijd (rond 1500) zag Pietro Pomponazzi echter de engelen als een vorm van bijgeloof. `Wat zich voordoet als onverklaarbaar en wonderlijk op aarde, is het gevolg … van bovenaardse kosmologische oorzaken.' In Nederland bestreed Balthasar Bekker enige tijd later het welig tierende bijgeloof en de hekserij. Zijn boek droeg de titel *De betooverde wereld.* Hij deed in ieder geval zijn best om zoveel mogelijk natuurlijke oorzaken aan te dragen. Bekker bekritiseerde zelfs predikanten die demonen uitdreven, omdat daardoor het bijgeloof bevorderd werd.

De hekserij was een opvallend verschijnsel in West-Europa en velen lieten zich door de heksenwaan meeslepen. Veel beschuldigingen van hekserij kwamen uit de mond van tovenaars en bezetenen, naast het getuigenis van gewone bedriegers. Diverse christelijke onderzoekers van de heksenwaan kwamen tot de conclusie dat de vele heksenprocessen in West-Europa een overwinning waren van satans geest over de West-Europese geest. Toen langzamerhand steeds meer mensen zich afkeerden van de heksenwaan sloeg de stemming geheel om: velen keerden zich tot het rationalisme en ontkenden het bestaan van duivel en demonen (Van Dam, 1970, 108-109; vgl. paragraaf 4.2).

In die periode werden steeds meer natuurwetten ontdekt. Velen lieten zich meeslepen door de geweldige vorderingen die gemaakt werden in de natuurwetenschappen. Talrijke verschijnselen in de natuur bleken wetmatig te verklaren, zoals de zwaartekracht en de loopbaan van planeten. Terwijl aanvankelijk veel christenen in de natuurkunde werkzaam waren en God de eer gaven van de wetmatigheden die zij ontdekten, ging het wetenschappelijke, wetmatigedenken langzamerhand overheersen (Newton). Het terrein van het geloof werd steeds meer ingeperkt. Vroeger mocht men geloofd hebben dat God sprak in donder en bliksem, de natuurkunde maakte duidelijk dat er sprake was van een elektrische ontlading. Vroeger mocht men uitgegaan zijn van een goddelijke schepping van het leven op deze wereld, de theorieën van Charles Darwin gaven een natuurlijke verklaring voor het ontstaan van de soorten leven op aarde. De klassieke natuurkunde gaf een mechanisch beeld van de fysische werkelijkheid. Dat betekent dat aan elk verschijnsel de beweging en de wisselwerking van materiële deeltjes ten grondslag ligt. Er moet een natuurlijk, oorzakelijk (causaal) verband bestaan tussen verschijnselen. Daarmee beschouwden velen God als `een overbodige hypothese' (vgl. G. Nienhuis, 18-29).

Er zijn nog veel meer redenen waarom in de westerse cultuur het geloof in een geestelijke wereld verloren is gegaan, maar in ieder geval hebben de vele ontdekkingen in de natuur mensen de indruk gegeven dat er voor allerlei zaken `natuurlijke' oorzaken zijn en dat het geloof in `bovennatuurlijke' oorzaken achterhaald zal worden. Daarnaast is er echter steeds een onderstroom geweest die zich bezighield met occulte zaken. Velen konden die werelden echter niet met elkaar verbinden (vgl. par. 5.2).

1.3 *De opkomst van de geneeskunde*

Nu kunnen we ons voorstellen dat velen onder invloed van de wetenschap zich afkeerden van het geloof, maar hoe komt het dat christenen ook meegingen? Waarom is ook onder westerse christenen het geloof in bovennatuurlijke oorzaken zo afgenomen? Om hier meer zicht op te krijgen, richten we ons op de geneeskunde. In de negentiende eeuw zette de ontwikkeling van de geneeskunde in als een analytische, empirische wetenschap. Dat wil zeggen dat men

wetenschappelijk wilde kunnen verklaren wat men aan ziekten aantrof. De eerste beweging was die van het pathologisch-anatomisch ziektebegrip, waaraan de naam van Virchow verbonden is. Hij ging ervan uit dat er geen algemene ziekten bestaan, doch dat slechts een anatomisch te lokaliseren deel van het lichaam ziek is. Hij noemde dat zieke deel van het lichaam (bijvoorbeeld de hersenen of de longen) `de zetel van de ziekte'. Nauwkeurig onderzoek van het lichaam van zieke mensen na de dood leverde veel gegevens op, waardoor een nauwkeuriger beschrijving van ziekten mogelijk werd.

Al spoedig werd duidelijk dat ziekte niet altijd zijn oorsprong had in zieke lichaamsdelen, maar dat ziekte ook samen kon hangen met gestoorde functies. Hiermee kwam het pathofysiologische ziektebegrip naar voren. Vervolgens kwam de ontdekking van de bacteriën als veroorzakers van ziekten. Geleerden als Pasteur en Koch hebben een groot aandeel hierin gehad. Toen kwam het etiologische ziektebegrip op, met de gedachte dat elke ziekte één specifieke oorzaak heeft.

Deze drie ziekteconcepten hebben in allerlei combinaties grote triomfen gevierd. De geneeskunde heeft veel te danken gehad aan de benadering dat ziekte zoiets is als een functiestoornis die anatomisch te lokaliseren is, veroorzaakt door een bepaalde bacterie of een andere ziekteverwekker. Voor veel dokters en hun patiënten is ziekte nog steeds uitsluitend dat wat met dit model beschrijfbaar is.

Hoeveel vooruitgang er ook in medisch opzicht geboekt werd met deze modellen, toch leidden ze in de praktijk tot een enorme reductie van de geneeskunde. De mens als persoon, met zijn psychische en sociale aspecten, zijn religieuze problemen en zijn zingevingsvragen kwam zo niet aan bod. Als de dokter daar in zijn praktijk toch rekening mee hield, deed hij dat meer als mens dan als professional.

Vanaf ongeveer .1900 kwam er zicht op andere factoren, zoals de invloed van de hersenen en de rdl van hormonen. S. Freud maakte aannemelijk dat lichamelijke functiestoornissen kunnen optreden door onbewuste innerlijke conflicten. Daarmee kwam ruimte voor de betekenis van het psychische functioneren, en werd de zogenaamde psychosomatische geneeskunde geboren, waarbij gelet wordt op de wisselwerking tussen psyche en lichaam. Ook kwam er aandacht voor de samenhang tussen bepaalde ziekten en specifieke

stoornissen in de persoonlijkheid. Een maagzweer of astma ontstaan bij bepaalde personen. Daarbij is er overigens nog steeds weinig aandacht voor sociale of puur lichamelijke factoren.

Nadat nog enige andere stromingen invloed hebben uitgeoefend, kwam in de jaren zestig het zogenaamde biopsychosociale model op, ontwikkeld door de Amerikaan Engel. Hij schonk aandacht aan de sociale kant van het bestaan, maar deed tevens recht aan de inmiddels klassieke empirisch-analytische houding in de wetenschap. Hij beschouwde de mens als hoogste in de hierarchie van cellen, weefsels, organen en zenuwstelsel. Maar de mens is volgens Engel ook weer onderdeel van een familie, van een cultuur en maatschappij en van de omgeving waarin hij leeft. Als men spreekt over `holisme' in de geneeskunde bedoelt men meestal dit model van Engel.

Het moet toegegeven worden dat dit model veel ruimte biedt om allerlei omschrijvingen van ziekte en gezondheid te omvatten. De laatste jaren zijn veel samenhangen ontdekt die voorheen onbekend waren. Zo blijkt de psychische situatie waarin iemand verkeert voordat hij een hartinfarct krijgt, een belangrijke factor bij het ontstaan van deze ziekte. Een rouwproces geeft een verhoogde kans op het ontstaan van een lichamelijke ziekte. Een vroege scheiding van moeder en kind blijkt een zwaarwegende factor te zijn in een mensenleven. Er bestaat een samenhang tussen de psychische toestand waarin iemand verkeert en de weerbaarheid van zijn immuunsysteem. Experimenteel heeft men kunnen aantonen dat stress het optreden van verkoudheid bevordert.

Het biopsychosociale model biedt een goed interpretatiekader. Het inspireert tot gewoon empirisch-analytisch onderzoek en biedt hulpmiddelen voor de interpretatie, geen dogmatisch recept.

W. van Tilburg, aan wie het bovenstaande overzicht ontleend is, besluit zijn bijdrage met de vermelding: `Het opent de mogelijkheid om de rol van b.v. religieuze problematiek, zingevingsproblematiek zo men wil, weer bij het ontstaan c.q. het beloop van ziek zijn te onderzoeken, het laat ook de mogelijkheid open dat deze rol minder belangrijk zou kunnen zijn: Hierover besluit uiteindelijk empirisch onderzoek' (40).

1.4 *Meegaande christenen*

Ik kom nog een keer terug op de vraag die aan het begin gesteld is: waarom is ook onder westerse christenen het geloof in bovennatuurlijke oorzaken zo afgenomen? Ik denk dat het alles te maken heeft met het opkomende intellectualisme. Calvijn en zijn navolgers hebben veel nadruk gelegd op de ratio en op de rationele uitleg van de Bijbel. Aan de theologische faculteiten werd sterke nadruk gelegd op filosofie als basis voor de theologische studie. Luther mag dan wel in 97 onbekende stellingen positie gekozen hebben tegen Aristoteles en de scholastieke traditie, in aangepaste vorm heeft die wijsbegeerte wel doorgewerkt (H.N. Hagoort; P.A. Siebesma, 1997). Al verwierpen de theologen het rationalisme, de logica kreeg een ongekend hoge plaats.

Tevens is het nodig het succes van de natuurwetenschappelijke methode te noemen. Veel primitieve opvattingen blijken eenvoudigweg niet waar te zijn. Voor tal van verschijnselen in onze wereld zijn natuurlijke oorzaken voorhanden. De concentratie op natuurlijke oorzaken heeft enorm veel opgeleverd in de medische wetenschap en onze levensverwachting is enige tientallen jaren langer dan een paar eeuwen geleden. Vroeger mocht men de pest zien als `een gesel Gods', tegenwoordig weten we hoe we door inenting en hygiënische maatregelen de verspreiding van besmettelijke ziekten moeten tegengaan. Omdat de gehele maatschappij van dit denken doordrongen is, is God steeds meer beperkt tot het privé-leven en tot het zielenheil. Zeker, christenen bidden nog wel om genezing, maar de uitslagen in het ziekenhuis leggen bijzonder veel gewicht in de schaal. Dit denken, dat de gehele maatschappij doortrekt, raakt ook christenen. Zij blijken ook kinderen van hun tijd te zijn. Christenartsen en christenpsychiaters kunnen ethische grenzen in acht nemen en een voorbeeldig leven leiden, maar ze krijgen geen onderricht in de samenhang tussen demonen en ziektebeelden. Hoewel ze in theorie die samenhang belijden, want die is in de Bijbel meer dan eens aanwezig, kunnen ze in hun praktische en wetenschappelijke praktijk er weinig mee. Opvallend in het biopsychosociale model is toch altijd weer het empirische onderzoek. Dat bepaalt het wetenschappelijk gehalte van de gezondheidszorg. Wat moeten we dan met engelen en demonen en met occulte belasting

die niet empirisch waargenomen kunnen worden?

Misschien is er nog een andere reden waarom christenen sceptisch zijn geworden over de invloed van geesten op deze wereld. De verhalen over klopgeesten en dergelijke komen bijna allemaal uit andere landen met `primitieve' culturen. In onze westerse cultuur komt zoiets niet voor. Hier rijst de vraag of we er geen oog voor hadden en hebben, of dat er inderdaad sprake van kan zijn dat de demonische activiteiten in een gekerstende samenleving zich minder manifesteren. P.J. van Kampen citeert een schrijver die dit laatste aanneemt: `Terwijl de activiteiten van geesten constant is in streken waar het christendom nauwelijks is doorgedrongen, wordt het weinig gesignaleerd sinds de komst van het christendom in het Westen. Christus heeft de geesten van aarde en water verdreven, en als een cultuur christelijk wordt, gaan die geesten blijkbaar weg. Het is pas sinds de laatste tientallen jaren dat ze weer worden opgeroepen door hen die de God van Abraham, Isaa en Jacob verwerpen. Misschien zal blijken dat de gezaaide wind een oogst van storm zal opleveren' (140). Of hebben de demonen zich in de afgelopen eeuwen in een ander jasje gehuld, meer in structuren en denkkaders dan in een persoonlijke manifestatie?

Als deze verklaringen juist zijn, kunnen we ook aannemen dat het verdwijnen van christelijke normen en waarden uit onze samenleving, en de opbloei van allerlei occulte praktijken, de persoonlijke activiteit van kwade geesten in onze omgeving zal doen toenemen. Vroeg of laat komen we er dan mee in aanraking.

Ik herinner me het verslag van een ouderling die heel wat jaren geleden dienst deed op tweede paasdag in een grote dorpskerk. Na afloop van de dienst kwam een wanhopige vrouw de consistorie in en vroeg hulp. De predikant vroeg de kerkenraadsleden naar huis te gaan en bleef met de ene ouderling over. De vrouw vertelde haar dramatische verhaal. Ze had meegedaan aan een bijenkomst van satanisten. Ze zaten om een ronde tafel en hadden een kris (kromzwaard) op tafel gelegd. Het kon ronddraaien doordat een deel van het heft op de tafel rustte. Ze spraken af dat ze zouden vragen aan satan om in de persoon te komen die door de kris aangewezen werd. Na het ronddraaien van het zwaard wees de punt in de richting van de vrouw. De vraag aan satan werd ingewilligd, maar niet op de manier die de vrouw bedoelde. Vanaf die dag had ze allerlei vormen van pijn in haar lichaam en werd ze gekweld door angst en onrust. Onderzoek bij de huisarts en in het ziekenhuis bracht helemaal niets aan het licht. Men wist niet wat haar mankeerde. Toen ging ze ten einde raad naar een predikant en hem beleed ze de oorzaak. Hoewel de predikant nooit iets dergelijks had meegemaakt en het ook nooit eerder gedaan had, bad hij onder handoplegging en beval de boze geest uit de vrouw te gaan. Tot grote dankbaarheid van de vrouw verdwenen de pijn en de angsten direct. Empirisch onderzoek had niets waargenomen, maar er was een geestelijke samenhang.

1.5 *Een onderstroom die weer boven komt*

Het eerder geschetste gesloten wereldbeeld, waarin wonderen geen plaats hebben en alles door middel van oorzaak en gevolg verklaard moet kunnen worden, is de hoofdstroom in onze cultuur. Toch is onze westerse cultuur geen eenheid en zijn er altijd andere opvattingen te bespeuren. Zo handhaafden bijgeloof en occultisme zich als onderstroom, zie bijvoorbeeld de opera's uit de negentiende eeuw, en duiken telkens omhoog. Te midden van de Verlichting lag een periode van romantiek (zie ook hoofdstuk 5). Goethe schreef toen zijn Faust, waarin Mephisto een hoofdrol speelt. Halverwege de negentiende eeuw werd het spiritisme herontdekt en in 1875 kwam de theosofie op, via mevrouw Blavatsky, een spiritistisch medium. De oude esoterische kennis werkt door bij Rozekruisers, vrijmetselaars en antroposofen.

In de twintigste eeuw doorbrak de nieuwere natuurwetenschap het gesloten wereldbeeld door de relativiteitstheorie en kwantummechanica. In aansluiting bij C.G. Jung ontstond een psychologie die het heil van de mens zoekt in contact met kosmische krachten. We beleven nu een omslag in de cultuur. Het onzichtbare, het transcendente, bovennatuurlijke is `in'. De new agebeweging zet de oude gnostische-esoterische lijn krachtig voort en heeft miljoenen mensen in haar ban. Overal zoekt men contact met bovenzinnelijke, kosmische entiteiten, met een `grote witte broederschap', met geesten die men soms ook engelen noemt. Stripboeken, kinderprogramma's en speelfilms spreken eveneens over goede en boze geesten (Van Dam, 1993, 13-14).

Huisarts C. Spreeuwenberg, hoofdredacteur van het blad *Medisch Contact,* wees er in 1990 al op dat er een grote vraag is naar alternatieve geneeswijzen. Hij maakt zelf gebruik van de traditionele ziektekundige opvattingen en behandelmethoden, zoals die nog steeds aan de Nederlandse universiteiten worden gedoceerd en past dus geen homeopathische of alternatieve geneeswijzen toe. Toch geeft hij toe dat de andere benaderingen hun waarde hebben en `we met een natuurwetenschappelijke benadering te vaak met ons feilen worden geconfronteerd'. Hij wijst op het onderscheid dat Descartes aanbracht tussen ziel en lichaam, denken en materie, de stoffelijke en de onstoffelijke wereld. Daarmee werd het concept dat ziekte de hele mens betreft, verlaten. De geneeskunde raakte zo in de ban van materialistische denkbeelden dat velen de geneeskunde als een natuurwetenschap van het menselijk lichaam zijn gaan beschouwen. Deze reductie is succesvol gebleken: ze maakt het mogelijk bijvoorbeeld infectieziekten te begrijpen en te behandelen. Dit heeft tot een dramatische verandering in de levensverwachting en doodsoorzaken geleid: de infectieziekten zijn voor een deel overwonnen; nu zijn kanker en hart- en vaatziekten de belangrijkste doodsoorzaak geworden.

Belangrijk is dat hij schrijft: `Thans moeten wij erkennen dat er een stagnatie is opgetreden in het succes van het materialistisch denken. Wij zijn tegenwoordig weliswaar in staat het doodgaan uit te stellen, maar vele mensen voelen zich niet gezond en de meeste chronische ziekten hebben we niet of nauwelijks onder de knie' en `Er ontstaat bij wetenschappers weer oog voor de relatie met de ons omgevende machten' (133-134).

1.6 *De buitengesloten tussenwereld*

Paul G. Hiebert werkte als zendeling in India. Al gauw kwam hij erachter hoe de westerse maatschappij in feite een tweedeling kent van de werkelijkheid: aan de ene kant God en het bovennatuurlijke, aan de andere kant de natuurlijke wereld met autonome wetenschappelijke wetten. In het westerse denken zijn tussen die twee werelden weinig raakvlakken. In schema gebracht:

Transcendente wereld van God en geestelijke krachten (wonderen)	Religie
Het buitengesloten midden	
Empirische wereld van de zintuigen (natuurwetten)	Wetenschap

Tweederde van de inwoners van de wereld houdt er een oosters wereldbeeld op na. Zij geloven dat geestelijke krachten deel uitmaken van de realiteit van elke dag. Dat komt tot uiting in hun leven en gedrag. Deze mensen proberen goden gunstig te stemmen met offers. Zij proberen met rituelen demonen te verjagen. Voor veel mensen in de Derde Wereld hebben religie en (bij)geloof meer waarde voor het dagelijks leven dan de wetenschap. Wij westerlingen doen het oosterse wereldbeeld gemakkelijk af als minderwaardig, omdat de westerse wereld meer `succes' heeft. De oosterling begrijpt niet waarom wij zo'n belangrijk deel van de werkelijkheid over het hoofd zien.

Tussen de twee delen van het westerse denken bevindt zich, wat Paul Hiebert noemt, het `buitengesloten midden', de wereld van geestelijke krachten die werkzaam zijn op aarde. De Bijbel maakt ons duidelijk dat die verbinding er is. In het Evangelie naar Marcus heeft ongeveer een kwart van de genezingen betrekking op mensen die van de invloed van boze geesten worden verlost. Het rijk van de duisternis moet een plaats hebben in ons wereldbeeld, omdat er in werkelijkheid geen buitengesloten midden bestaat!

Ons is — in de wetenschappelijke benadering, maar ook vaak in de kerken — nooit geleerd dat de geestelijke wereld invloed heeft op de natuurlijke wereld. We hebben het ongeestelijke wereldbeeld van het gesecularisseerde Westen overgenomen. Veel christenen sluiten het bovennatuurlijke volledig uit, of verwijzen het naar de transcendente wereld waar het geen invloed heeft op hun leven. In hun religie en leven van elke dag is zo geen plaats voor Gods kracht. Alle menselijke fouten hebben, volgens hen, een psychologische of natuurlijke oorzaak.

Als wetenschapper was Hiebert getraind met de empirische we-

reld om te gaan in naturalistische terminologie (zonder God), als theoloog was hij gewend om de levensvragen te beantwoorden in godsdienstige termen. Maar de middenzone ontbrak. Hij had nooit nagedacht over engelen, demonen, boze geesten, de eventuele invloed van vooroudergeesten en de zielen van dieren. Voor hem behoorde dit tot het terrein van de kabouters, de trollen en andere mythische wezens. Daarom had hij geen antwoord op de vragen die de Indiers hem op dit gebied stelden.

In het Westen begon het geloof in het middengebied uit te sterven in de zeventiende en achttiende eeuw. Het resultaat was een secularisatie van de wetenschap en een isolatie van de religie. De wetenschap was gebaseerd op de zekerheden van de zintuiglijke waarneming en de experimenten, religie werd beperkt tot het geloof en persoonlijke ervaringen. De wetenschap zocht orde in de natuurwetten, de religie mocht zich met wonderen bezighouden.

Hierdoor wordt duidelijk waarom veel zendelingen met een westerse opleiding geen antwoorden hadden op de problemen in het middengebied. Ze zagen die vaak zelfs niet. Wanneer inlanders spraken over vrees voor geesten ontkenden de zendelingen eerder het bestaan van de geesten dan dat ze de macht van Christus over hen proclameerden. Met als gevolg, zoals Lesslie Newbigin het zegt, dat de westerse christelijke zendelingen een van de grootste seculariserende factoren zijn geweest in de geschiedenis!

De vragen van het middengebied zijn: de onzekerheid over de toekomst, de crisis in het huidige leven, de onbekendheden van het verleden. Onzekerheid of het gezaaide zaad vrucht zal dragen, of de bomen vruchten zullen voortbrengen, of men veilig met een boot de rivier op kan gaan. Ongelukken, misgeboorten en andere zaken kunnen de menselijke planning verstoren. Hoe kan men zeker zijn dat een huwelijk vruchtbaar zal zijn en stand zal houden? Wat is de invloed van geesten op het dagelijkse leven en hoe kunnen we de geesten gunstig stemmen?

Hiebert en andere theologen die in Afrika werken, benadrukken de noodzaak van een holistische theologie die zich met alle terreinen van het leven bezighoudt. Dan zal ook stelling genomen moeten worden tegen verkeerde voorstellingen van geesten. De geesten en occulte krachten lijken in derdewereldlanden centraal te staan, terwijl de oppergod ver weg is. In de Bijbel liggen de verhoudingen

geheel anders: God is de Schepper, Hij is persoonlijk nabij en leidt de geschiedenis. De kwade geesten kunnen niet meer doen dan Hij toelaat. De Bijbel is wat dat betreft theocentrisch: God staat centraal, terwijl satan en de demonen een ondergeschikte positie hebben.

Tevens zal duidelijk moeten worden dat de verlossing van zonde en schuld in de Bijbel meer nadruk ontvangt dan voorspoed in dit leven. De nadruk ligt op morele schuld die verzoend moet worden en niet op de angst voor willekeurige machten die onheil in het leven veroorzaken. In dat opzicht hebben westerse zendelingen gewoonlijk wel de goede nadruk gelegd, maar wie voorbijgaat aan de middenwereld, die een geestelijke realiteit is, doet tekort aan de totale bijbelse boodschap. Het werk van Christus door de Heilige Geest is een bevrijdende boodschap te midden van de geestelijke machten die ons omringen. Het is goed hierbij in de leer te gaan bij de Vroege Kerk die een concreet antwoord gaf op de animistische religies: er is bevrijding mogelijk, onder meer door exorcisme, van de demonische machten.

Zo lang de christenen met een tweevoudige wereldvisie komen, waarbij God beperkt is tot het bovennatuurlijke en de natuurlijke wereld geregeerd wordt door autonome natuurwetten, zal het christendom een seculariserende factor blijven (Hiebert, 189-201; Anderson, 30-35).

1.7 De gelaagdheid van de werkelijkheid

Het bovenstaande is geen pleidooi voor een naïef verstaan van de werkelijkheid om ons heen, alsof we de natuurwetten en vele uitvindingen niet serieus zouden behoeven te nemen. Het gaat slechts om de juiste plaats. We behoeven niet terug te keren tot een primitief wereldbeeld, maar we moeten beseffen dat de vele verworvenheden van de wetenschap slechts aspecten van de werkelijkheid belichten. En dat er daardoor alle reden is de geestelijke tussenwereld serieus te nemen.

Het natuurkundige beeld van de werkelijkheid is in de afgelopen eeuw behoorlijk veranderd. Maar wat onveranderd is gebleven, is de geslotenheid en volledigheid van dit beeld. Het laat nog steeds geen ruimte voor andere dan fysische oorzaken. Toch zijn er talrij-

ke zaken die we niet natuurkundig kunnen duiden: ons besef van goed en kwaad, van onze vrijheid van handelen en van denken. Er zijn normen en waarden, menselijke verantwoordelijkheden, conclusies van ons denken. Het ligt daarom voor de hand om de status, de aard en de grenzen van het wetenschappelijk wereldbeeld nader te bezien. Er is geen reden om de pretentie van de alomvattendheid van de natuurwetenschappen zomaar te aanvaarden.

De reformatorische wijsbegeerte, ook wel wijsbegeerte van de wetsidee genoemd, kan ons daarbij helpen (zonder dat we het in alles eens behoeven te zijn met de uitwerkingen van die wijsbegeerte). De werkelijkheid vertoont verschillende aspecten, zoals het fysische, het psychische, het historische en het sociale aspect van de dingen. Als hoogste geldt het geloofsaspect (bij mensen) dat verwijst naar de relatie met God.

De verschillende aspecten zijn ten opzichte van elkaar zelfstandig. Dat biedt ruimte voor de zelfstandigheid van de natuurwetenschappen die geen andere regels behoeven te aanvaarden dan in het vak zelf zijn ontstaan. Zo kunnen we de mens bezien als een fysisch-chemisch systeem. De mens bestaat uit atomen en moleculen. Toch is daarmee niet alles gezegd. De mens heeft een lichaam dat leeft; hij is een levend organisme en onderscheidt zich daarmee van de niet-levende materie. Hij kan zich voortbewegen, hij haalt adem en heeft een stofwisseling. Toch is ook hiermee nog niet alles gezegd, want de mens is meer dan een dier. Hij is ook een bewust denker en waarnemer, wat te maken heeft met ons zenuwstelsel en onze hersenen. Als levend organisme heeft de mens ook een verantwoordelijke positie in de samenleving. Daarmee komen we op regels van goed en kwaad. De mens heeft ook de mogelijkheid te geloven, het zogenaamde pistische aspect.

Op grond van deze beschrijving ligt het voor de hand de gelaagdheid van de werkelijkheid te aanvaarden als een fundamenteel beginsel. Karakteristiek daarvoor is dat elke `hogere' laag nieuwe begrippen oproept, die op een dieper niveau nog geen betekenis hebben: een steen heeft geen sociaal aspect en een plant kan niet geloven. Elke laag vergt een andere manier van kijken en verwijst naar andere verbanden en relaties. Dit houdt in dat de natuurkunde haar eigen recht heeft, maar ook dat ze zich slechts bezighoudt met de onderkant van de werkelijkheid. En dat de geneeskunde wel iets verder komt, namelijk met de mens als levend organisme, maar dat nog steeds geen uitspraken gedaan kunnen worden over hogere niveaus. Ook de psychologie en de psychiatrie houden zich bezig met de psyche van de mens, maar kunnen daarmee de relatie met God nooit aantonen of ontkennen (Nienhuis, 48-58).

Hiermee wordt duidelijk wat er aan de hand is met een uitspraak die een christenpsychiater eens deed. Hij vertelde mij nog nooit patiënten meegemaakt te hebben die bezeten waren of demonen in zich hadden. Hij wist niet wat hij zich daarbij moest voorstellen. Vanuit het gewone instrumentarium van de wetenschappelijke, psychiatrische waarneming zal hij dit ook niet te weten komen. De psychiatrie kan als wetenschap geen geloofsuitspraken doen. Toch is het op een `hoger' niveau mogelijk dat mensen zich ingelaten hebben met occulte zaken en dat er een doorwerking te merken is in hun leven. Hiervoor hebben we de onderscheiding van geesten nodig, de gevoeligheid die de Heilige Geest schenkt, en daarnaast onze gewone gespreksvaardigheden om te vragen naar het ontstaan van bepaalde symptomen. Dan komt soms naar voren dat het voorgeslacht zich met occulte zaken bezighield. Of, zoals een moeder een keer per telefoon vertelde, dat haar zoon van een jaar of tien zich geheel anders was gaan gedragen nadat hij bij een vriendje thuis een sterk occulte film had bekeken: hij was veel agressiever geworden en hoorde steeds weer stemmen in zijn hoofd die opdrachten gaven.

Ook wordt met deze ordening duidelijk hoezeer R. Bultmann, de bekende nieuwtestamenticus die de Bijbel probeerde te 'ontmythologiseren', categorieën verwart. Volgens hem kan men geen gebruikmaken van elektrisch licht en een radio, in geval van ziekte moderne medicijnen gebruiken en klinische middelen, én tegelijkertijd geloven in de geesten- en wonderwereld van het Nieuwe Testament (Van Dam, 1993, 170). We mogen echter op natuurkundig niveau de uitvinding van de elektriciteit aanvaarden als iets dat God in deze schepping heeft gelegd, maar daarnaast en daarboven is het mogelijk dat engelen en demonen invloed uitoefenen, zeker op moreel en geestelijk gebied.

1.8 *Christenen in de eenentwintigste eeuw*

De gezondheidszorg in onze westerse samenleving is sterk gesecu-lariseerd. Wie nagaat wat de Bijbel zegt over ziekte en gezondheid, zoals ik elders heb geprobeerd te doen (Paul, 1997), bemerkt hoe groot de afstand is tussen het bijbelse denken en de praktijk in onze samenleving. In dat opzicht is het van belang dat de christenen zich bewust zullen worden dat de kerk zich tegenover de oprukkende geneeskunde heeft teruggetrokken. Het is van groot belang te geloven en te verkondigen dat Christus de grote Heelmeester is, en dat een gezond geloof vele lichamelijke klachten voorkomt of althans draaglijk maakt (Spreeuwenberg, 142).

Wat engelen en demonen betreft, staat er in de Bijbel heel wat meer dan de laatste eeuwen in de reformatorische en gereformeerde theologiebeoefening centraal stond. Omdat de samenleving verandert, en het steeds meer nodig wordt de geesten te onderkennen, is het goed bij de Vroege Kerk in de leer te gaan. Toen was men kerk in een minderheidssituatie in een machtig heidens rijk. Toch trok men in de naam van Christus de wereld in en heeft men de machten weerstaan. We hebben ons nooit mogen schamen over de christelijke boodschap, maar het wordt ons gemakkelijk gemaakt dat de samenleving ook weer volop over geestelijke machten gaat spreken. In het gesprek met de rationalistische en met de irrationalistische stromingen van deze tijd mogen we engelen en demonen vrijmoedig ter sprake brengen.

Er zijn twee gevaren waarop we alert moeten zijn: het ene is het ontkennen van die geestelijke wereld, dus het antwoord van de moderne wetenschap. Het tweede gevaar is de terugkeer naar een gechristianiseerde vorm van animisme waarin geesten en magie gebruikt worden om alles te verklaren. In het spiritisme beheersen de geesten de werkelijkheid. In de magie zoeken mensen controle over bovennatuurlijke machten door rituelen en formules om hun eigen persoonlijke doelen te realiseren. Beide zijn egocentrisch. Dan staat God niet langer centraal. De Schrift biedt ons een derde wereldvisie die niet seculier is of animistisch. Het neemt de geestelijke werkelijkheden geheel serieus. De nadruk valt niet op de geesten, maar op God. Steeds staat de grootheid van God, de heiligheid en de macht van God centraal en zijn werk in het menselijk leven. Hij bevrijdt van de macht van de boze en geeft ons de macht en de kracht om een christelijk leven te leiden (Hiebert, 193-201).

Jongeren en ouderen komen met hun ervaringen en verhalen. Ik denk aan de groep jonge catechisanten uit de brugklas. Ze kwamen het catechisatielokaal in met een aangrijpend verhaal: bij een jongen in hun klas werden er thuis geesten opgeroepen. Door middel van een ouija-bord was gevraagd hoelang een vriendje nog te leven had. Als antwoord kwam er: nog drie weken. Inderdaad stierf de betreffende jongen drie weken later. De catechisanten waren vol vrees of de klasgenoot ook hun toekomst zou voorspellen. Wat moet je doen als je op die manier te horen krijgt dat je nog maar kort te leven hebt? De vraag van de catechisanten leverde stof op voor enige weken intense gesprekken. Gelukkig dat we vanuit de Bijbel mogen wijzen op de geestelijke wapenrusting van Efeze 6, waarmee we de vurige pijlen van de boze kunnen weerstaan. Christus is overwinnaar en wie in Hem gelooft, mag onbevreesd de toekomst ingaan. Wat is het belangrijk als gemeente zo onze jongeren toe te rusten!

Elke cultuurstroming mag gesteld worden in het licht en onder de kritiek van het aangebroken en komende Koninkrijk Gods. Daarbij is ons uitgangspunt, dat wat voor Jezus Christus geestelijke werkelijkheid was, dat ook voor ons mag zijn. Niemand heeft ooit een diepere blik geworpen in het Rijk van God en dus ook in dat van engelen, dan Jezus. Niemand heeft ook een diepere blik geworpen in het antirijk van de boze en van diens handlangers, dan Hij. Die blik is ook voor ons vandaag normatief (Van Dam, 1993, 15).

2. Demonische machten in het Oude Testament

M.J. Paul

2.1 *Inleiding en opzet*

Op bejaardenbezoek in een plattelandsgemeente ontmoette ik een oude dame die vroeger in Den Haag gewoond had. Ze had exotische voorwerpen in haar kamer staan en vertelde over haar gevarieerde leven, en over het overlijden van familieleden. Terloops liet ze merken dat het mogelijk was contact te hebben met gestorvenen. Bij doorvragen bleek dat ze vroeger driemaal had meegedaan met een nachtelijke sessie om gestorven geliefden te ontmoeten. Zo had ze de stem gehoord van een overleden tante en van haar broer. Later was ze gaan inzien dat de Bijbel dit niet goedvindt. Zo'n gesprek zal bij bejaarden niet veel voorkomen en daarom kon de genoemde vrouw er met bijna niemand over praten, maar jongeren komen in toenemende mate in aanraking met zulke praktijken. Daarom is het goed de Bijbel op dit punt te onderzoeken.

Reeds in Genesis 3 is er een slang die God tegenstaat en de mens probeert te verleiden tot zondigen. De identiteit van de sprekende slang is aanvankelijk nog onduidelijk, maar later blijkt dat de satan (de duivel) de mens heeft verleid. Wie is de satan en wat is de identiteit van de boze geesten? We bezien eerst Deuteronomium 18, waar God nadrukkelijk verbiedt geesten op te roepen en in contact te komen met de boze geesten. In 1 Samuël 28 stoort Saul zich niet langer aan dit verbod en laat een vrouw te Endor de geest van Samuël oproepen. Daarna gaan we naar het boek Daniël, waar in hoofdstuk 10 belangrijke zaken genoemd worden over hemelse wezens die invloed hebben in een bepaald gebied. Vervolgens proberen we meer te weten te komen over de goden van de volken en hun demonische identiteit. Gelukkig blijkt steeds weer dat de God van Israël, de schepper van hemel en aarde, boven al die machten staat.

2.2 *Profetie in plaats van occultisme*

In het boek Deuteronomium staan de redevoeringen opgetekend die Mozes hield bij zijn afscheid van het volk. Het overjordaanse land was veroverd en het volk zou de Jordaan overtrekken, het beloofde land in. Mozes mag niet mee; hij zal sterven op de berg Nebo. Nog één keer waarschuwt hij het volk om toch vooral de Here te dienen. De bewogenheid klinkt door in de afscheidswoorden van deze geestelijk leider. Na een historisch exposé waarin de goedheid van God benadrukt wordt, noemt Mozes de Tien Geboden. Daarna volgt een concretisering van deze geboden in het dagelijkse leven (Paul, 1988, 194). In het gedeelte dat een uitwerking is van het vijfde gebod (16:18-18:22), komt de houding van het volk naar voren tegenover de rechters, de priesters en levieten, de koning en de profeten.

Voordat de belofte en opdracht klinkt `Een profeet uit uw midden, uit uw broeders, zoals ik ben, zal de HERE, uw God, u verwekken; naar Hem zult u luisteren' (18:15), komt eerst een uitgebreide opsomming van verboden praktijken. In een eigen vertaling luiden die verzen: `Wanneer u komt in het land dat de HERE, uw God, u geven zal, mag u niet leren te doen naar de gruwelen van die volken. Er mag onder u niemand aangetroffen worden die zijn zoon of dochter in het vuur offert (om de toekomst te weten te komen / veilig te stellen), die zich inlaat met waarzeggerij, die als wichelaar de wolken duidt, die voortekens interpreteert, of die tovert / bezweert. Of iemand die magische krachten gebruikt, die aan spiritisme doet, een duivelskunstenaar, die geesten van doden raadpleegt. Want een gruwel voor de HERE zijn allen die dat doen, en vanwege deze gruwelen onterft de HERE uw God hen, voor uw aangezicht. U moet geheel toegewijd zijn aan de HERE uw God. Hoewel deze volken, die u zult onterven, naar spiritistische mediums en waarzeggers luisteren, aan u heeft de HERE uw God dat niet toegestaan' (vs. 9-14).

Zojuist citeerde ik vers 15, waar Petrus op de pinksterdag naar verwijst (Hand. 3:22). In het boek Handelingen staat ook een redevoering van Stefanus. Hij beschuldigt zijn hoorders dat zij Jezus verworpen hebben en verwijst hierbij ook naar Deuteronomium 18 (Hand. 7:37). Velen trekken daaruit de conclusie dat deze tekst een

messiaanse profetie is. De Statenvertaling heeft het woord Profeet dan ook met een hoofdletter geschreven. Het is echter aannemelijker dat de tekst allereerst betrekking heeft op het profetenambt in Israël, en pas later van toepassing is op Christus. Voor deze stellingname zijn diverse argumenten aan te voeren. In het voorafgaande gedeelte zijn reeds enige gezagsdragers ter sprake gekomen: rechter, koning, leviet en priester, en daarom is het voor de hand liggend, wanneer vervolgens de profeten genoemd worden.

Er is nog een tweede aanwijzing: tussen de behandeling van de priesters en de profeten in staat een uitvoerig verbod tegen waarzeggerij en spiritisme. Wat betekent deze onderbreking? Toch niet anders dan het aangeven van de grote tegenstelling tussen de heidenen en Israël in het te weten komen van Gods wil. De heidenen zoeken krampachtig kennis van de toekomst door het schouwen van de lever van een dier en door acht te geven op vogelgeluiden, maar Israël ontvangt profeten die Gods woord mogen verkondigen. Wanneer hier alleen de Messias bedoeld zou zijn, zou Israël eeuwenlang zonder goddelijke aanwijzingen geweest zijn. Maar voortdurend heeft God profeten gezonden, opdat ze daardoor niet mee behoeven te doen met de occulte praktijken van waarzeggerij die bij de buurvolken voorkomen. Dus de instelling van de profeten is Gods antwoord op het afgewezen occultisme. Hierbij is ook een verwijzing op zijn plaats naar Numeri 23:23, `Aangezien er geen bezwering in Jakob en geen waarzeggerij in Israël is, wordt op gezette tijde aan Jakob gezegd en aan Israël wat God doet' (vertaling Labuschagne, 137).

De derde aanwijzing staat in de slotverzen. Israël moet goed opletten of een profeet echt een profeet des Heren is, of dat een profeet met zijn eigen woorden komt. Alleen in het eerste geval komt de profetie uit, in het tweede geval niet. Als Israël geroepen wordt tot toetsing en onderzoek, kan het niet anders of vele profeten worden bedoeld en niet alleen de grote Profeet, de Messias.

Het wekt misschien bevreemding dat Mozes in het enkelvoud spreekt over `profeet' en niet in het meervoud. Dat heeft hij in het voorafgaande echter meer gedaan. Ook over de koning sprak hij in het enkelvoud, terwijl er toch veel koningen zouden komen. Het ene geval kan zich vele malen herhalen. Waarschijnlijk staat hier 'profeet' omdat gewoonlijk maar één profeet tegelijk het woord Gods

verkondigde. Elisa profeteerde niet gelijktijdig met Elia, maar volgde hem op. God zorgt voor continuïteit.

Mozes zegt tot het volk, dat de profeten op hem zullen lijken: een profeet zoals ik ben. Voor alle volgende profeten geldt principieel hetzelfde: ze mogen niet hun eigen woorden spreken, maar moeten doorgeven wat God tot hen gezegd heeft. Daarbij kan er gerust onderscheid zijn tussen de profeten; ze hebben hun eigen karakter en stijl, en niet allen ontvangen evenveel boodschappen, maar fundamenteel is het goddelijk gezag waarmee zij spreken.

De bovengenoemde tegenstelling tussen profetie en occultisme blijkt ook uit andere gedeelten van het Oude Testament. Koning Saul gaat naar een spiritiste te Endor, omdat God niet meer tot hem spreekt door dromen, de Urim, of de profeten (1 Sam. 28:6; zie onder). Dezelfde tegenstelling komt ook duidelijk naar voren in Jesaja 8:19-20: `En wanneer men tot u zegt: Vraagt de geesten van doden en de waarzeggende geesten, die daar piepen en mompelen — zal een volk niet zijn God vragen?' Het bedrijven van waarzeggerij en wichelarij (tegen het verbod van Lev. 19:26, 31 en Deut. 18:9-14 in) is een van de oorzaken van de ondergang van het Tienstammenrijk (2 Kon. 17:17-18).

Het is opmerkelijk in de opsomming van Deuteronomium 18, dat de occulte praktijken niet bestempeld worden als zinloos of overbodig. Het zou best kunnen zijn dat de praktijken wel werken, zodat we moeten aannemen dat er geestelijke machten achter schuilgaan. Als er verband is met de demonen of duivelen, is de scherpe afwijzing van die handelingen goed te begrijpen. Ze worden beschouwd als `een gruwel'. Ze zijn een directe reden dat de Israëlieten het land Kanaan ontvangen en dat de oorspronkelijke bewoners uitgeroeid worden (vgl. Gen. 15:16).

De praktijken die hier in Deuteronomium 18 genoemd worden, zijn niet allemaal helder te onderscheiden voor ons, maar het totaalbeeld is wel duidelijk. In het spiritisme gelooft men dat levende personen onder bepaalde omstandigheden in contact kunnen treden met overledenen. Onder waarzeggerij kunnen we alle pogingen verstaan om de toekomst van mensen en gebeurtenissen te voorspellen. Ezechiël profeteert dat de koning van Babel aan de tweesprong zal staan en waarzeggerij zal plegen; hij zal de pijlen schudden; hij zal de terafim raadplegen en de lever bezien (Ez. 21:21).

Toverij is het vermogen bepaalde buitengewone dingen te verrichten, door formules en gebaren. Zo konden tovenaars in Egypte bepaalde wonderen van Mozes nadoen (Ex. 7:11, 22; 8:7). In het leven van koning Saul komen we spiritisme tegen.

2.3 *Saul bij een spiritiste te Endor*

In 1 Samuel 28 ontmoeten we koning Saul. Hij wil weten hoe de strijd met de Filistijnen zal aflopen. Eerder tijdens zijn bewind had hij de dodenbezweerders en de waarzeggers uit het land verwijderd. Samuël is inmiddels gestorven, zodat hij die niet meer raadplegen kan (volgens 25:1 in Rama, in het zuiden van Israël begraven). Op een andere wijze vraagt hij de HERE, maar die antwoordt hem niet meer, noch door dromen, noch door de Urim, noch door de profeten. Daarop besluit Saul een vroeger door hem afgewezen methode te gebruiken, die door God verboden is. Hij vraagt aan zijn dienaren een vrouw te zoeken die de geesten van doden kan bezweren (letterlijk: een heerseres / bezitster van een dodengeest). Het woord `heks' is minder juist; bedoeld is een spiritiste. De mannen wijzen hem op een vrouw te Endor (noordelijk, niet ver van de vlakte van Jizreel en de berg Tabor). Daarop gaat Saul in vermomming naar haar toe en vraagt haar waar te zeggen met behulp van de geest van een dode, in dit geval van Samuël. Wanneer de vrouw de geest oproept, komt ze er ineens achter dat Saul haar de vraag gesteld heeft en voelt ze zich bedrogen. De koning verzekert haar dat ze niet behoeft te vrezen en vraagt wat zij ziet. Zij antwoordt: `Ik zie een bovennatuurlijk wezen *(elohiem)* uit de aarde opkomen... een oud man komt op, gehuld in een mantel.' Daaruit concludeert Saul dat het Samuël is. De opgekomen gestalte spreekt: `De HERE heeft gedaan, zoals Hij door mijn dienst gesproken had... en morgen zult u met uw zonen bij mij zijn.' Daarop valt Saul neer van vrees. Nadat hij eten gekregen heeft van de vrouw gaan hij en zijn twee dienaren op weg.

Deze geschiedenis roept veel vragen op. Wat gebeurde er nu precies tijdens de zitting (seance) te Endor, waarin geesten van doden geraadpleegd werden (necromantiek)? Het aannemelijkst is dat een duivelse geest, een demon, verscheen in de gestalte van een oude man, om zo Samuël na te bootsen. Deze demon materialiseerde zich

en zal ook de stem van Samuël nagebootst hebben. Saul zag deze geest waarschijnlijk niet, maar de vage beschrijving door de vrouw is genoeg voor hem om de conclusie te trekken dat het de geest van Samuël is.

Vermoedelijk zijn hier twee demonen in het spel: de ene demon in de vrouw met een waarzeggende geest en de andere demon die uit de aarde opkomt. Ph. Vandenberg beschrijft de methode van eenzelfde soort occultiste als de vrouw te Endor in de Griekse cultuur. Zij werd daar een `Pythia' genoemd en tijdens haar werk bijgestaan door een priester. Hij concludeert dat zij zelf én de priester de bedrogenen waren. Het fenomeen van de profetische waan werd veroorzaakt door een macht die zij niet verklaren konden. Men dacht werkelijk contact met de doden te hebben, in feite heeft men alleen contact met demonen (Koppelaar, 102).

Het is onaannemelijk dat Samuël te Endor tijdelijk uit de doden opgewekt is geweest. Evenmin behoeven we aan te nemen dat de dode Samuël hier heeft gesproken en nog wel de toekomst heeft voorspeld. We moeten ook niet aan de verschijning geloven van de `geest' van de overleden Samuël, want dat woord `geest' komt hier niet voor en dit wordt in de Schrift trouwens nergens ter aanduiding van de geesten van overledenen gebruikt (Vonk, 250). Van belang is ook dat Samuël op een andere plaats begraven lag. Men ging niet naar zijn graf om zo met de overledene in contact te komen. Vonk acht het waarschijnlijk dat het zien van de vrouw en het horen door Saul heeft plaatsgehad in een visioen.

De beschreven gebeurtenis past in een reeks waarin Saul tegen God ingaat en God hem overgeeft aan zichzelf in een proces van verharding (vgl. Rom. 1:24, 26). In 1 Samuël 3:1 blijkt het woord van God schaars te zijn; de gezichten (profetische visioenen met boodschap) waren niet talrijk. In het licht van Deuteronomium 18 (zie boven) is dit een oordeel: God zwijgt, terwijl zijn volk onderwijs zo hard nodig heeft. God roept Samuël in zijn dienst. Als profeet bestraft Samuël later de ongehoorzaamheid van Saul en gebruikt daarbij de opmerkelijke woorden `Gehoorzamen is beter dan slachtoffers, luisteren beter dan het vette van de rammen. Voorwaar, weerspannigheid is zonde van de toverij en ongezeglijkheid is afgoderij en dienen van terafim' (1 Sam. 15:23). Dus het niet luisteren naar God staat gelijk met de zonde van waarzeggerij. Saul was

Toverij is het vermogen bepaalde buitengewone dingen te verrichten, door formules en gebaren. Zo konden tovenaars in Egypte bepaalde wonderen van Mozes nadoen (Ex. 7:11, 22; 8:7). In het leven van koning Saul komen we spiritisme tegen.

2.3 *Saul bij een spiritiste te Endor*

In 1 Samuël 28 ontmoeten we koning Saul. Hij wil weten hoe de strijd met de Filistijnen zal aflopen. Eerder tijdens zijn bewind had hij de dodenbezweerders en de waarzeggers uit het land verwijderd. Samuël is inmiddels gestorven, zodat hij die niet meer raadplegen kan (volgens 25:1 in Rama, in het zuiden van Israël begraven). Op een andere wijze vraagt hij de HERE, maar die antwoordt hem niet meer, noch door dromen, noch door de Urim, noch door de profeten. Daarop besluit Saul een vroeger door hem afgewezen methode te gebruiken, die door God verboden is. Hij vraagt aan zijn dienaren een vrouw te zoeken die de geesten van doden kan bezweren (letterlijk: een heerseres / bezitster van een dodengeest). Het woord `heks' is minder juist; bedoeld is een spiritiste. De mannen wijzen hem op een vrouw te Endor (noordelijk, niet ver van de vlakte van Jizreël en de berg Tabor). Daarop gaat Saul in vermomming naar haar toe en vraagt haar waar te zeggen met behulp van de geest van een dode, in dit geval van Samuël. Wanneer de vrouw de geest oproept, komt ze er ineens achter dat Saul haar de vraag gesteld heeft en voelt ze zich bedrogen. De koning verzekert haar dat ze niet behoeft te vrezen en vraagt wat zij ziet. Zij antwoordt: `Ik zie een bovennatuurlijk wezen *(elohiem)* uit de aarde opkomen... een oud man komt op, gehuld in een mantel.' Daaruit concludeert Saul dat het Samuël is. De opgekomen gestalte spreekt: `De HERE heeft gedaan, zoals Hij door mijn dienst gesproken had... en morgen zult u met uw zonen bij mij zijn.' Daarop valt Saul neer van vrees. Nadat hij eten gekregen heeft van de vrouw gaan hij en zijn twee dienaren op weg.

Deze geschiedenis roept veel vragen op. Wat gebeurde er nu precies tijdens de zitting (seance) te Endor, waarin geesten van doden geraadpleegd werden (necromantiek)? Het aannemelijkst is dat een duivelse geest, een demon, verscheen in de gestalte van een oude man, om zo Samuël na te bootsen. Deze demon materialiseerde zich

en zal ook de stem van Samuël nagebootst hebben. Saul zag deze geest waarschijnlijk niet, maar de vage beschrijving door de vrouw is genoeg voor hem om de conclusie te trekken dat het de geest van Samuël is.

Vermoedelijk zijn hier twee demonen in het spel: de ene demon in de vrouw met een waarzeggende geest en de andere demon die uit de aarde opkomt. Ph. Vandenberg beschrijft de methode van eenzelfde soort occultiste als de vrouw te Endor in de Griekse cultuur. Zij werd daar een `Pythia' genoemd en tijdens haar werk bijgestaan door een priester. Hij concludeert dat zij zelf én de priester de bedrogenen waren. Het fenomeen van de profetische waan werd veroorzaakt door een macht die zij niet verklaren konden. Men dacht werkelijk contact met de doden te hebben, in feite heeft men alleen contact met demonen (Koppelaar, 102).

Het is onaannemelijk dat Samuël te Endor tijdelijk uit de doden opgewekt is geweest. Evenmin behoeven we aan te nemen dat de dode Samuël hier heeft gesproken en nog wel de toekomst heeft voorspeld. We moeten ook niet aan de verschijning geloven van de `geest' van de overleden Samuël, want dat woord `geest' komt hier niet voor en dit wordt in de Schrift trouwens nergens ter aanduiding van de geesten van overledenen gebruikt (Vonk, 250). Van belang is ook dat Samuël op een andere plaats begraven lag. Men ging niet naar zijn graf om zo met de overledene in contact te komen. Vonk acht het waarschijnlijk dat het zien van de vrouw en het horen door Saul heeft plaatsgehad in een visioen.

De beschreven gebeurtenis past in een reeks waarin Saul tegen God ingaat en God hem overgeeft aan zichzelf in een proces van verharding (vgl. Rom. 1:24, 26). In 1 Samuël 3:1 blijkt het woord van God schaars te zijn; de gezichten (profetische visioenen met boodschap) waren niet talrijk. In het licht van Deuteronomium 18 (zie boven) is dit een oordeel: God zwijgt, terwijl zijn volk onderwijs zo hard nodig heeft. God roept Samuël in zijn dienst. Als profeet bestraft Samuël later de ongehoorzaamheid van Saul en gebruikt daarbij de opmerkelijke woorden `Gehoorzamen is beter dan slachtoffers, luisteren beter dan het vette van de rammen. Voorwaar, weerspannigheid is zonde van de toverij en ongezeglijkheid is afgoderij en dienen van terafim' (1 Sam. 15:23). Dus het niet luisteren naar God staat gelijk met de zonde van waarzeggerij. Saul was

een gewaarschuwd man. Bovendien had hij in het begin van zijn regeringstijd de dodenbezweerders en waarzeggers laten doden (1 Sam. 28:9). Saul was echter wanhopig en toen God niet meer antwoordde, ging hij naar `de tegenpartij'.

In het antwoord van de `geest' horen we slechts de constatering dat Saul morgen bij hem zal zijn (28:19). Is hier alleen het dodenrijk bedoeld, of gaat dit woord dieper? Zoals gewoonlijk bij occulte boodschappen (ook in hedendaagse praktijken als glaasje draaien) komt er slechts informatie die een verlammende uitwerking heeft. Goddelijke profetie bevat een oproep tot bekering (eventueel indirect zoals in het boek Jona); die mogelijkheid is er tot op iemands sterfdag toe. Nu klinkt alleen het oordeel, Saul stort in en valt in zijn volle lengte op de grond. Daarna gaan hij en zijn dienaren — letterlijk en symbolisch — de nacht in (vs. 25).

Wanneer 1 Kronieken 10:13-14 op het leven van Saul terugziet, zegt de Schrift daar dat hij door God verworpen is, omdat hij het woord van God niet in acht heeft genomen. In het bijzonder staat daar het raadplegen van de geest van een dode. Toen was het uit met Gods geduld.

Het verhaal vormt de dramatische illustratie bij het profetische getuigenis van Jesaja 8:19-22: `En wanneer men tot u zegt: Vraagt de geesten van doden en de waarzeggende geesten, die daar piepen en mompelen — zal een volk niet zijn God vragen? Zal men voor de levenden de doden vragen? Tot de wet en tot de getuigenis! Voor wie niet spreekt naar dit woord, is er geen dageraad. Dan trekt men rond, gedrukt en hongerig... En zie: benauwdheid en duisternis, beangstigende donkerheid en in duisternis is men verstoten.'

C.F. Keil heeft de mening verdedigd dat Samuël niet door de magische kunsten van de tovenares opgeroepen werd, maar door een wonder van de goddelijke almacht verschenen is (266). W.J. Ouweneel volgt hem in deze uitleg (124-125). De meeste kerkvaders en ook Luther en Calvijn, en de kanttekeningen van de Statenvertaling denken echter — terecht — aan een directe demonische werking. C.J. Goslinga oppert zelfs de mogelijkheid dat de waarzegster zich slechts verbeeld heeft een verschijning te zien en dat het spreken van `Samuël' in feite is geweest een spreken van de waarzegster zelf, zij het ook met veranderde stem. Dit moet verklaard worden uit krachten die wel geheimzinnig en verborgen, maar niet per se duivels zijn

(330). Ook de gereformeerde dogmaticus H. Bavinck zoekt het niet al te diep: `Er is niets in 1 Sam. 28, wat boven de bekende verschijnselen van hypnotisme en somnambulisme uitgaat en niet op dezelfde wijze te verklaren is.' Ten aanzien van de werking van de geesten merkt hij op: `Afgezien van de vele bedriegerijen, die op dit gebied hebben plaats gehad, is hetgeen van verschijning en werking der geesten verhaald wordt zoo kinderachtig en nietsbeteekenend, dat de bemoeienis der geestenwereld er volstrekt niet voor aangenomen behoeft te worden' (IV, 601). S. Fischer denkt vooral in de richting van voorouderverering.

De achtergrond van de geschiedenis van Saul in Deuteronomium 18, de scherpe veroordeling in 2 Kronieken 10 en de samenhang die hieronder nog aan de orde komt, wijzen echter in de richting van de eerdergenoemde verklaring (vgl. ook Murphy, 252-254).

2.4 *Satan en de engelen*

Het woord `satan' betekent letterlijk `tegenstander'. In de eerste twee hoofdstukken van het boek Job lezen we dat `de satan' zich bij God meldt als iemand die behoort tot `de zonen Gods'. We hebben hier nog geen volledig zicht op zijn identiteit, maar zijn activiteiten zijn duidelijk gericht tegen God en ook tot schade van Job. De satan zet David aan tot een telling van het strijdbare deel van de bevolking, in strijd met Gods bedoeling (1 Kron. 21:1). De satan staat aan de rechterhand van Josua de hogepriester om hem te beschuldigen (Zach. 3:1vv.). Het Nieuwe Testament geeft veel meer licht op zijn identiteit. Wanneer daar gesproken wordt over `de duivel en zijn engelen' (Mat. 25:41) komt de gedachte op aan een rangorde, waarbij de satan de overste is.

Ons woord `engel' komt via het Latijn *(angelus)* van een Grieks woord dat gezant, bode betekent. Het Hebreeuwse woord *(mal'ach)* heeft dezelfde betekenis: iemand met een bepaalde opdracht. Hiermee worden hemelse wezens bedoeld die in de nabijheid van God verkeren. De engelen zijn vermoedelijk geschapen door God voordat Hij de aarde schiep, want in Job 38:7 lezen we dat de morgensterren juichten en dat de zonen Gods jubelden toen Hij de aarde maakte. Met die namen moeten dan engelen aangeduid zijn. Ze zijn geschapen als Gods dienaren, knechten die luisteren naar de stem

van zijn woord. Ze zijn krachtige helden die zijn woord volvoeren (Ps. 103:20). In Job 1:6 worden ze aangeduid als `zonen van God' en in Daniël 8:13 als `heiligen'.

In de engelenwereld is een rijke verscheidenheid. Er zijn cherubs (Gen. 3:24; Ex. 25:18-22) en serafs (Jes. 6:2-7); de vorst Michaël (Dan. 10:13; in Judas 9 aartsengel genoemd) en ook Gabriël worden bij name genoemd (Dan. 8:16). De Brief van Judas spreekt van engelen die aan hun oorsprong ontrouw werden, hun eigen woning verlieten en voor het oordeel bewaard gehouden worden (Judas 6; 2 Petr. 2:4). De zonde moet begonnen zijn in de wereld van de engelen, die door God goed geschapen zijn. We weten niet, hoe het bij de afval van dat deel van de engelen toeging. Vaak wordt aangenomen dat het de hoogmoed was, die zich van de satan en degenen die zijn partij kozen, meester maakte (vgl. Bavinck III, 10). De satan ging op een bepaalde manier schuil achter de slang in het paradijs en spiegelde de mens voor `als God te zullen worden' (Gen. 3:5). Ook daarin komt het aspect van hoogmoed naar voren. Daarnaast zijn er engelen die gehoorzaam zijn gebleven. Zij zijn groot in aantal, wat afgeleid kan worden uit Psalm 68:18, en ze dienen God dag en nacht.

Vanuit deze weergave kunnen we concluderen dat de engelen als hemelwezens geschapen zijn. Er is geen reden aan te nemen dat ze, net als God zelf, van eeuwigheid bestaan hebben.

2.5 *Daniël 10*

Door enige romans van Frank Peretti is er grote aandacht ontstaan voor `territoriale geesten': demonen die een bepaald gebied onder hun beheer hebben. Peter Wagner roept christenen op deze geesten te bestrijden, zodat bijvoorbeeld evangelisatiewerk in een gebied veel effectiever zal zijn (vgl. paragraaf 5.3).

In de literatuur hierover wordt steeds verwezen naar Daniël 10. Daniël bidt en vast drie weken lang. Dan verschijnt een blinkende gestalte aan hem die vertelt dat God zijn gebed al vanaf de eerste dag verhoorde. Een engel ging op weg om Gods woord mee te delen, maar hij werd tegengehouden door `de vorst van het koninkrijk van Perzië'. Toen kwam Michaël, een van de belangrijkste vorsten, te hulp, en de engel kon naar Daniël toegaan. Deze engel vertelt

dat hij terugkeert om te strijden tegen de vorst van de Perzen en dat de vorst van Griekenland zal komen.

Wat voor soort vorsten zijn bedoeld? Hebben Calvijn en W.H. Shea gelijk dat aardse vorsten bedoeld zijn? Dit is onwaarschijnlijk, want het woord `vorst' *(sar)* heeft in het boek Daniël vaak betrekking op hemelse machten (8:11, 25; 10:13, 21; 12:1; vgl. Joz. 5:14-15 en Jes. 9:5). Voor koningen (bijv. 10:13) wordt een ander woord gebruikt en een oude Griekse vertaling (versie Theodotion) vertaalt met *archoon,* een term die Paulus in het Nieuwe Testament voor hemelse wezens gebruikt.

Daniël bidt in het derde jaar van koning Kores (Cyrus). Wanneer we de geschiedenis van die tijd reconstrueren, blijkt dat de Israëlitische ballingen op grond van een edict van Kores (in zijn eerste jaar) naar het land Israël mochten, maar dat de tempelbouw niet mogelijk was (Ezra 4:4-5, 24). Met name Cambyses, zoon en mederegeerder, had hierin een negatieve invloed. Het is aannemelijk dat Daniël vanwege deze problemen van zijn volksgenoten zich afzonderde voor gebed en vasten.

In vers 13 staat de merkwaardige uitdrukking dat de engel werd gelaten bij de koningen van Perzië. Waarschijnlijk worden hiermee bedoeld: Kores, de koning van Perzië en zijn zoon Cambyses, inmiddels al koning van Babylon en mederegeerder. Deze koningen waren op de plaats waar de engel tegenstand van de vorst van Perzië ervoer. Dat maakt het aannemelijk dat de demonische vorst zijn intenties probeerde te realiseren door de twee koningen. Deze relatie tussen `hogere' en aardse activiteiten wordt ook elders in het boek Daniël genoemd. Het eerste vers van hoofdstuk 11 zegt: `Ik echter, ik stond in het eerste jaar van Darius de Meder hem tot een helper en toevlucht.' Het is mogelijk dat het woordje `hem' betrekking heeft op Darius, maar aannemelijker is de relatie met `uw vorst Michaël' in het voorafgaande vers (10:21). Michaël, de engelvorst van Israël, had de hulp van Gabriël nodig gedurende de regering van Darius, zoals Gabriël Michaël te hulp heeft geroepen in zijn strijd tegen de vorst van Perzië. Tijdens de regering van Darius werd Daniel in de leeuwenkuil geworpen, maar de leeuwen deden hem geen kwaad, omdat een engel de muil van de leeuwen toesloot (Dan. 6). In die tijd kwam de engel Michaël te hulp, terwijl in het derde jaar van Kores de hulp andersom is. Dit geeft de lezer een ongewoon inzicht

in de activiteit van engelen ten gunste van Gods volk. De engel krijgt al te maken met de engelvorst van de Grieken, terwijl het Perzische rijk eerst nog machtiger zal worden, voordat het opgevolgd wordt door het Griekse rijk van Alexander de Grote.

Wanneer we de inhoud van de bekendmaking van de engel nagaan, zien we het volgende: ten eerste geeft de engel aan Daniel inzicht in de strijd in de hemelse gewesten (10:13, 20-21 en 11:1). Ten tweede openbaart hij de historische consequenties van de bovenhistorische strijd: 11:2b-45. Ten derde wijst hij op de hemelse verdediging van het volk Gods (12:1-3). De aardse strijd voor een nieuwe wereldmacht, met vervolging van Israël (11:2b-45), veronderstelt een hemelse strijd. Terwijl Daniël 1-5 de geschiedenis van de wereldrijken schildert, ontvouwen de hoofdstukken 6 tot 12 (speciaal 10-12) de realiteit van een conflict dat woedt in de bovenaardse realiteit (vgl. Jes. 24:21). De strijd tussen goede en slechte engelen heeft gevolgen voor de rijken op aarde.

Vanuit het bovenstaande kan niet geconcludeerd worden dat de engelvorsten over geografische gebieden regeren met vaststaande grenzen. De aartsengel Michaël wordt beschreven als `de grote vorst die uw volk beschermt' (12:1). Hij beschermt dus een volk en niet een gebied. Michaël blijft de beschermengel van het volk van God, of Israël nu in het beloofde land was of in ballingschap te midden van de volken (vgl. ook Op. 12:7). De engelvorsten over Perzië en Griekenland regeren eerder over sociaal-politieke eenheden dan over geografische gebieden. Zij regeren over imperialistische rijken waarvan de grenzen wisselen. Ze zijn gericht op expansie en niet op een vastgesteld territorium. Ze kunnen beter `rijksgeesten' dan 'territoriale geesten' genoemd worden.

Deze bijbelse visie verschilt nogal van die bij de buurvolken. Daar werd de identiteit van een volk direct gedefinieerd in termen van de relatie tussen een god en zijn gebied. De bewoners van dat gebied kwamen op de tweede plaats. Vanuit die heidense gedachtegang moet iemand bij vertrek naar het buitenland andere goden gaan dienen (vgl. 1 Sam. 26:19-20). De vorst van de Perzen verdedigde echter geen geografische grenzen tegenover de engel, maar politieke en persoonlijke zaken.

Het is van belang deze zaken te noemen. De laatste tijd wordt er in sommige kringen veel aandacht gegeven aan het bestrijden van

demonen. Volgens Peter Wagner zijn er drie vormen van geestelijke strijd tegen de demonen: de vorm die op grond van Daniël 10 gevoerd moet worden is *strategie-level intercession,* die te maken heeft met de strijd in de hemelse gewesten. De tweede vorm is *ground-level spiritual warfare* wat inhoudt dat demonen uitgeworpen worden uit personen, terwijl de derde vorm de naam *occult-level spiritual warfare* draagt, waarmee demonische krachten bestreden worden die vrijgekomen zijn door occulte activiteiten.

De eerste vorm probeert de namen te weten te komen van de demonen die een bepaald gebied bezet houden. De geestelijke strijd heeft de bedoeling de regio te zuiveren en open te stellen voor een meer effectieve evangelisatie.

Deze driedeling valt echter vanuit de Bijbel moeilijk aan te tonen (Ch. Lowe, D.E. Stevens). Trouwens, Daniël noemt de namen van de engelvorsten niet; hij wist niet eens wat er aan de hand was. Toen hij het hoorde, vernam hij alleen de titels, en niet hun namen. De profeet bad niet tegen de kosmische machten, maar hij bad voor het volk van God en de vervulling van Gods heilshandelen (vgl. Ef. 6:18-20). De nadruk lag op de beloften die God aan zijn volk gegeven had (Dan. 10:12; vgl. Jer. 25:11 en 29:10) en hun vervulling op aarde. Deze beloften werden vervuld, al is het niet direct. De macht van de aardse rijken bleef voorlopig nog groot. Toch staat God er boven. Hij overziet de geschiedenis en ruimde de obstakels weg, zodat de tempel gebouwd kon worden.

De boodschap van Daniël 10 is, dat de biddende mens betrokken is bij een strijd die hemel en aarde omvat. Achter de gebeurtenissen in onze geschiedenisboeken ligt een andere, geestelijke wereld. De engelen houden zich blijkbaar met politieke zaken bezig, al zien wij die samenhang niet. De profeet Elisa bad of God de ogen van zijn knecht opende, zodat hij de engelen kon zien (2 Kon. 6).

2.6 *De goden die zijn toebedeeld aan de volken*

De Bijbel spreekt meestal niet over de `vorst', maar veel meer over de `god' van een bepaald volk. Daardoor rijst de vraag of we die aan elkaar gelijk kunnen stellen en of we daardoor meer te weten komen over de realiteit van die goden.

In dit verband is het goed de uitdrukking `heir' of `heer des he-

mels' na te gaan, een uitdrukking die vaak betrekking heeft op zon, maan en sterren, maar in 1 Koningen 22:19 (en 2 Kron. 18:18) de hofhouding van God aanduidt, dus de engelen. Er zijn nog meer plaatsen te noemen, waar engelen en legermachten bij elkaar staan. Boven werd reeds Job 38:7 geciteerd, waar `morgensterren' parallel staat met `zonen Gods'. In Jesaja 14:12 wordt een morgenster verstoten van de berg der samenkomst (de heilige godenberg in Ez. 28:14, 16). In de latere apocriefe literatuur worden hemellichamen door mensen opgevat als goden. Daarbij worden verschillende hemellichamen aan verschillende engelen toegewezen (Wijsheid 13:2, 5; 1 Henoch 60:1, 80:1-8).

Het verband tussen hemellichamen en *elohiem* komt ook naar voren in Deuteronomium 4:19-20, waar de Israëlieten gewaarschuwd worden: `dat u ook uw ogen niet opslaat naar de hemel en de zon, de maan en de sterren, het gehele heer des hemels, aanziet en u laat verleiden u voor die neer te buigen en hen te dienen, die de HERE, uw God, heeft toebedeeld *(chalaq)* aan alle volken onder de ganse hemel — terwijl de HERE u genomen en uit de ijzeroven, uit Egypte, geleid heeft om voor Hem te zijn tot een eigen volk.' Verduidelijkend is Deuteronomium 29:26, waar Mozes zegt: `omdat zij andere goden zijn gaan dienen en zich daarvoor hebben neergebogen, goden die zij niet gekend hebben en die Hij hun niet toebedeeld had' (de Statenvertaling is hier onjuist). Uit de verbinding van deze verzen blijkt dat God de *elohiem* aan de volken heeft toebedeeld.

Dit toebedelen komt ook in Deuteronomium 32:8 naar voren: `Toen de Allerhoogste aan de volken hun erfenis toedeelde, toen Hij de mensenkinderen van elkaar scheidde, heeft Hij de grenzen van de volken vastgesteld, naar het aantal van de zonen van Israël.' De oude Griekse vertaling, de Septuaginta, heeft in plaats van `zonen van Israël' `engelen Gods'. Wanneer die laatste lezing juist is, heeft er oorspronkelijke *bene 'el* gestaan in plaats van *bene jisra'el.* Verrassend genoeg wordt deze lezing bevestigd door recente tekstvondsten in Quinran (4Q). Dit vers betekent dan, dat God in de oudheid de wereld verdeeld heeft in een aantal gebieden en dat Hij elk gebied toebedeelde aan een van de *elohiem.* Vers 9 maakt de bijzondere positie van Israël duidelijk: `Maar het deel van de HERE is zijn volk, Jakob het Hem toegemeten erfdeel.' Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat Israël niet toebedeeld is aan een engel.

De HERE deelde dus de territoria van de volken toe aan de *elohiem* en tevens deelde Hij deze *elohiem* toe aan de volken. Dezelfde gedachte komen we tegen in Sirach 17:17 `Want toen Hij de volken over heel de aarde verdeelde, stelde Hij over ieder volk een heerser aan, maar Israël is het deel van de HERE'. Het gebruikte woord 'heerser' komt in de buurt van het woord `vorst' in Daniël 10. In dit laatste hoofdstuk zagen we dat de Perzen en Grieken elk hun eigen engelvorst hebben. In tegenstelling tot Deuteronomium vinden we in Daniël dat ook Israël een engelvorst heeft. Vergelijk ook 1 Henoch 20:5 (Griekse versie): `Michaël een van de heilige engelen, te weten hij die gesteld is over het beste deel van de mensheid (= Israël).'

Het Oude Testament maakt duidelijk dat de afgodsbeelden niets voorstellen. Maar daarnaast komen we uitdrukkingen tegen die de goden van de volken als een realiteit beschrijven. De HERE is groter dan alle goden (Ex. 15:11, 18:11; 1 Kron. 16:25; Ps. 86:8, enz.). Hij is de God der goden (Deut. 10:17; Joz. 22:22, enz.), wat betekent: de God bij uitstek of de God boven alle goden. In Jesaja 26:13 belijdt het volk dat `andere heren' over hen geheerst hebben, maar dat zij nu alleen nog maar de naam van de HERE huldigen. Dus die machten waren een realiteit! In Deuteronomium 4:7 wordt de vraag gesteld welke goden hun volk zo nabij zijn als de HERE zijn volk Israël. De nabijheid van de verschillende goden wordt vergeleken. In Psalm 138:1 zegt de psalmdichter dat hij God zal bezingen `in de tegenwoordigheid van de goden' en in Psalm 97:7 worden de goden opgeroepen zich te buigen voor de HERE. Bestaan deze goden dan echt?

2.7 *Psalm 82 en Genesis 6*

Om meer zicht te krijgen op de identiteit van deze `goden' of 'vorsten' keren we ons tot Psalm 82. Het eerste vers luidt: `God *(`elohiem)* staat in de godenvergadering *(`adat 'el),* te midden van de goden *('elohiem)* houdt Hij gericht. Veel oudere uitleggers menen dat met de tweede aanduiding *elohiem* aardse rechters bedoeld zijn. Zij doen dit met verwijzing naar teksten als Exodus 21:6 en 22:8, 9, 28 en 1 Samuël 2:25. Het is echter lang niet zeker of in die teksten aardse rechters bedoeld zijn. De laatste decennia gaan er steeds meer stemmen op om te denken aan hemelwezens. J.P. Lettinga bespreekt

de genoemde verzen en komt tot de conclusie dat in geen van de teksten uit de eerste vijf bijbelboeken menselijke rechters `goden' worden genoemd. In Psalm 82:1 gaat het dan over een `godenvergadering', zoals die ook bekend is geworden vanuit de literatuur uit Egypte, Mesopotamië en Ugarit. Marvin E. Tate wil beide benaderingen niet tegen elkaar uitspelen, omdat aardse rechters vertegenwoordigers zijn van de goden en hun beslissingen ten uitvoer brengen.

De God van Israël staat in die vergadering als een aanklager (Ps. 109:6). Vanwege het onrecht dat de *elohiem* toelaten, wankelen de grondvesten van de aarde. De Psalm vervolgt: `Ik heb gezegd: 'Jullie zijn *elohiem,* allen zonen van de Allerhoogste. Maar als mensen zullen jullie sterven, als aardse vorsten zullen jullie omkomen' (vs. 6-7).

Wanneer deze uitleg dat `goden' bedoeld zijn, juist is, wordt ook de aanhaling in Johannes 10:34 doorzichtig. De joden verwijten Jezus dat Hij zichzelf God maakte. Met een beroep op Psalm 82 antwoordt Jezus dat bepaalde wezens `goden' genoemd worden. Des te meer reden is er om Hem die uit de hemel neergedaald is Gods Zoon te noemen.

Een hemelse beraadslaging komt voor in 1 Koningen 22:19-23, Job 1:6-12, 2:1-7 en Jesaja 6:1-4. Psalm 97:7-9 roept de *elohiem* op zich voor de Here neer te buigen, omdat Hij verheven is boven alle *elohiem.* In Psalm 29:1 worden de `hemelingen' *(bene 'eliem)* opgeroepen de Here eer te geven en zich voor Hem neer te buigen. Dit zijn dus wezens uit de gemeenschap van de *elohiem:* godenzonen, godenwezens, of goden. In Genesis 6:1-4 vermengen de *bene ha'elohiem* zich met de dochters van de mensen. Uit de vele mogelijke verklaringen kiest W.A. VanGemeren met tal van argumenten voor de verklaring dat hier engelen bedoeld zijn. Dat houdt in dat engelen in mensengedaante bij `de dochters der mensen' kinderen verwekten. Uit die verbintenissen werden de *nefaliem* geboren, gewoonlijk vertaald met `reuzen'. Juist dan besluit God tot de zondvloed. De auteur sluit met deze uitleg aan bij de oude joodse en vroegchristelijke interpretatie. De Henochliteratuur werkt de geschiedenis van de gevallen `zonen Gods' verder uit en ziet in deze kosmische opstand de basis voor Gods apocalyptische oordeel (1 Henoch 6-7; Jubileeën 4:15). De Septuaginta vertaalt de genoemde uitdrukkingen vaak (echter niet in Gen. 6) met `engelen'.

Terugkomend op Psalm 82: God verwijt de *elohiem* dat zij geen goed bestuur hebben uitgeoefend. Elke engelvorst is als een stadhouder over een land en volk gesteld en moet net als een richter in het boek Richteren zijn volk naar binnen en naar buiten toe recht verschaffen. Hier spreekt God over hun falen tegenover het sociale onrecht. In hun gebieden hebben zij onderdrukking en rechteloosheid getolereerd. In vers 3-4 krijgen de *elohiem* nog een nieuwe kans, maar die nemen zij niet te baat; niet zozeer door opstandigheid als wel door gebrek aan inzicht: zij weten niets en begrijpen niets, in duisternis wandelen zij rond; alle grondvesten der aarde wankelen. Dan komt het oordeel, dat zij zullen sterven als mensen.

In dit verband is het opmerkelijk dat God ook gericht oefent aan de goden van de Egyptenaren. Zo staat er in Exodus 12:12, na de aankondiging van de dood van de eerstgeboren zoons: `Ik zal gerichten oefenen aan al de goden van de Egyptenaren, Ik de HERE.' In Numeri 33:4 staat dat de Egyptenaren hun doden begroeven en `ook had de HERE gerichten geoefend aan hun goden'. Blijkbaar werden die gerichten voltrokken tijdens de plagen, in het bijzonder tijdens de tiende plaag.

Het Oude Testament ziet uit naar de toekomst waarin Gods grote heerschappij zal blijken. Sta op, o God, bestuur de aarde, want U bezit alle volken' (Ps. 82:8). Niet slechts Israël, maar alle volken zijn straks zijn eigendom (vgl. Jes. 19:23-25).

2.8 *Demonen*

De *elohiem* van de volken zijn, waar zij de volken tot afgoderij gebracht hebben, tot valse goden geworden, tot demonen. Het Griekse woord *daimoon* betekent oorspronkelijk god, godheid, en dan vooral lagere godheid. Zo vinden wij de variant *daimonion* nog in Handelingen 17:18, waar de Atheners menen dat Paulus vreemde *daimonia* leert. Vervolgens betekent *daimoon* ook beschermgod, tussenwezen, boze geest. Deze betekenissen sluiten goed aan bij wat we gezien hebben omtrent de goden in het Oude Testament.

In Deuteronomium 32:17 leest de Septuaginta: `zij offeren aan de demonen en niet aan God'. De masoretische tekst heeft: `zij offeren aan de boze geesten *(sediem),* niet aan God, aan goden, die zij niet

hebben gekend'. In Psalm 96:5 heeft de Septuaginta: `al de goden van de volken zijn demonen' (Hebr. afgoden) en in Psalm 106:37, `zij offerden hun zonen en hun dochters aan de demonen' (Hebr. *sediem).* In de apocriefe literatuur wordt dit verder uitgewerkt (Baruch 4:7; 1 Henoch 15, 19:1, 99:7). Het Nieuwe Testament spreekt in 1 Korintiërs 10:20 erover dat achter de afgoden demonen schuilgaan. Openbaring 9:20 kan als volgt gelezen worden: `om de boze geesten niet meer te aanbidden, te weten de gouden, zilveren, koperen, stenen en houten afgoden' (vgl. Paul, 1997, 75-78).

Deze demonen oefenen invloed uit op de volken en op personen. Ze kunnen in min of meerdere mate bezit nemen van mensen. In het Oude Testament is dan sprake van een `boze geest', zoals bij Saul (1 Sam. 16:14, 19:9). Personen met een waarzeggende geest moesten gedood worden evenals de Israëlieten die geesten van overledenen raadpleegden (Lev. 20:6, 27; 1 Sam. 28). Het Oude Testament geeft geen voorbeelden van exorcisme, terwijl we dat in het Nieuwe Testament wel tegenkomen. Is dat omdat het leven vanuit het verbond van God leven en gezondheid met zich mee zou brengen (Deut. 28)? De muziek van David heeft een kalmerende werking op Saul die door een demon gekweld werd, maar echt exorcisme komen we pas tegen in de apocriefe literatuur, bijvoorbeeld in Tobit (8:2, 3).

Bij de buurvolken van Israël is het geloof in kwade geesten of demonen volop aanwezig. In Egypte en Babel geldt dat iedere ziekte een demonische oorsprong heeft en men moet eerst de naam van de demon kennen om hem uit te drijven. In het Oude Testament ligt dat geheel anders vanwege de centrale plaats die de dienst van God inneemt. Toch heeft Israël de neiging mee te doen met de andere volken. In Leviticus 17 staan aanwijzingen voor de offers en voor de offerplaats. `En zij zullen hun offers niet meer brengen aan de veldgeesten, die zij overspelig nalopen' (vs. 7). Wat wordt met deze geesten *(se`iriem)* bedoeld? Letterlijk betekent het woord `harige' of `geit'. Het lijkt erop dat de Israëlieten offers brachten aan demonen die zij zich voorstelden in de gedaante van geiten, zoals satyrs in de klassieke mythologie. In 2 Kronieken 11:15 komt het woord nog een keer terug. Koning Jerobeam stelde eigenmachtig priesters aan `voor de hoogten, voor de veldgeesten, en voor de kalveren die hij gemaakt had'.

In de periode van de apocriefe boeken, de pseudepigrafen, de Septuaginta en de Qumranrollen komen we uitvoerige beschrijvingen tegen van demonen en van rangen en standen van engelen. Dat alles valt echter buiten het bestek van het Oude Testament. De term `demon' is al ouder en werd in veel godsdiensten gebruikt als een aanduiding voor de lagere goden. Ook is de gedachte wel aanwezig dat zielen van (veroordeelde) gestorvenen als demon voortleven. G.J. Riley geeft een overzicht van de betekenisverschuivingen. Hij sluit zich aan bij de gangbare voorstelling dat er voor de Babylonische ballingschap een meer monistische visie was (waarbij God ook het kwaad bewerkt) terwijl daarna God en duivel steeds meer van elkaar onderscheiden worden (in K. van der Toom, 445-455). Er zijn echter veel argumenten te noemen voor de ouderdom van Genesis 3, waar de slang de mens verleidt, en voor de ouderdom van het boek Job, waar de satan de ondergang van Job zoekt. God staat boven alles, maar reeds vanaf het begin van de mensheid is er een tegenkracht die uit is op de ondergang van de mens. Ook vanuit dit gezichtspunt is het goed denkbaar dat afgoderij en het dienen van de demonen met elkaar verbonden zijn. Kennelijk is afgoderij geen `zinloze' bezigheid, alsof de afgoden toch niet horen en zien. Het besef is aanwezig dat er duistere krachten zijn die aanbeden willen worden en ook invloed uitoefenen.

2.9 *Conclusie: de ene God en de realiteit van de goden*

De ene, machtige God heeft talrijke hemelse wezens geschapen, die wij engelen noemen. Hij heeft aan engelen ook het bestuur van landen en volken opgedragen. Blijkbaar is een deel van die engelen ontrouw geworden aan hun oorsprong en hebben zij zich van God afgekeerd. Daarop worden zij in Psalm 82 aangesproken. Afval van de ene ware God betekent ook toename van ongerechtigheid en onrechtvaardigheid. Gods eigen dienaren, zoals Michaël, hebben te strijden tegen die machten. De gevallen engelen hebben verering naar zichzelf toegetrokken en mensen beïnvloed tot afwijking van de dienst van God. Mensen gingen dieren en voorwerpen uit hun omgeving gebruiken om godenbeelden te maken. Het Oude Testament maakt duidelijk dat deze voorwerpen geen macht hebben, maar achter deze beelden zit een reële, demonische werkelijkheid. Op grond hiervan moeten we zeggen dat de tovenarij van de tove-

naars in Egypte niet slechts `namaak' was. Ook Deuteronomium 18, waar nogal wat occulte praktijken genoemd worden, tekent geen verzet aan door ontkenning, maar noemt die praktijken een gruwel en wijst vervolgens een uitnemender weg: de profetie. In beide gevallen is er contact met de `hogere wereld', de ene methode is geoorloofd, de andere niet.

Dit is een belangrijke notie voor ons die in een tijd leven waarin we steeds meer in aanraking komen met andere godsdiensten. Terwijl in het verleden de zendingswerkers allerlei ervaringen vertelden van demonische machten, komt nu in West-Europa steeds meer het demonische karakter naar voren van bewegingen die zich tegen God verzetten.

We mogen weten: er is slechts één God. Hij is de God der goden, de God die hemelwezens gemaakt heeft. Het is belangrijk Hem te dienen. Wie zich inlaat met occulte praktijken verbreekt de band met God. In een wereld waarin veel vijandige krachten aanwezig zijn, laat God de mensen gelukkig niet aan henzelf over. Hij, de machtige God, is ook de sprekende God. Bij Hem is bescherming en eeuwig heil te krijgen. De aarde is van Hem en eens zal deze aarde vol zijn van de kennis des Heren. Dan is het afgelopen met het kwade (Jes. 11:9). `De HERE zal koning worden over de gehele aarde; te dien dage zal de HERE de enige zijn, en zijn naam de enige' (Zach. 14:9).

3. De strijd der geesten in het Nieuwe Testament

Chr. Fahner

3.1 *Eigentijdse achtergronden*

De joodse wereld in de tijd van het Nieuwe Testament was vol van geloof in het bestaan van demonische machten en van de bestrijding van demonische invloeden. Het ging bij demonen niet om geheel onafhankelijke wezens; ze waren onderdanen en vertegenwoordigers van satan, de grote tegenstander van God (Boecher, passim). Het was zaak om zich te weren tegen de negatieve en ziekmakende kracht van de boze geesten. De joden deden dat op allerlei manieren: door doosjes met duivelbannende teksten te dragen, door amuletten mee te voeren, door zich zorgvuldig te gedragen of door magie te bedrijven en op zo'n manier een dam op te werpen tegen demonische aanvallen (Daniel-Rops, 1965, 376ev.).

Men kon ook een geestenbezweerder erbij halen in gevallen waarin een individu kennelijk door een boze geest bezeten was. De bezweerder, die op dit gebied succes had, kon rekenen op warme aandacht van zijn volksgenoten. De naam van God, als van de Machtige die sterker was dan de satan en diens assistenten, werd door gespecialiseerde bezweerders uitgesproken over de lijder.

Een voorbeeld ervan vinden we in Handelingen 19:13vv. De zonen van de joodse overpriester Sceva, zelf duivelbezweerders, hadden opgemerkt dat geesten in Jezus' naam verdreven konden worden, en dachten die actie wel te kunnen na-apen. Maar dat pakte verkeerd uit. De boze geest erkende hun macht niet en overmeesterde hen. Naakt en gewond konden ze nog het vege lijf redden door vlug weg te rennen. Het gebeuren maakte een zo grote indruk, dat vele collega-magiërs te Efeze hun literatuur openlijk verbrandden; daarmee ging een hele som gelds in vlammen op. Maar, `alzo wies (= groeide) het woord des Heeren met macht en nam de overhand'.

Jezus zelf wist dat er vele joodse exorcisten waren. Toen de joden Hem ervan beschuldigden geesten uit te werpen in naam van de satan, Beëlzebul, wierp Hij hun de vraag tegen in wiens naam dan wel de joden zulke acties uitvoerden (Mat. 12:27). Dat was in Gods naam. Jezus wierp de duivelen ook uit door de Geest van God. De Heere Jezus bedoelt met zijn uitspraak over Beëlzebul niet te zeggen dat het koninkrijk van satan een eenheid is. Hij ontkent ook niet dat de satan boze geesten kan uitwerpen. Hij bedoelt dit zelfs in Mattes 7:21-23! Wat Hij zegt is dat de satan de satan niet uitwerpt, dat wil zeggen zijn eigen koninkrijk vernietigt. Maar het is wel degelijk mogelijk dat de demonen elkaar bestrijden en uitwerpen. Dit hebben zij de eeuwen door gedaan en op deze werkelijkheid berust de heerschappij van satan in animistische en polytheïstische volken (Murphy, 348v.).

Bij de bestrijding van demonische machten hanteerden de joden ook middelen die hun eigenlijk verboden waren. We moeten er rekening mee houden, dat ook hellenistische invloeden Palestina niet ongemoeid lieten. In 2 Makkabeeën 12:40 lezen we over gevallen joodse strijders, die stilletjes amuletten meedroegen; dat bleek toen Judas en zijn metgezellen hen wilden gaan begraven: `En zij vonden onder de rokken van een ieder der doden enige dingen, die [aan] de afgoden van Jamnia geheiligd waren, hetwelk de wet de joden verbiedt; en het werd aan een ieder openbaar, dat zij om deze oorzaak gevallen waren.' Gedachtig aan de opstanding der doden brachten Judas en de zijnen voor de gevallenen een zondoffer in Jeruzalem.

Door de hellenistische beïnvloeding werd niet alleen het Grieks dat joden gebruikten mede bepaald, maar konden ook de Griekse praktijken op het gebied van demonenbestrijding en dergelijke ingang vinden. Het woord *daimoon* is zelf uit het Grieks afkomstig; maar in het Nieuwe Testament is een demon niet goed of slecht, uitsluitend kwaad (Bartelink, 82). We kunnen erop rekenen, dat de Griekse (volks)religiositeit heel wat mogelijkheden van contact met de bovennatuurlijke wereld had (Pollard, 117ev.). Voor de joden betekende dat altijd een uitdaging. Maar ook zijzelf konden het nodige bijdragen als het ging over tovenarij en magie (Coleman, 235ev.).

Niet alle joden waren even gelukkig met deze Griekse en andere praktijken op het gebied van demonenbestrijding. Met name rabbijnen, voortgekomen uit de Farizeeën, stonden hier sceptisch tegenover. Een van hun punten van kritiek op Jezus en het vroege christendom betrof juist de dienst der bevrijding. In de Babylonische Talmoed vinden we beschuldigingen dat Jezus een tovenaar en magiër zou zijn (Urbach, 115ev.). In dit verband is het opmerkelijk dat de Palestijnse Talmoed (ontstaan in het land van Israël) nauwelijks verwijzingen heeft naar demonen en exorcisme. Dit in tegenstelling tot de Babylonische Talmoed (ontstaan in het gebied van Babylon), die wel veel verwijzingen naar demonen bevat.

3.2 *Concentratie*

We hoeven ons er niet over te verbazen, dat de strijd der geesten zich als het ware verhevigde, toen Jezus in de wereld verscheen. We mogen er bij wijze van spreken op rekenen, dat de satan al zijn kracht in het geding zal brengen, als het Woord vlees wordt en de Zoon van God verschijnt in een wereld die Hem vijandig gezind is. Het was de satan gelukt om de mens in ongehoorzaamheid van God te laten afvallen. Maar Gods initiatief in zijn schepping gaat door: Iemand zal Hem in vrijheid en gehoorzaamheid liefhebben.

Zo lezen we dan aan het begin van Jezus' openbaar verschijnen in de wereld de proclamatie van het Koninkrijk van God. Johannes de Doper roept de mensen op: Bekeert u, want het Koninkrijk der hemelen is nabij gekomen (Mat. 3:2). Dezelfde boodschap klinkt in Jezus' eerste openbare prediking (Mat. 4:17). Het is de tijd, waarin het Koninkrijk van God nabij de mensen komt. Die nabijheid is niet zozeer tijdelijk, maar veeleer geestelijk te verstaan; de Griekse vorm waarin het `nabij gekomen' is weergegeven, laat zien dat het om een resultaat gaat: Gods koningschap is in Jezus zeer dicht bij de mensen aanwezig (over Jezus' wonderen en uitdrijving van demonen in dit verband zie Sanders, hoofdstuk 10, in het bijzonder pag. 149ev.). Daarom kunnen de hoorders van de goede boodschap ook tot bekering worden opgeroepen.

Gods manifestatie van zijn Koninkrijk krijgt een duidelijke toespitsing in het werk van Jezus. Hij duidt zichzelf op verschillende manieren aan; een veel voorkomende titel is: Zoon des mensen (Zoon van de mens). Als de Zoon van de mens (Adam) zal Jezus doen waarin Adam gefaald heeft: Hij zal zijn Vader in gehoor-

zaamheid en uit vrije wil liefhebben (Fahner en Poeder, 28ev.). In dat verband spreekt Paulus over Jezus Christus als de `laatste Adam' en `de tweede mens' (1 Kor. 15:45vv.; vgl. Rom. 5:12vv.).

Bij een dergelijke concentratie van Gods handelen is het geen wonder, dat Gods tegenstander, de satan, zich inspant om de Zoon van de mens, die ook de Zoon van God is, in zijn eigen vaarwater te trekken. Nog maar nauwelijks heeft God Jezus openlijk als zijn Zoon uitgeroepen (bij Jezus' doop, waarbij ook de Geest van God op Hem neerdaalde, Mat. 3:17), of Hij wordt door de Geest naar een rechtstreekse confrontatie met de duivel geleid. Nooit is zoiets een `gewoon mens' overkomen. Maar de Zoon van de mens staat in het volle vuur van de verleiding. De satan weet zijn middelen goed te kiezen: hij gebruikt woorden van God. Maar Jezus kent het Woord beter; dan laat de duivel van Hem af (Mat. 4:11).

Als helpers van de satan blijken de demonen trouwens ook goed op de hoogte te zijn van Jezus' positie en taak, vaak beter dan Jezus' volksgenoten. Bij verschillende gelegenheden laten de onreine geesten weten wie Jezus is: `Laat af, wat hebben wij met U [te doen], Gij Jezus Nazarener, zijt Gij gekomen om ons te verderven? Ik ken U, wie Gij zijt, [namelijk] de Heilige Gods' (Marc. 1:24 = Luc. 4:34). `En: de onreine geesten, als zij Hem zagen, vielen voor Hem neer, en riepen, zeggende: Gij zijt de Zoon van God' (Marc. 3:11). Evenzo bij de bezetene(n) in het land van Gadara (of: Gergasa); de demonen spreken door zijn (hun) mond: `wat heb ik (hebben wij) met U [te doen], Jezus, Gij Zoon van God, de Allerhoogste?' (Marc. 5:7; Luc. 8:28; vgl. Mat. 8:29). Deze wetenschap van de geesten noopt Jezus hen te bestraffen, zodat ze niet voortijdig het volk in beroering zouden brengen.

3.3 *Demonische machten `in het spel'*

Dat er in de evangeliën diverse passages zijn, waarin Jezus staat tegenover boze of onreine geesten, hoeft ons niet verbazen. Het hoort bij de concentratie van machten rond Jezus. Tegelijkertijd dienen de confrontaties om aan de mensen duidelijk te maken, dat Jezus in staat is de machten te overwinnen. Het maakt indruk op de mensen: `Wat woord is dit, dat Hij met macht en kracht de onreine geesten gebiedt, en zij varen uit?' (Luc. 4:36; Marc. 1:27). Jezus was er

zich van bewust, dat het uitwerpen van duivelen tot zijn taak behoorde, waardoor de komst van Gods Koninkrijk mede werd aangewezen (Mat. 12:28); in zijn antwoord via enige Farizeeën aan Herodes zegt Hij: `Gaat heen, en zegt die vos (= Herodes): Zie Ik werp duivelen uit, en maak gezond...' (Luc. 13:32).

De confrontaties tussen Jezus en de demonen laten iets zien van de geestelijke strijd, die oplaait als de Zoon van God onder de mensen verschijnt. Jezus' komst roept tegenstellingen op, die zelfs huisgenoten van elkaar vervreemden. De reacties op Jezus' aanwezigheid kunnen leiden tot verdeeldheid (Luc. 12:51) of `het zwaard' (Mat. 10:34). `Meent niet dat Ik gekomen ben om vrede te brengen op de aarde...' In eigenlijke zin moeten we hierbij niet denken, dat Jezus dat zwaard of die verdeeldheid brengt; de Schrift is er duidelijk genoeg over, dat zijn evangelie een evangelie van vrede is. Maar het zijn degenen, die zijn boodschap niet willen horen en als gevolg daarvan vijandige actie tegen Hem en zijn volgelingen ondernemen. We zullen een dergelijke uitleg ook moeten geven aan Jezus' woord over het vuur: `Ik ben gekomen om vuur op de aarde te werpen...' (Luc. 12:49); uitleggers verschillen van mening over de aard van het vuur en denken behalve aan het vuur van de verdeeldheid en vervolging ook wel aan het vuur van het gericht; dat zou dan het tweede gedeelte van het vers begrijpelijker maken (Maier, 186). Maar de context lijkt toch meer te wijzen op het vuur van onenigheid en vervolging, zoals dat bij een confrontatie met Jezus' macht kan ontstaan; het vuur brandt al, de strijd is reeds bezig; aan die gedachte kan tevens een eschatologisch perspectief verbonden worden.

Heel concreet wordt de botsing met de tegenstanders van God in de confrontatie met demonische machten. Het is een onderdeel van de evangeliën, waarin Jezus' autoriteit en macht gedemonstreerd worden.

In diverse teksten vinden we de uitwerping van duivelen in het algemeen omschreven, samen met de weergave van Jezus' helende kracht over ziekten en allerhande lichamelijk ongemak. Het gerucht over Jezus' macht vervulde al snel de regio van zijn optreden. Na het uitwerpen van een onreine geest op de sabbat in de synagoge van Kapernaam, komen de mensen bijeen: `Als het nu avond geworden was, toen de zon onderging [en daarmee de sabbat ten einde was], brachten zij tot Hem allen die kwalijk gesteld en van de

duivel bezeten waren (...). En Hij genas er velen, die door verscheidene ziekten kwalijk gesteld waren, en wierp vele duivelen uit, en liet de duivelen niet toe te spreken, omdat zij Hem kenden (...). En Hij preekte in hun synagogen, door geheel Galilea, en wierp duivelen uit' (Marc. 1:32, 34, 39); of, in de parallelle woorden van Lucas: ...omdat zij wisten dat Hij de Christus was' (4:41).

Er is ook een aantal uitwerpingen van demonen door Jezus in groter detail beschreven.

In Marcus 1:23vv. en Lucas 4:33vv. is sprake van een man met een onreine geest in de synagoge van Kapernaam. Jezus bestraft deze en beveelt hem te zwijgen en uit te gaan. De geest werpt de man heen en weer, en in het midden, roept met grote stem en gaat (vaart) dan uit, zonder hem schade toe te brengen. Het betreft hier een man die waarschijnlijk gewend was naar de synagoge te gaan en in lichte mate occult belast was. Het is mogelijk dat hij zichzelf niet bewust was van de inwoning van demonen. Het machtswoord van Jezus' prediking roept echter verzet op, waardoor de demon zich manifesteert. Er is een opvallende wisseling tussen `ik' en `wij' in de uitspraken van de geest. Vermoedelijk spreekt hij als vertegenwoordiger van meer geesten. Noodgedwongen erkennen zij de heerschappij van Jezus (vgl. Murphy, 270-276).

In Mattes vinden we de genezing van een bezetene, die stom en door de duivel bezeten was (9:32-34). Jezus werpt de duivel uit en de stomme spreekt. Commentaar van de Farizeeën: Hij werpt de duivelen uit door de overste der duivelen. Sommigen beschouwen deze geschiedenis als materiaal dat in Mattes 12:22-24 opnieuw `bewerkt' zou zijn; er zou dan sprake zijn van een zogeheten doublet (Gnilka I, 346 en 456). Maar context en synoptische parallellen wijzen niet die richting uit.

Marcus 5:1-18 (par. in Mat. 8:28-34 en Luc. 8:26-39) maakt melding van de bezetene van Gergesa (of Gerasa) in het Overjordaanse. Matteus heeft het over twee bezetenen. Waar twee personen zijn, is er altijd ook één; we hoeven ons in ieder geval daardoor niet te laten inspireren tot een rare opmerking als: Mattes maakt het wonder groter door te spreken van twee... (personen) (Klijn, 32). Het betreft hier een man die in ernstige mate bezeten is. Er woont zelfs een legioen duivelen in hem. Hierdoor kan hij niet meer in zijn gewone plaats wonen, maar verblijft hij bij de graven. De man heeft

buitengewone kracht; pogingen van anderen om hem te boeien zijn mislukt. De geesten vrezen hun toekomstige lot en vragen niet naar de afgrond te hoeven gaan. Wanneer de geesten toestemming hebben gekregen in een kudde zwijnen te varen, blijkt hun vernietigende natuur. Jezus toont zijn macht en de kudde stort in de afgrond. Ook in onze tijd kunnen mensen op vergelijkbare wijze bezeten zijn, zoals vele verhalen laten zien (o. a. Erlo Stegen, 26-32, 99).

In Mattes 12:22 en Lucas 11:14 lezen we van de genezing van een bezetene, die stom en blind was (bij Lucas alleen stom). Jezus geneest hem en de duivel vaart uit; de lijder kan weer spreken en zien. Gezien het vervolg kan deze geschiedenis verbonden worden met Marcus 3:20-22, waarin sprake is van Jezus zelf, Die `buiten zinnen' geacht wordt, en het verwijt krijgt te werken door de overste der duivelen, Beëlzebul (vgl. Mat. 10:25 en Joh. 7:20). Deze naam kan uitgelegd worden als de Aramese versie van de `vliegengod' Bal-zebub van de Filistijnse stad Ekron, die daar een orakel had (zie 2 Kon. 1:2vv.); maar ook kan men denken aan de demon `heer van het huis' of `heer van de mest', wiens positieve bijdrage dan vooral zal bestaan hebben in het verdrijven van afvalvliegen; een offer aan deze god werd daarmee ook in negatieve zin als `mest' geduid.

Bij de genezing van de dochter van de Syrofenicische vrouw, Marcus 7:24-30 en Mattes 15:21-28, lezen we niet over een directe confrontatie van Jezus en een demon; wel dat het meisje `deerlijk van de duivel bezeten' was, c.q. een `onreine geest' had. De genezing zelf vernemen we alleen uit Jezus' profetisch woord, dat de duivel uitgevaren is; en de moeder bevond het alzo.

In de zesde plaats vinden we een tamelijk uitvoerige beschrijving van de genezing van een maanzieke jongen in de drie synoptische evangelien (Marc. 9:14-29; Mat. 17:14-21 en Luc. 9:37-42). De passage Lucas 17:5-6 kan aan deze geschiedenis verbonden worden vanwege de vraag van de discipelen, die de jongen niet hadden kunnen genezen. Met dat gegeven opent de perikoop. Verder horen we van d# verschijnselen (de jongen lijdt, valt in vuur en water, wordt door de geest heen en weer geschud en verpletterd, hij schuimt, knarst met de tanden, krijgt verkrampingverschijnselen en valt als dood neer bij de uitvaart van de geest); we vernemen ook de diagnose (maanziek, [bezeten van] een, stomme, dove, onreine, geest, een dui-

vel). In Mattes 4:24 staat `maanziek' in een opsomming van gewone ziekten en zal epilepsie bedoeld zijn; in het geval van de jongen wijst alles op een demonische achtergrond. De evangelien onderscheiden tussen ziekten met en zonder boze geesten (Murphy, 294).

Te midden van een omvangrijk publiek bestraft Jezus de geest en beveelt hem uit de jongen te gaan en niet meer terug te komen.

Ten slotte, in Lucas 13:11 lezen we van een zieke vrouw, die `een geest der krankheid' had: ze was helemaal kromgegroeid; hoezeer ziekte en demonie kunnen samengaan, blijkt wanneer de geest als de satan wordt beschreven. Jezus legt haar de handen op en verheerlijkt God, nadat zij genezen is. Het gebeuren speelde zich overigens af op de sabbatdag, wat een discussie met de overste van de synagoge oplevert.

Ter afronding van dit gedeelte nog het volgende, dat voor de discussie over de geestelijke strijd van wezenlijk belang is. Wanneer na de uitvaart van een boze geest deze elders geen plaats vindt, komt hij terug in een dan opgeruimd `huis'. Hij neemt zeven vrienden mee, bozer dan hijzelf. Het laatste van de mens die zoiets treft, wordt erger dan het eerste. Dit onderwijs van Jezus laat ons zien hoe belangrijk het is om niet slechts te pogen geesten uit te bannen, maar vooral ook de betreffende mens zo mogelijk te vervullen met wat werkelijk heelt: het geloof in Jezus Christus en de vervulling met Gods Geest (zie Mat. 12:43 vv. en Luc. 11:24vv.).

Te midden van allerlei genezingen nemen de uitbanningen van geesten door Jezus een bijzondere plaats in. In een aantal gevallen is er een directe relatie tussen psychische ongesteldheid en demonie. Jezus' kracht blijkt uit zijn vermogen om de geesten uit de drijven met zijn woord (Mat. 8:16), niet met magische praktijken, zoals in zijn omgeving gebruikelijk was. Omdat ook gewone joodse gelovigen boze geesten in zich hadden, ligt het voor de hand dat ook in onze tijd christenen last kunnen hebben van soortgelijke ervaringen.

3.4 *Woordgebruik*

De woorden die voor een demon gebruikt worden, zijn niet zo divers. We vinden *daimoon* en vooral *daimonion,* beide negatief gekwalificeerd; de termen worden in de Statenvertaling gewoonlijk

met `duivel' vertaald. Daarnaast komen we minder frequent *diabolos* tegen, het Griekse woord, waaruit onze term `duivel' is ontstaan. Het woord *pneuma* wordt eveneens voor demonische machten gebruikt; maar omdat het primair positief gekwalificeerd is (als goede geest, Heilige Geest, van God, ook van mensen), wordt het woord vrijwel altijd vergezeld van een toevoeging, als `boze', `onreine', 'dove', `stomme', en dergelijke, om aan te geven, dat het om een demonische macht gaat. Het hoofd van de demonische legermacht is de satan, ook vaak de *diabolos* genoemd, de tegenstander van God en beschuldiger van de gelovigen (zie verder Brown, s.v. `demon', `spirit' en `satan').

In het Nieuwe Testament worden zeven uitdrukkingen gebruikt om aan te geven dat iemand bezeten of gebonden is (Verduijn, 65ev.). De twee meest voorkomende uitdrukkingen zijn: `het hebben van een (boze of onreine) geest' *(echein pneuma l daimonion,* zie bijv. Marc. 3:30, 7:25; Luc. 13:11; Hand. 8:7, etc.) en het bezeten zijn *(daimonizomai,* zie bijv. Mat. 4:24, 8:16, 28, 33; 12:22). Bij deze laatste term, die vaak vertaald wordt door `bezeten zijn', is het nog maar de vraag of deze vertaling juist is. De term bezetenheid roept bij ons de associatie op van het volledig onder controle staan van een boze geest. Maar vanuit het Nieuwe Testament krijgt men de indruk dat er sprake is van diverse gradaties van demonische gebondenheid. Vandaar dat wel is voorgesteld om het Griekse werkwoord *daimonizomai* te vertalen met `gedemoniseerd zijn' (Verduijn, 70), dat wil zeggen: onder invloed staan van een demon en in bepaalde aspecten van het leven belemmerd zijn om vrij te functioneren. Het komt zelden voor dat iemand voortdurend en volledig onder de invloed van een demon staat.

De concrete manifestatie van demonische machten in het leven Nokt mensen en Jezus' overwinningsmacht staan in de synoptische evangeliën sterk in de aandacht (niet in het Johannes-evangelie). Ook van Johannes de Doper werd beweerd, dat hij een demon had (Mat. 11:18; Luc. 7:33); maar dat is toch minder ingrijpend dan wat van Jezus gezegd werd (Stanton, 180). Want daarmee wordt de Waarheid afgedaan als de valsheid en leugenachtigheid; daarmee wordt de Weg van behoud afgesneden en de dood verkoren boven het Leven. Jezus' presentie als de Zoon van God wordt dan, net als bij andere gelegenheden, als blasfemisch veroordeeld.

3.5 *De volgelingen van Jezus*

Het uitwerpen van demonen is niet beperkt tot Jezus zelf. Ook zijn volgelingen krijgen daartoe de opdracht. De geschiedenis van de eerste christengemeenten laat de confrontatie met volgelingen en verkondigers van Jezus zien.

Al bij de eerste uitzending van de twaalf discipelen (Marc. 3:15) om het evangelie te verkondigen, krijgen zij ook de opdracht om ziekten te genezen en de duivelen uit te werpen; in de parallelle teksten daarbij in Matteüs 10:1 en Lucas 6:13 vinden we daarvan geen bijzondere melding, maar wel in de hieraan te verbinden tekstgedeelten Marcus 6:7, Matteus 10:15 en 18, en Lucas 9:1. Het vervolg vinden we in Marcus 6:13, `En zij wierpen vele duivelen uit, en zalfden vele kranken met olie en maakten hen gezond.' Ook hier worden `gewone' ziekten onderscheiden van ziekten die veroorzaakt zijn door boze geesten.

Bij de uitzending van de zeventig als herauten van het Koninkrijk van God, dat nabij is (Luc. 10:1-11), wordt aan de gezondenen weliswaar geen opdracht tot het uitwerpen van demonen gegeven. Maar toen ze met blijdschap weerkeerden, zeiden ze wel: `Heere, ook de duivelen zijn ons onderworpen in Uw Naam' (Luc. 10:17-20); en Jezus onderstreepte dat: `Ik zag de satan, als een bliksem, uit de hemel vallen.' Tegelijkertijd plaatste Hij de onderworpenheid van de geesten in het secundaire vlak: `Verblijdt u veel meer, dat uw namen geschreven zijn in de hemelen.'

Er zijn zelfs niet-volgelingen van Jezus, die zijn Naam gebruiken om duivelen uit te werpen (Marc. 9:38-40; par. Luc. 9:49-50). In tegenstelling tot het verbod dat de ijverige discipel Johannes oplegde, zegt Jezus iets dergelijks niet te verbieden: `Want er is niemand, die een kracht doen zal in Mijn Naam, en spoedig van Mij zal kunnen kwalijk spreken.'

Aan de andere kant kwam het voor dat discipelen van Jezus er niet in slaagden een geest uit te werpen, vanwege hun ongeloof (Mat. 17:16-20; Marc. 9:18-10; Luc. 9:40, 41 en 17:5).

Naast de opdrachten die Jezus aan zijn volgelingen gaf bij hun eerste uitgaan, vinden we in het slot van het Marcus-evangelie niet alleen de uitzending van de discipelen verhaald, maar ook de uitwerping van demonen (en andere gebeurtenissen) als tekenen die de

gelovigen volgen: `Degenen, die geloofd zullen hebben, zullen deze tekenen volgen: in Mijn Naam zullen zij duivelen uitwerpen...' (Marc. 16:17).

We kunnen hieruit leren, dat het uitwerpen van demonen een teken zal zijn waarin God zijn aanwezigheid laat blijken. Er zullen ook andere gaven in de gemeente aanwezig zijn, zoals die van genezing en gezondmaking. Dat alles hoort bij de uitrusting waarmee Jezus zijn volgelingen wil sterken om staande te blijven in een wereld waarin de leerlingen het niet gemakkelijker hebben dan hun Meester.

Principieel is er na de Hemelvaart veel veranderd; de gemeente zal voortaan bestaan zonder de lichamelijke aanwezigheid van hun Heere; Hij zal door zijn Heilige Geest met zijn gemeente zijn tot het einde der dagen. Die eindtijd, in de Bijbel het laatste der dagen geheten, is de tijd waarin de satan zal proberen om de gemeente binnen te dringen en zo mogelijk leden van de gemeente in zijn eigen spoor te krijgen. We zien het in de geschiedenis van Ananias en Saffira (Hand. 5:3).

Overigens zijn de discipelen ook na Jezus' heengaan een groep waar het volk zieken voor genezing van lichamelijke of geestelijk kwalen heenbrengt. Ook `die van onreine geesten gekweld werden' (Hand. 5:16) ontvingen genezing. De werkzaamheid van Filippus in Samaria sluit ook de uitwerping van onreine geesten in: behalve de genezing van geraakten en kreupelen lezen we ook: `Want van velen die onreine geesten hadden, gingen [dezelve] uit, roepende met grote stem' (Hand. 8:7).

Het werk van Filippus in Samaria laat ook een tovenaar, Simon, niet onberoerd; hij had de nodige faam verworven, zodat men hem ter plekke `de grote kracht van God' noemde (Hand. 8:10); de man kwam ook zelf tot geloof en werd gedoopt in Jezus' Naam; hij was erg onder de indruk van de tekenen en krachten, die er geschiedden. Niet lang daarna worden de apostelen Petrus en Johannes naar Samaria gezonden; ze legden de handen op de gelovigen, die daarna de Heilige Geest ontvingen. Simon zag veel in deze gave van God en probeerde ze door geld in zijn bezit te krijgen. Maar Petrus onthult hem als in de greep van het geld: `Gij zijt in een gans bittere gal en samenknoping der ongerechtigheid.' Simon vraagt de apostelen voor hem te bidden om voor Gods oordeel gespaard te worden (Hand. 8:24). Volgens de *Kerkgeschiedenis* van Eusebius heeft

Simon later nog heelwat van zich laten horen, tegen het evangelie in (Fahner, 2. 13-14).

Als verkondiger van het evangelie in de wereld van de heidense volken en culturen is Paulus vaak in aanraking geweest met zaken uit de religieuze sfeer van de hellenistische cultus en ritus. Men heeft hem zelfs tot godheid willen verheffen (Hand. 14:11vv.). En later wist Paulus te Athene zijn kennis van de antieke religiositeit zo aan te wenden, dat ook daar het zaad van het evangelie gestrooid werd. Over Paulus' theologische verwerking van demonie, satan, de afgoden(offers), de machten, etcetera, wil ik verderop in dit hoofdstuk apart spreken. Hier gaat het om de directe confrontatie. Het hoeft ons nauwelijks te verbazen dat ook deze vurige prediker van het evangelie in diverse contexten te maken kreeg met demonie en andere uitwerkingen van satanische actie, in magie bijvoorbeeld. In een eerste contact was er tevens duidelijk sprake van een politiek aspect van wat op het eerste gezicht om religie leek te gaan (Van Eck, 25ev.).

Op Cyprus werd de confrontatie met een joods tovenaar, een valse profeet, voor de ogen van de plaatselijke stadhouder, Sergius Paulus, voltrokken. De tovenaar, Bar-Jezus of Elymas geheten, probeerde de stadhouder bij zijn eigen leringen te houden; maar Saulus, die in Handelingen 13:9 ook Paulus gaat heten, veroordeelt hem als `kind des duivels'. De man moet een tijdlang als blinde door het leven gaan. De stadhouder komt tot geloof.

Tevens krijgt Paulus met de activiteiten van geesten te maken. In Filippi wordt hij achtervolgd door een meisje, dat een waarzeggende geest heeft en inderdaad de waarheid spreekt over het gezelschap van Paulus: `Deze mensen zijn dienstknechten van God, de Allerhoogste, die ons de weg der zaligheid verkondigen' (Hand. 16:17). Op zich genomen is de uitspraak niet onjuist; toch was Paulus van deze `assistentie' niet gediend, en hij beval de geest uit te gaan. Zo geschiedde. Maar de eigenaren van het meisje waren hiermee wel een interessante bron van inkomsten kwijtgeraakt en ze sleepten Paulus en Silas om die reden, zij het met een andere beschuldiging, voor het gerecht. De zaak liep gunstig af voor Paulus, die tot ongemak van de lokale bestuurders een Romeins staatsburger bleek te zijn.

Ook in Efeze deed God ongewone krachten door de handen van

Paulus; dat ging zover, dat men de zweet- of gordeldoeken van zijn lichaam meenam en op zieken legde, die genazen, zo dat ook `de boze geesten van hen uitvoeren' (Hand. 19:12). Een paar joodse exorcisten probeerden ook Jezus' Naam voor hun karretje te spannen; maar de zaak liep af, zoals in het begin van dit hoofdstuk beschreven: de exorcisten moeten vluchten, de boeken met magische literatuur worden verbrand; en het Woord des Heeren neemt de overhand (Hand. 19:20).

In de verhaallijn van Lucas is op dit punt in Handelingen een duidelijke keer waar te nemen. De tegenstand tegen de voortgang van het evangelie krijgt veel meer de vorm van dwaalleer en valse verkondiging; de geestelijke strijd ontvangt daardoor ook sterker het karakter van strijd, discussie en gesprek met mensen, die een afvallige gedachte of principe in de gemeente willen inbrengen.

Bovendien is er de tegenstand van joodse verwerpers van het evangelie en Griekse wijsgeren, die de boodschap op filosofisch sleeptouw nemen. Allerlei mengvormen van evangelie en joods of Grieks denken dreigen te ontstaan en zich te nestelen in de gemeente. In de Paulinische en andere brieven komen we heel vaak beschrijvingen tegen van dwaalleer, de gevolgen ervan in de gemeenten, en de bestrijding ervan. Ook in het boek Openbaring komen we de dwalingen en vervolgingen tegen. Het zijn vaak duivelen, die de antichristelijke actie stimuleren.

3.6 *Intermezzo: boze geesten en geestelijke boosheden*

Ook al zou de directe confrontatie met de demonen in persoonlijk voorkomen gedurende een bepaalde tijd in de geschiedenis van de kerk op de achtergrond geraken (zie hoofdstuk 4 en 5 in deze bundel), dat betekent niet dat daarmee de strijd der geesten geschiedenis geworden is.

Tegelijkertijd ontdekken we wel, dat naast de directe confrontatie met persoonlijke en communicerende demonen, de geestelijke strijd ook op het meer abstracte niveau van de machten gevoerd wordt.

Vooral in de brieven van Paulus, vaak gelegenheidsgeschriften, komen we veel elementen tegen, die met de geestelijke strijd te maken hebben, hetzij in directe vragen bijvoorbeeld over het vlees, dat aan afgoden geofferd is, hetzij in meer algemene beschouwingen

over bijvoorbeeld de `geestelijke wapenrusting'. Bij het offervlees gaat het vooral om een christelijke levenshouding en het gedrag dat daaruit voortvloeit. Paulus spoort de sterkeren in het geloof aan om toch vooral niet de zwakkere aan het twijfelen te brengen door hun kracht te tonen in het eten van religieus besmet vlees. Paulus zelf ziet niet zo'n probleem in de consumptie van het aan afgoden geofferde: `Wij weten dat een afgod niets is "in de wereld"'; maar ter wille van de zwakkere zal hij dergelijk vlees niet verorberen: 'Daarom, indien de spijs mijn broeder ergert, zo zal ik in eeuwigheid geen vlees eten, opdat ik mijn broeder niet ergere' (1 Kor. 8:13; vgl. Rom. 14:20-21). Paulus verheldert hier en elders de positie van een christen in een boze wereld. Toonzettend is een woord als dat uit Efeze 6:12, `Want wij hebben de strijd niet tegen vlees en bloed, maar tegen de overheden, tegen de machten, tegen de geweldhebbers der wereld, der duisternis dezer eeuw, tegen de geestelijke boosheden in de lucht.'

3.7 *De boze wereld*

Wie van de beschrijving van het gaan en staan van een christen in de boze wereld met allerlei demonische manifestaties van geestelijke krachten naar de theologische doordenking daarvan overgaat, merkt, dat de terminologie mede verandert. In het register van het bekende boek van Ridderbos over Paulus' theologie komen we geen woord als demonen, duivel of satan tegen; wel geest en vlees, maar daarbij gaat het om een ander theologisch verband. We moeten kijken naar de paar pagina's bij het thema `geesten-machten' (633ev.). Aandacht voor de geesten en machten brengt ons in dit verband nabij de boze wereld. Gods heilsplan voltrekt zich tegen de contouren van een gevallen wereld. Hoe zouden we over heil, herstel, heling en harmonie kunnen spreken, als er niet de goede schepping geweest was, die onder leiding van de ongehoorzame mens getrokken is in de sfeer van het kwaad? In het hoofdstuk over het Oude Testament in deze bundel (hoofdstuk 2) is daarover meer te lezen. De grondstructuren blijven dezelfde. Gods tegenstander de satan probeert de voortgang van Gods Koninkrijk te beperken. Naarmate Gods initiatief door de zending van de Zoon zich duidelijker aftekent, worden de demonengestalten scherper en hun uitdrijving zekerder. Het

zijn tekenen van een wereld die in het boze ligt. God laat zijn schepping niet los. Maar er is satan en zijn mede gevallen engelen veel aan gelegen om de mens in handen te houden. De wereld is verlossingsbehoeftig geworden door de zonde; dat is de achtergrond van de geestelijke strijd.

In gesprekken met mensen binnen of buiten de christelijke gemeente hoor ik nogal eens de opmerking, dat binnen de verkondiging wat minder accent op de zondige structuur van onze werkelijkheid, en wat meer op de blijdschap en vreugde van het leven in het geloof van Christus' overwinning gelegd zou moeten worden. Duidelijk spreken over de zonde in de menselijke werkelijkheid is echter geen teken van grote somberheid of een onnodig droevige geest; het gaat veeleer om een bijbels werkelijkheidsbesef, realiteit in de volle zin van het woord; het besef ervan heeft bijbels gesproken uitzicht op een vreugdevol perspectief.

In het Nieuwe Testament is veelvoudig sprake van de wereld als object van Gods bemoeienis en liefde (Joh. 3:16-17; 1 Joh. 5:10). Die wereld in de huidige, of tegenwoordige, status is een zondige; dat wil zeggen dat mensen en machten daarin zich tegen God verzetten en hun scheppingsdoel missen; dat kan heel concreet werkelijkheid worden (2 Tim. 4:10).

In het spreken over de huidige werkelijkheid spelen de woorden *kosmos* (vaak, maar niet altijd met de bijbetekenis `zondig') en *aioon* (bedeling, tijdvak, eeuw; de bijvoeging `tegenwoordige' geeft ook `zondigheid' aan) een centrale rol; daarbij ligt bij *kosmos* het accent meer op de menselijke manier van in zonde bestaan, bij *aioon* meer op de tijd van heden, die door de komende *aioon* zal worden afgesloten.

De geesten en machten worden in dit kader vooral aan de orde gesteld in verband met de zondige werkelijkheid. Maar we moeten wel bedenken dat de machten onderdeel zijn van de geschapen werkelijkheid. Het woord `macht' zelf, *exousia,* is een duidelijk voorbeeld van vele woorden in het Grieks, die in principe een neutrale of zelfs positieve waardering als bijbetekenis meedragen; die bijbetekenis verdwijnt in een negatieve context. Maar *exousia* in bijvoorbeeld Romeinen 13 is in beginsel goed; een overheid die zich volgens Gods norm gedraagt, behoudt dat karakter; de andere kant van de medaille is, dat de overheid, die de norm van God uit het

oog verliest, daarmee ook de claim op gehoorzaamheid in principe heeft verloren. Als zodanig zijn de afvallige machten eveneens verlossingsbehoeftig geworden. Ook de machten zijn door God uiteindelijk onderworpen aan Christus als de volmaakte Mens (Hebr. 2:6-8). Christus is door zijn overwinning tot Hoofd over alle dingen gesteld, de Mens die met eer en heerlijkheid gekroond is (Ps. 8:6). Ook de machten zullen delen in het herstel van de goede schepping (Ridderbos, 91).

In de `tegenwoordige aioon' vertegenwoordigen de machten echter de zonde, die in boosheid, ellende en dood in deze wereld heerschappij voeren. De wereld is dus in haar eenheid en totaliteit het domein van demonische machten, die Paulus als `engelen', 'overheden', `machten', aanduidt, de `wereldbeheersers dezer duisternis'; `de geestelijke boosheden in de lucht' (Ef. 6:12). Ook de machten zijn aan de `ijdelheid' onderworpen, dat wil zeggen aan `nietswaardigheid en zinneloosheid' samen met heel de schepping. Want niet alleen de zonde, maar ook lijden, verdrukking, benauwdheid en tegenspoed behoren tot het rijk van de satan (1 Kor. 5:5; 2 Kor. 12:7; 1 Tim. 1:20; 1 Tess. 2:18). Elders worden deze demonische bedreigingen van het menselijk bestaan, zoals verdrukking, vervolging, honger, gebrek, gevaar en zwaard, zelfs als gepersonifieerde machten voorgesteld, die ook de gelovige nog tracht te scheiden van de liefde van Christus (Ridderbos, 94-95). Deze door zonde beheerste wereld is dan het domein waar de geestelijke strijd zich afspeelt. Het woord *kosmos* kan gebruikt worden zonder de bijbetekenis van zondig, maar draagt die in feite toch vaak mee.

3.8 *Wapenrusting*

Op de vraag van de discipelen waarom zij een demon niet konden uitwerpen, zei Jezus: `Om uws ongeloofs wil' (Mat. 17:20); en: `Dit geslacht kan nergens door uitgaan dan door bidden en vasten' (Marc. 9:29). Geloof en gebed, soms in combinatie met vasten, zijn belangrijke componenten in de wapenrusting van christenen voor de geestelijke strijd. Zo ervoer bijvoorbeeld de predikant Blumhardt (zie par. 5.2). De nadruk op het gebed vinden we ook in de beeldspraak van de goed uitgeruste soldaat (1 Tess. 5:8) en het uitgebreidst in Efeze 6:13-17. Het zou in dit kader te ver voeren om de

diverse onderdelen van het geestelijk harnas, de `gehele wapenrusting Gods', te beschrijven. Wel moet ons opvallen dat de Griekse tijdsvormen in vers 13-17 wijzen op een uniek moment; dat moment van strijd in het bijzonder is ingebed tussen verzen die op regelmaat en voortduur wijzen. Krachtig te zijn in de Heere en in de sterkte van zijn macht, en in gebed en smeking te waken voor alle heiligen, het zijn zaken die horen bij de dingen waarin de christen zich voortdurend moet toerusten en trainen; het geldt vooral ook met betrekking tot degenen die het evangelie verkondigen. Een krachtig gebed van de rechtvaardige vermag veel (Jak. 5:16vv.; over de ziekenzalving in dit verband, zie Paul, 1997). We hoeven niet in de romansfeer van de reli-thriller à la LaHaye *cum suis* terecht te komen om het essentieel belang van een biddende gemeente te onderkennen.

Van buitengewoon belang voor de christelijke gemeente blijkt ook de onderlinge liefde te zijn: `en boven dit alles [doet aan] de liefde, dewelke is de band der volmaaktheid' (Kol. 3:14). Een gemeente die gebouwd is op liefde is ook een gemeente die met psalm, lofzang en lied de geestelijke strijd aangaat (Ef. 5:19-21).

3.9 *Interpretaties*

De weergave van aspecten van de geestelijke strijd hierboven volgt in sterke mate de taal van het Nieuwe Testament zelf. Binnen die taal bestaan de demonen als zelfstandige wezens en zijn dus geen verzonnen denkbeelden van mensen. Het is in ieder geval een bijbels gegeven dat de mens zijn afgoden zelf kan ontwerpen (Jes. 44:9-20; daar is sprake van het creëren van afgodsbeelden) en Paulus zegt: `Wij weten dat een afgod niets is in de wereld, en dat er geen ander God is dan één.' Er zijn wel vele gestalten in de hemel of op de aarde die goden genoemd worden, maar dat niet zijn; ze zijn product van menselijk denken; zie ook Romeinen 1:22-23.

Het woord dat Paulus veelal voor `afgod(sbeeld)' gebruikt, is *eidoolon;* in de Septuagint wordt het vaak aangewend, niet alleen om `afgodsbeeld' te benoemen, maar ook de daarachter stekende goden als `netsen' af te schilderen. Dezelfde gebruikselementen vinden we in het Nieuwe Testament terug (het woord komt niet in de evangelien voor). De vraag dringt zich op: in hoeverre zijn de heidense goden voor Paulus werkelijkheden?

Terecht merkt Büchsel op in Kittel's *Wörterbuch (III,* 374-5): Dat ze vergeleken met God geen goden zijn, is voor Paulus vanzelfsprekend (1 Tess. 1:9); ook, dat ze naar hun wezen geen goden zijn (Gal. 4:8), maar resultaat van menselijke zonde en dwaasheid (Rom. 1:23). Maar voor Paulus staan achter de cultus van de afgoden de demonen; de zaak was dus voor hem niet afgedaan, als hij die cultus wegverklaarde en als niets beschouwde. Integendeel: `Ja, [ik zeg], dat hetgeen de heidenen offeren, zij de duivelen offeren, en niet Gode' (1 Kor. 10:20) (zie ook de bespreking in hoofdstuk 2).

Sinds de secularisatie van de Europese cultuur in de achttiende eeuw is het in toenemende mate gebruik geworden om de demonen en hun verschijnen in het Nieuwe Testament te lezen als beschrijvingen van wat wij in het heden psychische storingen zouden noemen. Een demon zou zijn schijnbare zelfstandigheid ontlenen aan het feit dat de mens die hem maakte hem die eigenheid toedeelt. De negentiende-eeuwse schrijver van een `leven van Jezus', E. Renan, heeft het bij demonie dan ook over `hysterie', `epilepsie, geestes- en zenuwziekten, waarbij de lijder zichzelf niet meer schijnt toe te behoren' (Renan, 247). Ongeveer op dezelfde manier klinkt het ons uit de twintigste eeuw tegen: Vermes informeerde bij een psychiater of de meeste ziekten die in het Nieuwe Testament uitgebannen of genezen werden, misschien als hysterisch konden gelden en kreeg op die vraag een duidelijk bevestigend antwoord (Vermes, 23). 'Demonen' dus als personificaties van psychische ziekten. Genezing moet dan ook in het psychische gevonden worden. Wilson zoekt het in de hypnotische kwaliteiten, die Jezus zou bezitten: `Misschien geeft hypnose wel de sleutel tot het begrijpen ... [Dan kunnen we sommige wonderen in ieder geval als werkelijk gebeurd laten staan en geloven, dat] Jezus een soort hypnose gebruikte bij het bewerken van een genezing. Dat geldt in het bijzonder voor exorcisme en genezing van "bezetenheid"' (Wilson, 89). Zo wordt het demonische als terrein van de satan ten onrechte naar de marge geschoven. Enerzijds spreekt het vanzelf, dat de toepassing van nieuwtestamentische inzichten op hedendaagse situaties niet noodzakelijkerwijs betekent, dat er bij abnormale verschijnselen bij een patiënt altijd demonen betrokken zijn. Anderzijds nuchterheid in de aanvankelijke benadering van `occult belasten', en ook waakzaamheid vanwege het daadwerkelijk vóórkomen van demonische gebondenheid, zijn

nuttige ingrediënten in een christelijke begeleiding van zieken.

Aan het slot van deze paragraaf wil ik wijzen op de manier waarop W. Wink de problematiek van de `machten' recent heeft beschreven. Het gaat dan niet zozeer over demonen als persoonlijke fenomenen, maar om de `boze werkelijkheid': de machten zijn 'onpersoonlijke verschijnselen', die intuïtief op de hemel geprojecteerd worden als krachten die heersen uit de lucht. Overigens sluit de schrijver exorcisme als een vorm van handelen tegen de machten niet uit, waarbij de uitdrijving als een voorwaarde voor *metanoia,* `bekering', geldt (Wink, 7-13).

Boeiend acht ik vooral de nadere herformulering van bijbelse woorden, zodat ze als grondstof voor een christelijke samenlevingskritiek in eigentijdse termen kunnen dienen, al loopt Wink het gevaar te weinig recht te doen aan de demonen als persoonlijkheden. Zo wordt de *kosmos* het systeem van overheersing, het menselijke sociale rijk, dat onder leiding van de satan als *archoon,* `leider, overste', een vervreemd bestaan kent en zich stelt tegenover het Koninkrijk van God. Het systeem dringt zich in de goed geschapen, maar gevallen werkelijkheid; het kent zijn eigen fundamentele aannames, *stoicheia* in bijbelse taal (Kol. 2:8, `eerste beginselen'). Gelovigen kunnen niet uit deze wereld verdwijnen, maar wel losraken van de satanische greep van het systeem (1 Kor. 7:31). *Aioon* is de tijd van het overheersingssysteem, waaronder nu de schepping zucht (1 Kor. 4:4), maar dat door een nieuwe tijd van bevrijding zal worden opgevolgd (Gal. 1:4). Het bijbels kernwoord `vlees', *sarx,* vat de waarden van het vervreemde bestaan samen (idem, 61). Maar hoewel het systeem in onderscheiden concrete gestalten bestaan heeft en bestaat, zal het ten slotte toch definitief onderworpen worden. Nu al is het Koninkrijk van God werkzaam in woorden en bestraffingen, in geweldloze handelingen, in heling en heiliging. Jezus Christus heeft de wereld overwonnen (Joh. 16:33).

3.10 *Besluit*

Het Nieuwe Testament ziet de wereld van de mens als geschapen en goed van oorsprong, maar ongehoorzaam en gevallen. In de zondige werkelijkheid neemt God het initiatief tot herstel, uiteindelijk en definitief in de zending van de Zoon. De weerstand tegen het

werk van God wordt zichtbaar in de manifestaties van demonie en machten. Daarbij is de zichtbare, voor de duidelijkheid: natuurlijke (vgl. Jak. 3:15) werkelijkheid opgenomen in een bovennatuurlijke. Die laatste is naar nieuwtestamentisch spreken volstrekte werkelijkheid, of het nu gaat, bij de wereld van het boze, om persoonlijke demonen of om denkbeelden en abstracties in de hoofden van de mensen. Er is een strijd der geesten gaande, die zal uitlopen op de ondergang van de boze en het kwaad (Op. 21:8).

De gevallen mens is niet alleen in staat demonen te ervaren, maar zelfs zijn goden te creëren. We dienen daarmee goed rekening te houden, wanneer we ons afvragen in hoeverre de beschrijvingen van het Nieuwe Testament passen op de situatie van de mens in de eenentwintigste eeuw. Wie het bovennatuurlijke uit zijn visie op de werkelijkheid denkt te kunnen wegstrepen, is daarmee nog niet buiten het `domein van de slang' geraakt.

Het Nieuwe Testament geeft meer informatie dan het Oude Testament over het gelovige verzet tegen de satan en de boze geesten, hoewel het summier is over de activiteiten buiten Jezus en zijn directe volgelingen. Demonie en uitdrijving zijn reële zaken, waarbij de belofte klinkt dat overwinning over de kwade machten een teken is dat de gelovigen zal volgen (Marc. 16). Nuchterheid én waakzaamheid, ontmaskering en beduchtheid jegens wat zich tegen God verheft, moeten componenten zijn van de houding die christenen aannemen, ook in het heden (zie de bijdrage over bezetenheid en psychiatrie in hoofdstuk 7). Onderscheiding van de geesten is een genadegave, die in deze context van uitnemend belang is (1 Kor. 12:10; zie ook 1 Joh. 4:1). Het is nodig kritisch te beluisteren en te evalueren wat in de gemeente en christenheid te berde wordt gebracht. Het is ook nodig de echte goede en kwade geesten te onderscheiden. Die geestelijke strijd duurt onverminderd voort.

4. Duivel en demonen in de Vroege Kerk, Middeleeuwen en vroegmoderne tijd

R.J.A. Doornenbal

4.1 *De Vroege Kerk*

Een wonderverhaal van Augustinus

De Latijnse kerkvader Augustinus vertelt in een van zijn werken het verhaal van een jongeman uit de buurt van Hippo Regius (Noord-Afrika), die op het middaguur van een zomerdag in de macht van een demon was geraakt en daarna in een kapel was gedragen. Hij lag daar als dood, totdat de meesteres van het landgoed met nog een paar anderen hymnen begon te zingen. `De demon, als geslagen door dat geluid, sprong op en greep onder afgrijselijk gebrul het altaar vast, zonder het echter te durven of te kunnen bewegen', schrijft Augustinus. Even later verliet de demon onder het uiten van vreselijke dreigementen de jongeman. Een van diens ogen was in dit proces uit de oogkas gerold en blijven hangen aan een dunne ader, `net alsof die een wortel was waarmee het oog binnen nog vastzat'. De zwager van de betreffende jongeman sprak vervolgens: `God, die de demon heeft verjaagd, is toch ook bij machte om op de gebeden van zijn heiligen het gezicht terug te geven!' Daarop bracht hij het neerhangende oog weer op zijn plaats, bond het met zijn zakdoek vast en zie: het oog was volkomen gezond! *(De stad Gods XXII,* 8).

Bijgeloof?

Twee zaken vallen op in dit plastische relaas. Ten eerste: Augustinus geloofde stellig in de realiteit van bezetenheid, exorcisme en wonderlijke genezing na gebed — dit was althans het geval in de avondschemering van zijn leven, toen hij bovenstaand verhaal optekende. Hedendaagse christelijke schrijvers die ingaan op de geschiedenis van demonie en bevrijding, halen gaarne Augustinus aan als een van de kroongetuigen uit de vijfde eeuw na Christus die aan-

tonen dat genezing en bevrijding toen nog steeds voorkwamen in de kerk. Opvallend daarbij is dat citaten van Augustinus en anderen lang niet altijd kritisch worden bevraagd of becommentarieerd, maar dat ze lijken te worden aanvaard zoals ze tot ons komen (vgl. Van Dam, 1970, 72-98).

Ten tweede: Augustinus komt lichtgelovig, zo niet bijgelovig over, naar het besef van moderne westerlingen. Wie 's zomers op het heetst van de dag over het platteland van Tunesië dwaalt, kan immers een zonnesteek krijgen en daarna bizar gedrag gaan vertonen dat er — in `premoderne' termen gezegd — demonisch uitziet. En de rest van het verhaal is ofwel vroom verdichtsel, ofwel een gelukkig toeval, zo zou je kunnen concluderen. Een bovennatuurlijke verklaring is even onnodig als onwenselijk. Maar geldt dat niet voor al dit soort verhalen? Voor bijvoorbeeld P.W. van der Horst is het uitgesloten dat demonen werkelijk bestaan en kunnen spreken; vroegchristelijke getuigenissen die dit wel beweren, moet je lezen als een relaas over psychische processen: `De eigen verlangens en begeerten [worden] naar buiten geprojecteerd: het zijn demonen die deze begeerten inspireren' *(Trouw,* 5-9-1998, 19). Deze Utrechtse nieuwtestamenticus staat bepaald niet alleen in zijn opvatting. Wat men in de Vroege Kerk `bezetenheid' noemde, is eigenlijk niets anders dan schizofrenie, hysterie, of een andere psychische stoornis, zo hebben generaties theologen en historici geleerd van Freud en andere psychiaters, parapsychologen, etcetera. Deze auteurs zijn geneigd verhalen zoals die van Augustinus te herinterpreteren op een manier die niet in botsing komt met wetenschappelijke inzichten en concepten.

Tussen deze twee uitersten van min of meer kritiekloze aanvaarding van (historische) verhalen over demonie en bevrijding enerzijds en `hyperkritische' verwerping anderzijds zijn veel nuances mogelijk, die hier echter niet kunnen worden uitgewerkt (zie Van der Hoeven, 1998, 248-284). Ik kan me het beste vinden in de opvatting van de anglicaan John Richards, die in zijn evenwichtige inleiding tot de `demonische dimensie in de pastorale zorg' het volgende opmerkt: `Het geloof in het demonische of in demonen (deze twee zijn niet hetzelfde) betekent niet je rug toekeren naar de vondsten en inzichten van de twintigste eeuw en evenmin dat je een geestelijke of psychologische `platte-aarde' aanhanger wordt. Het meer letterlijk aanvaarden van één nieuwtestamentische term [bezetenheid] in het licht van de hedendaagse ervaring, betekent *niet* dat het theologische werk van tientallen jaren uit het raam wordt gegooid (...)' (Richards, 92).

Toetsing aan de Bijbel

Hieraan kan nog worden toegevoegd dat ook de Bijbel zelf genoeg aanleiding geeft om niet maar alles wat christenen uit vroeger tijden hebben geschreven over duivel en demonen kritiekloos te aanvaarden. Toegepast op de studie van de kerkgeschiedenis betekent het voorgaande bijvoorbeeld dat ik *niet* meega met de tijdens Vroege Kerk en Middeleeuwen gangbare opvatting dat er zoveel demonen rondfladderen in de lucht, dat als je een naald van de hemel naar de aarde zou laten vallen, hij er beslist eentje zou raken. Dit lijkt meer op een doorwerking van een Babylonische of Griekse voorstelling van zaken dan op een bijbelse manier van denken. Als Jezus in Lucas 11:24-26 het tafereel schetst van een uitgedreven onreine geest die `door dorre plaatsen' gaat om rust te zoeken en uiteindelijk terugkeert in het gezelschap van zeven andere geesten, geeft dat toch niet de indruk van een atmosfeer waarin de demonen als sardines in een blik op elkaar gepakt zitten.

Ook de overtuiging dat alle zware ziekten veroorzaakt worden door duivel of demonen — een opvatting die ook Luther nog aanhing — is meer heidens dan christelijk. Jezus genas meer mensen dan Hij exorceerde en toonde alleen al daarin dat Hij meestal ziekte en bezetenheid van elkaar onderscheidde. Al betekent dit weer niet dat een ziekte — of een handicap, zoals het niet kunnen spreken — helemaal nooit een demonische achtergrond kan hebben, immers ook dit fenomeen treffen we aan in de Bijbel, zoals in Lucas 11:14, waarin een man van zijn `geest van stomheid' wordt bevrijd.

Bij klassieke auteurs treffen we vaak ook de opvatting aan dat specifieke zonden zoals liegen, hoogmoed, of begeerte rechtstreeks worden veroorzaakt door demonen. Dit zien we terug in kloosterkerken en kathedralen waarin zich afbeeldingen bevinden van poedelnaakte demonen met smerige tronies en vlammende haarbossen, die symbool staan voor allerlei ondeugden. Het is een feit dat Jezus de duivel als `vader der leugen' aanduidde en dat Hij de Farizeeën voorhield dat ze de `duivel tot vader' hadden (Joh. 8:44), dus op

zich is genoemd verband niet vergezocht. Bovendien is het zo dat de pastorale praktijk van vandaag uitwijst dat in sommige gevallen kennelijk sprake is van bijvoorbeeld een specifieke `geest van verkrachting' of van een `geest van vroomheid' die iemand in zijn greep heeft (Martin, 198; Van Dam, 1973, 39-40). Maar deze gevallen maken het nog niet legitiem om, zoals nogal eens gedaan werd in de Vroege Kerk, standaard een zonde die iemand begaat aan de werking van een demon toe te schrijven. Jezus verlangde van mensen dat zij zich bekeerden van hun zonden, Hij paste in dit verband geen exorcisme toe, maar eiste een bewuste keuze.

Voorts meenden veel gelovigen uit de Vroege en middeleeuwse Kerk dat alle rampen — misoogsten, overstromingen, epidemieën — door demonen werden veroorzaakt. Nog in 1543 renden de inwoners van Canterbury tijdens een onweer naar de kerk om daar wijwater te halen en dat over hun huizen te sprenkelen om zo de boze geesten in de lucht te verdrijven en hun eigendommen tegen de bliksem te beschermen! Jezus echter schrijft de instorting van de toren van Siloam niet toe aan boze geesten en evenmin rechtstreeks aan God; Hij laat dit in het midden (Luc. 13:4-5). Ook dit betekent weer niet dat er helemaal nooit een rechtstreeks verband kan bestaan tussen natuurrampen en de duivel. Denk bijvoorbeeld aan Jezus die de wind en de zee bestrafte alsof Hij daarachter een demonische activiteit schuil zag gaan (Luc. 8:24b).

Soms echter lijkt het verband met de Bijbel wél helemaal zoek in vroegchristelijke teksten rondom ons thema. Wederom is Augustinus instructief, met zijn opvatting die in de Middeleeuwen groot onheil zou aanrichten. Deze hield in dat boze geesten een lichaam van lucht bezaten, waarmee zij konden vliegen, mensen ontvoeren en hun allerlei kwaad berokkenen. Wie dit leest, komt in de verleiding om Augustinus op het punt van zijn opvattingen over demonologie verder niet al te serieus te nemen.

Hedendaagse parallellen

Toch is dit te snel geoordeeld, en wel hierom: er zijn allerlei hedendaagse parallellen aanwijsbaar met de situatie die Augustinus beschrijft in het relaas waarmee we dit hoofdstuk openden. Demonen die brullen, dreigementen uiten, fysiek letsel toebrengen; een slachtoffer dat wordt bevrijd en vervolgens op wonderbaarlijke wijze geneest — deze en nog veel meer verschijnselen komen vandaag de dag allemaal voor. Je treft ze bijvoorbeeld aan in de Koptische Kerk van Egypte, die een ononderbroken traditie van exorcisme kent, vanaf de derde eeuw na Christus tot op heden. Binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk is het exorcisme eveneens blijven bestaan.

Ook in een land als Borneo werd de zendeling Robert Peterson actief betrokken in situaties van demonie en bevrijding, aanvankelijk tot zijn grote ontsteltenis en die van zijn broodnuchtere Engelse thuisfront (Peterson, 1969). En zelfs in het moderne Westen is een heel aantal theologen en zelfs psychiaters in aanraking gekomen met wat zij ondubbelzinnig zijn gaan aanduiden als `bezetenheid' in de nieuwtestamentische zin van het woord (zie bijv. Koch, Martin, Scott Peck, MacNutt). Dit gegeven noopt je er weer toe om niet alles wat Augustinus en anderen op dit terrein hebben geschreven te verwerpen! Op dit punt komt de vraag naar boven wat de criteria zijn om te onderscheiden wat nu demonisch is en wat psychisch, cultureel, pathologisch etcetera; voor deze kwestie verwijs ik naar hoofdstuk 8 en 9. Wat nu volgt, is een beknopte bespreking van een aantal lessen en ervaringen op het gebied van geestelijke strijd van christenen uit de Vroege Kerk, variërend van de rol van bevrijding bij evangelisatie en zending tot nog steeds actuele `wijze lessen' van woestijnvaders en monniken op het gebied van geestelijke strijd.

Evangelieprediking en bevrijding

`Vele personen die bezeten waren door demonen', schrijft de tot het christendom bekeerde filosoof Justinus (t 165), `overal in de wereld en ook in onze eigen stad, zijn geëxorceerd door vele van onze christelijke mannen.' De bisschop van Lyon, Irenaeus (t rond 202) valt hem bij: `Want vele mensen drijven ontegensprekelijk en waarlijk demonen uit zodat die personen zelf, diegenen die gereinigd zijn van boze geesten, vaak het geloof aannemen.' Tertullianus, welbespraakt verdediger van het christelijk geloof (t rond 220), houdt zijn heidense gehoor het volgende voor: `Elke dag stellen we hen [de boze geesten] bloot aan verachting, en werpen hen uit hun slachtoffers uit. Dit is zeer wel bekend bij vele mensen.' Onverschillig welke christen kan een demon uitdrijven, schrijft Tertullianus, én hem laten bekennen dat hij inderdaad slechts een minderwaardige demon is en geen god. `Het merendeel van jullie weet', getuigt ook de apologeet

Municius Felix (t 210) tegen zijn heidense discussiepartners, `dat de demonen zelf dit alles over zichzelf toegeven [nl. dat zij geen goden zijn], zo vaak als wij hen, gefolterd door onze woorden en verschroeid door onze bezweringen, uit een lichaam verdrijven.' Terecht merkt Michael Green op dat deze uitspraken zinloos zouden zijn, en zelfs schade zouden kunnen berokkenen als ze niet waar waren! (Green, 220).

Er is dus in de eerste twee eeuwen na Christus een duidelijk verband zichtbaar tussen de verbreiding van het evangelie en het uitwerpen van demonen. Wonderen van genezing en bevrijding vormen in de gehele vroegchristelijke literatuur verreweg de meest geciteerde oorzaak van bekeringen — zelfs een seculiere historicus kan hier niet onderuit! (Praet, 62). Het uitwerpen van demonen vond altijd plaats in verband met de verkondiging van het evangelie; de tekenen van genezing en bevrijding dienden ter ondersteuning en toelichting van de prediking (of: proclamatie) van Christus' koningschap. Het ging dus maar niet om het geïsoleerd scanderen van de naam `Jezus'; het was van groot belang erbij te zeggen wie deze Jezus eigenlijk was! Tertullianus: `De heerschappij en macht nu, die wij over de demonen hebben, komt ons toe uit het noemen van de naam van Christus en de vermelding van die dingen, die hun van Gods zijde, door de rechter Christus, te wachten staan. Christus vrezende in God en God in Christus, zijn zij onderworpen aan de dienaren van God en van Christus.' Al met al is het niet verwonderlijk dat de liberale kerkhistoricus Von Harnack — bij wie deze en veel andere citaten te vinden zijn — moest concluderen: `Als demonenbezweerders hebben de christenen de grote wereld betreden, en de bezwering was een zeer belangrijk middel van zending en propaganda' (V. Harnack, 156).

Van leken naar ambten

Het uitwerpen van demonen in de eerste twee eeuwen gebeurde door gewone gemeenteleden; hieronder waren ook soldaten en vrouwen. Dit bleef zo tot in de zevende generatie na Pinksteren, in de periode tussen 180 en 240 na Christus, waarin de Griekse kerkvader Origines leefde. Daarna zien we dat het exorceren een taak wordt van speciaal daartoe aangestelde ambtsdragers, die werden verondersteld na hun wijding het charisma van de onderscheiding der geesten te bezitten. Deze ontwikkeling maakt deel uit van een brede beweging van institutionalisering in de christelijke gemeente. Naar analogie van de structuur `priester-levieten-volk' uit het Oude Testament komt er nu `bisschoppen-diakenen (en nog een aantal lagere geestelijken) -gemeenten'. Door de exclusieve koppeling van de charismata aan het ambt, werden de geestelijke gaven die de Heilige Geest aan elke christen gegeven heeft, onderdrukt. De bisschop kreeg vanaf het midden van de derde eeuw steeds meer een monopoliepositie, waardoor de rol van de leek in de kerk sterk werd teruggebracht — ook die van de vrouwelijke leek, die in de eerste twee eeuwen na Christus actief was geweest in onder meer zending, diaconie, profetie, genezing én — schrijft Tertullianus — exorcisme.

Verder zien we dat vanaf ongeveer 250 na Christus het uitwerpen van demonen niet of nauwelijks meer voorkomt in samenhang met de verkondiging, maar dat het een onderdeel wordt van het pastorale takenpakket van de priester. De dienst van bevrijding zoals we die kennen uit de eerste twee eeuwen raakt dus mede door de ontwikkeling van een bepaalde ambtsopvatting op de achtergrond. Tegelijkertijd met de institutionalisering komt ook een ritualisering op van exorcismepraktijken. Volstonden tot de tijd van Origines (rond 240) de middelen van gebed, vasten en een eenvoudig bevel aan de demon `in de naam van Jezus' om te verdwijnen, niet lang hierna treffen we al het gebruik van lange formules aan, en van wijwater, het kruisteken, het aanblazen van de bezetene, zout, olie en ascetische oefeningen. In de vierde eeuw kwamen daar nog relieken bij; ook Augustinus kende aan overblijfselen van heiligen genezende en exorcerende kracht toe. Het komt er dus op neer dat het christelijke exorcisme zich tijdens de eerste vijf eeuwen gaandeweg verwijderde van de oorspronkelijke, eenvoudige vorm die nog een nieuwtestamentische geest ademde (vgl. Graff, 193; Van Dam, 1970, 91-92).

Ook de context waarin exorcisme werd toegepast, verschoof in de loop der tijd: van een missionaire setting waarin het accent lag op evangelieverkondiging, naar een vrijwel exclusieve binding tussen exorcisme en doop.

Exorcisme rondom de doop

Over het geheel genomen heeft de duivel nauwelijks een rol gespeeld

in de liturgie van de Vroege Kerk, zelfs niet in die rond Goede Vrijdag, maar de grote uitzondering betreft de doopliturgie. Rond de derde eeuw was het gebruikelijk in de westerse kerk om de doop te voltrekken met Pasen. Gedurende de weken van intensieve voorbereiding die de doopkandidaten — de zgn. catechumenen — doorliepen, werden herhaaldelijk exorcismen over hen uitgesproken; ook werd door hen in dit verband gevast. In het begin van de derde eeuw werden het exorcisme en de formele afwijzing van satan geïncorporeerd in de doopplechtigheid zelf (ook in geval van kinderdoop); dit zou het gebruik blijven in de Rooms-Katholieke Kerk tot 1972.

Eerst werden de demonen verdreven uit de doopkandidaat (`Vervloekte duivel, verdwijn!') en werden het doopwater, de doopolie, en het liturgische zout van demonen vrij gezet: `Ik exorceer jou, schepsel zout (...); dat dit schepsel zout in de naam van de Drieeenheid een effectief sacrament mag zijn om de vijand op de vlucht te jagen.' Vervolgens werd de duivel afgezworen door de dopeling zelf: `Ik verwerp jou, satan, en je engelen, en jullie ijdelheden.' Hij stond daarbij richting het westen, de kant van duisternis en dood. Vervolgens draaide hij zich naar het oosten, de regio van het licht en van de opstanding van Christus, om dan formeel zijn trouw aan Christus te betuigen. Tevens beloofde de doopkandidaat dan plechtig om zonde en duivelse verleidingen te weerstaan (Russell, 1994, 100-103, Russell, 1986, 124-128). Daarna volgde de doopplechtigheid zelf: de onderdompeling in stromend water, de zalving met gewijde olie als teken van de doop met de Heilige Geest, de handoplegging, etcetera.

De achtergrond van deze gang van zaken lag in de overtuiging dat iemand die een zonde beging, met name op het gebied van afgoderij, demonisch `besmet' was geraakt. Hij had daardoor als het ware een verdrag met satan gesloten. Elke heiden die tot het christendom overging, werd verondersteld in deze situatie van gebondenheid te verkeren, wegens zijn vroegere participatie in heidense riten. Daarom was het van belang dat de dopeling eerst werd bevrijd van demonen en dat hij vervolgens de genoemde `verdragssluiting' opgaf, haar annuleerde door een bewuste opzegging. (In onze tijd zijn Braziliaanse bekeerlingen met een animistische achtergrond vaak verplicht dit te doen. In de Nederlandse Hervormde Kerk vinden we alleen nog overblijfselen van deze afzwering [abrenunciatie]: in het oude doopformulier voor volwassenen wordt gevraagd of men `de wereld en haar begeerlijkheden' wil verzaken.)

Aanvankelijk bleef het exorcisme in de doopliturgie nog verbonden aan de verkondiging van het heil en aan de besliste keuze van de dopeling (afzwering en belijdenis). Maar vanaf de vierde eeuw zet zich een haast magisch verstaan van de doop door, waarbij dit sacrament op zich al gezien werd als drager van duivelbannende krachten. Ook de kinderdoop werd steeds meer exorcistisch verstaan. De dienst der bevrijding zoals die in de eerste twee eeuwen functioneerde, was gaandeweg grotendeels in het sacramentele gebeuren van de doop opgegaan.

De ritualisering hield hiermee gelijke tred. Met grote zorgvuldigheid waakte men over de juiste uitspraak van de woorden, de juiste verbuigingen, woordvolgorde en gebaren omdat verondersteld werd dat daarvan iemands eeuwige heil afhing. Het `Ik geloof van de dopeling was niet het beslissende woord, maar de door de priester uitgesproken formule: `Ik doop u...'. Het geloof van de dopeling werd eenvoudigweg voorondersteld. Ten aanzien van het exorcisme hebben we eveneens te maken met een sterke ritualisering, bijvoorbeeld het steeds weer opnieuw signeren met het kruisteken. Kortom, ook rondom de doop en het doopexorcisme zien we in de loop der tijd een toenemende verwijdering wat vorm en inhoud betreft van het Nieuwe Testament en de kerk van de eerste twee eeuwen.

Geestelijke strijd en christenvervolgingen

Geen keizer vóór Valerianus (253-260) was zo goedwillend en gunstig jegens de christenen gezind, schrijft bisschop Eusebius in zijn befaamde *Kerkgeschiedenis (7.* 10). Het huis van deze keizer was vol van vromen, als was het een gemeente van God. `Maar de leraar [Macrianus], opperhoofd van de Egyptische Magiërs, overreedde hem om een andere koers in te slaan; hij spoorde hem aan om deze reine en heilige mensen te vervolgen en te doden; want een christen was in zijn ogen een vijand en een sta-in-de-weg voor zijn vuile en verfoeilijke bezweringspraktijken. Er waren toen inderdaad mensen, zoals er nu ook zijn, die alleen al door hun zijn en zien, of door enkel te ademen en te spreken, de plannen van de boze demonen in niets kunnen laten opgaan. Macrianus raadde de keizer aan om on-

heilige riten en afschuwelijke toverkunsten uit te voeren (...)'.

Dit citaat suggereert duidelijk een oorzakelijk verband tussen geestelijke strijd en christenvervolging. In de Bijbel zien we dit thema terug: ook Mozes had het aan de stok (vrij letterlijk zelfs!) met Egyptische tovenaars, en het boek Openbaring deinst er niet voor terug om te zeggen: `De duivel zal sommigen uwer in de gevangenis werpen' (2:10), terwijl dit toch feitelijk het werk van Romeinse soldaten was.

De hevigste christenvervolging uit de periode van de Vroege Kerk vond plaats in de jaren 303 tot 312 na Christus, onder keizer Diocletianus. Door historici wordt algemeen aangenomen dat de reden voor deze vervolging zuiver politiek van aard was: de keizer wilde een eind maken aan alle vormen van non-conformisme. Ook hier lijkt echter sprake te zijn van een uiteindelijk geestelijke achtergrond. Aanvankelijk was Diocletianus namelijk nog niet van plan een algemene vervolging te ontketenen tegen de christenen. `Maar toen gebeurde het, dat in 302, in Antiochië, terwijl de heidense priesters de ingewanden van de slachtoffers raadpleegden, hun leider, een zekere Tangis, uitriep, dat de aanwezigheid van christenen in het militair geleide, een beletsel was voor de werking van goddelijke machten, en dat zij door het maken van het teken des kruises alles hadden doen mislukken.' Dit maakte op Diocletianus zo'n indruk, dat hij toestemming gaf om het advies op te volgen van zijn raadgevers om geweld toe te passen. Het orakel van Apollo te Milete werd ondervraagd en gaf een antwoord, dat even wonderlijk was als de kreet van de waarzegger te Antiochië: `Mensen, verspreid over de hele aarde, verbieden mij de toekomst te voorspellen' (citaten in Daniel-Rops, 1954, 346).

Daarmee was het lot der christenen bezegeld. Kerken werden vernietigd; geschriften overgeleverd en verbrand; christelijke ambtenaren werden ontslagen, alle christenen verloren bescherming door de wet; alle christelijke bijeenkomsten werden verboden; de geestelijkheid werd gearresteerd en gemarteld totdat zij bereid was te offeren. Daarnaast werd een hevige propagandaoorlog gevoerd voor het heidendom.

De conclusie van deze paragraaf kan worden geformuleerd in een vraag: in hoeverre zijn wij als westerse christenen in staat om iets van het verband te zien tussen geestelijke strijd en christenvervolging (in bijvoorbeeld bepaalde islamitische landen, recentelijk Indonesië), en hoe reageren we daar dan op?

Oorsprongen van hedendaags satanisme

`Ik werd satanist tijdens een walgelijke ceremonie. Ze maakten een snede in mijn arm en vingen mijn bloed op. Dat vermengden ze met het bloed van een witte haan. Ik moest dat opdrinken en daarna een perkament ondertekenen, waarmee ik beloofde om satan voorgoed te dienen. Aan het einde van de ceremonie wist ik dat hij mijn heer en meester was en dat hij werkelijk bestaat.' Aldus het getuigenis van de Engelse ex-heks Doreen Irvine (cit. in Van der Hoeven 1998, 58). Vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw heeft het satanisme een opmerkelijk hoge vlucht genomen in de westerse maatschappij, iets waar zelfs sceptische journalisten behoorlijk van zijn geschrokken (zie Van Hageland, 136-161).

Veel minder bekend is dat de wortels van het satanisme liggen in een stroming van denken die door de Vroege Kerk met kracht is bestreden en die zo gevarieerd is als tegenwoordig de new-agebeweging: de gnostiek. De aantrekkelijkheid van de gnostiek lag in het systematisch uitgewerkte antwoord op de vraag hoe God en het kwaad in de wereld zich tot elkaar verhouden: God is niet verantwoordelijk voor de schepping, de natuur en al het kwaad in de wereld, omdat al deze zaken afkomstig zijn van een van Hem onafhankelijk `principe', een tegen-god die even machtig is als de goede God. Sommige gnostici fixeerden zich zo op die `god' van het kwaad, dat ze zelfs hun naam afleidden van een cultus van de slang, bijvoorbeeld de Ofieten (Gr. *ofis* = slang), of de Nahassenen (Hebr. *nachas* = slang).

Bij enkele gnostische groepen zoals de karpokratianen en de kaïnieten kwam het zelfs tot de gedachte van een *verplichting* tot iedere vorm van handelen (ook de verwerpelijke vormen), waardoor de krachten van de `duivelse' natuur uitgeput zouden worden, omdat haar immers was gegeven wat haar bevredigt. Het zondigen werd dus in een programma afgewerkt als een soort schuld die afbetaald moest worden om de uiteindelijke vrijheid te verkrijgen. Een positieve opdracht tot immoralisme! De gnostiekexpert Hans Jonas concludeert: `Zonde als de weg der verlossing, de theologische omkering van de zondegedachte als zodanig — ziehier een van de

antecedenten van het middeleeuwse satanisme en ook een archetype van de mythe van Faust' (Jonas, 297-298).

Het is bepaald niet onwaarschijnlijk dat er gnostische groepen waren die zich bezighielden met wat wij kennen uit hedendaagse satanistische groepen, namelijk met orgiastische culten, waarin iedereen met iedereen seks had — ook kinderen werden daarbij betrokken, en bloedverwanten, onder het motto dat de onwetenden en de onschuldigen de wegen moesten leren kennen die essentieel waren voor hun bevrijding (vgl. Russell, 1984, 91-92, 127-130). Hierbij nuttigden zij zowel sperma als menstruatiebloed, waarin bijzondere krachten werden verondersteld te huizen, en waardoor men drugs had gemengd om in extase te geraken (vgl. Rudolph, 248-250; Walker, 127-131).

Sinds de opkomst van de zogenaamde `Zwarte Romantiek' van de late negentiende eeuw is er in het Westen sprake van een opleving van gnostische ideeën en satanistische praktijken. Ook binnen de minder extreme beweging van de new-age treffen we geregeld de opvatting aan dat Lucifer niet kwaadaardig is, maar dat hij juist als de bevrijder van de mensheid gezien moet worden, als degene die de mens zijn eigen goddelijkheid onthult. Kortom, de strijd tussen gnostiek en bijbels christendom die de Vroege Kerk al voerde, gaat nog steeds door, zij het niet meer onder die naam!

Lessen van woestijnvaders

In onze tijd is er sprake van een toenemende belangstelling voor de zogenaamde woestijnvaders, die behoren tot de allereerste monniken en asceten. Deze monnikenbeweging uit de derde en vierde eeuw na Christus laat zich vergelijken met een idealistische Gideonsbende, die het gevaar van de verwereldlijking van de kerk zag en die radicaal het bezielde geloof van de eerste christengemeenten wilde navolgen. Henri Nouwen schreef over hen in *De woestijn zal bloeien als een roos;* momenteel is het Anselm Grün die zich sterk oriënteert op deze vroegchristelijke vorm van spiritualiteit. Het getuigt van weinig historisch besef deze asceten te idealiseren. Het lijkt immers onloochenbaar dat zij in hun sterke nadruk op ascese meer Grieks dan bijbels dachten; Jezus en Paulus leerden zelfbeheersing, geen onthouding.

Niettemin wordt vandaag de dag steeds meer ingezien dat onder

deze mannen (en een hoogst enkele vrouw) niet alleen sprake was van een letterlijk `ongezond' streven naar heiligheid en volmaaktheid, maar dat zij toch ook in hun sterke concentratie op het geestelijk leven wijsheden en inzichten verwierven waar menig eenentwintigste-eeuwse christen naar verlangt. Dit geldt ook op het terrein van geestelijke strijd. Hieronder volgen twee voorbeelden.

Een van de efficiëntste verdedigingsmiddelen tegen de aanvallen van de duivel noemt de ascetische schrijver en kloosterstichter Johannes Cassianus (vijfde eeuw) de `overweging van de Schrift'. Hij vergelijkt die voortdurende aanvallen met een bergstroom die de maalstenen van een molen doet draaien. Zoals de molenaar zelf kan kiezen of hij tarwe of met onkruid vermengd koren wil malen, zo kan de ziel de kolkende golven van de gedachten reguleren. Laat men zich door de Schrift inspireren, dan heeft men alleen tarwe en krijgt het onkruid geen kans. De christen moet vooral letten op de gevaarlijke kop van de slang, dat wil zeggen: op het begin van de verkeerde gedachten, waardoor de duivel binnen wil sluipen *(Onderrichtingen* 6, 13, 1).

Het tweede voorbeeld heeft betrekking op de volgende gedachte die onder de woestijnvaders wijd verbreid was: `Mensen die tegen satan vechten, stijgen "ontologisch" en worden meer geestelijk; zij die aan hem toegeven, zinken en worden meer en meer vleselijk. (...) Als je geestelijk gezien stijgt, worden de verleidingen die de duivel tegen je gebruikt steeds slimmer en vernuftiger (...); als je doorgaat om slechte keuzes te maken, word je een kleine satan' (zie Russell, 1994, 133). Wij zouden andere formuleringen kiezen, maar het principe wordt tegenwoordig ook onderkend. Ed Murphy bijvoorbeeld wijst op een `glijdende schaal' in geestelijke zin, die hij *the continuum of sin* noemt. Het begint met een gedachte, gaat dan via keuze, gewoonte, verlies van controle en de daaropvolgende gebondenheid over in een (bijna) geheel gestuurd worden door demonische invloeden. En de in Amerika bekende psychiater M. Scott Peck citeert met instemming de uitspraak: *Any sin can harden into heli* – elke zonde kan zich verharden tot aan de hel toe. Een belangrijke waarschuwing, ook voor christenen in onze tijd!

4.2 *De Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd (500-1700)*

Toenemende angst

De vijfde-eeuwse schrijver Johannes Cassianus liet niet na te beklemtonen hoe begrensd de mogelijkheden van de demonen eigenlijk waren, terwijl hij toch ook beeldend schreef over hun aanvallen op ziel en lichaam. Maar zijn stelling was: wie niet verleid wil worden, kan ook niet verleid worden. De duivelsmacht was door de kruisdood en opstanding van Jezus en ten slotte door de triomfen die vrome christenen op het kwaad behaalden, danig gekrompen. Voor de meeste vroegchristelijke auteurs geldt dat de grondtoon ten diepste niet pessimistisch is.

In de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd (1400-1700) echter is in het Westen wijdverspreid sprake van een zeer grote angst voor demonen en de macht van de duivel. De Engelse historicus Keith Thomas heeft daarover allerlei getuigenissen verzameld. Bijvoorbeeld dat van een zekere John Rogers (zestiende eeuw) die volgens eigen zeggen als jongen verschrikkelijk leed onder zijn angst voor de hel en de duivels, `die ik overal om mij heen dacht te zien in allerlei gruwelijke gedaanten en vormen, al naar mijn verbeelding het ingaf, en soms hadden ze grote rollende, vlammende ogen als schoteltjes, met een vonkenschietende toorts in de ene hand terwijl ze de andere naar mij uitstrekte om me mee te sleuren naar hun kwellingen. 0, de schokken die ik heb gehad, de vrezen die ik heb gekend en de angst die ik in mij had' (Thomas, 399). Misschien gaf Agnes Wilson die in 1612 als heks werd aangeklaagd de beste samenvatting van hoe er door veel mensen in haar tijd werd gedacht; toen haar werd gevraagd hoeveel goden zij erkende, antwoordde zij: `Twee — God de Vader en de duivel' (Thomas, 403). Ziehier een voorbeeld van onvervalst dualisme, een afwijking van de bijbelse leer waarin de duivel van oorsprong een *schepsel* van God is, en dus niet zelf een goddelijke status heeft (zie ook paragraaf 5.3).

Doorwerking van heidens volksgeloof

Het is moeilijk te verklaren hoe zo'n grote angst voor de duivel kon ontstaan; de vele factoren die worden aangevoerd door een specialist als J.B. Russell (1984) zijn te complex om hier adequaat te kunnen samenvatten. Wat in elk geval meespeelde, was dat de identificatie van heidense goden met demonen tot effect had dat gedurende de Middeleeuwen steeds nieuwe geesten aan het bestand werden toegevoegd. Overal waarde triomferende kerk andere godsdiensten ontmoette, werden immers de daarin vereerde goden in de rangen van de boze geesten opgenomen. De demonenwereld die in de periode 1000-1300 in de hoofden van zovele christenen spookte, was dus inmiddels aangevuld met allerlei Griekse, Romeinse, Keltische en Germaanse goden en geesten, of met de resten daarvan. Nog in de veertiende eeuw moest de kerk strijd leveren met de Romeinse godin Diana die zich in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse periode had ontpopt tot tovenares en tot demon van het woud.

Vast staat verder dat hekserij, magie en occultisme zeer diep ingebed waren in de prechristelijke Europese cultuur, zowel bij het gewone volk als bij de elite. Tijdens het proces van kerstening bleven tal van bijgelovige voorstellingen uit het oud-Romaanse, oud-Keltische en oud-Germaanse volksgeloof bestaan, zoals het geloof in heksen *(striae)* die het hebben gemunt op kinderen, runderen en paarden. De geestelijkheid keerde zich weliswaar fel tegen dergelijke voorstellingen, maar dat mocht niet baten.

In de late Middeleeuwen zijn bijgeloof en magie een normaal deel van het leven voor de Europese bevolking geworden. De gewone man en vrouw, in sterke onzekerheid gebracht door oorlogen, epidemieën, schisma's en misoogsten, houden rekening met de meestal kwaadaardige activiteiten van geesten, feeën, elfen, weerwolven, trollen en kobolden (een soort kwaadaardig gnoompje) — zelfs de pelgrim uit John Bunyans *Christenreis* deed dit nog, blijkens zijn opmerking dat hij niet bang is voor `kobold of boze duivel'. Men slaat een hand voor de mond bij het geeuwen, niet uit beleefdheid, maar om te voorkómen dat een demon het lichaam binnentreedt; dezelfde achtergrond heeft de wens `bless you' of `gezondheid' aan iemand die niest (Russell, 1986, 72). Bij problemen gaan mensen naar genezers en waarzeggers die bezweringen en tovenarij gebruiken. Vroedvrouwen prevelen spreuken, gebeden en zegeningen tijdens hun werk. Er wordt wijdverbreid gebruikgemaakt van beschermende amuletten en talismans enerzijds en rituele vervloekingen anderzijds. Op grote schaal is er sprake van het oproepen van geesten; ook necromantie — magie met behulp van overleden personen — komt voor. Tot in de top van de maatschappelijke ladder is astro-

logie erg populair; astrologische almanakken verkopen beter dan de Bijbel! Mensen spreken rituele vervloekingen over elkaar uit, en ook afbeeldingsmagie komt voor zoals we die tegenwoordig kennen uit de voodoocultus van Haïti: hierbij worden naalden gestoken in een poppetje, in de verwachting dat de persoon die door het poppetje wordt gerepresenteerd, daar de fysieke gevolgen van ondervindt. `De beoefening van kwaadaardige magie was (...) geen verzinsel uit die tijd. Zo er nog enig bewijs nodig mocht zijn, getuigen de bewaard gebleven vervloekingstabletten en magische formules overduidelijk van het bestaan van methoden waarmee mensen probeerden hun vijanden op occulte wijze schade te berokkenen' (Thomas, 434-435).

Magie' in de kerk

Hoe reageerde de geestelijkheid op deze situatie? De middeleeuwse kerk verschilde in haar theologie ten aanzien van tovenarij en occultisme niet veel van haar latere protestantse vertakking; tovenarij was in de Bijbel streng verboden en dus een zware zonde. Het onderscheid zat in het veel grotere scala aan eigen magische hulpmiddelen dat de Katholieke Kerk bezat. Met de mis, de genezende kracht van heiligen en relikwieën en de sterk geritualiseerde duiveluitdrijvingen van bezetenen, had de kerk een `magisch' repertoire tot haar beschikking De godgeleerden versterkten het algemene geloof in het bestaan van de magische krachten der kerk door de nadruk te leggen op de mystieke krachten waarover de vromen konden beschikken als een middel ter bescherming tegen de aanvallen van kwade geesten. Zij ontkenden niet langer dat duivelen materiële schade konden aanrichten door onweersbuien te veroorzaken of door mens en dier met geheimzinnige ziekten te kwellen. Zij vestigden echter de aandacht op de tegenmagie die de kerk ter beschikking stond. Als een koe behekst was, moest men haar wijwater door de keel gieten. Als kwade geesten noodweer brachten, kon men gewijde klokken luiden om ze te verjagen. En als de duivel van een mens bezit nam, kon de kerk hem ritueel uitdrijven.

Gedurende de hele Middeleeuwen was de houding van de geestelijken ten aanzien van de lichtgelovigheid van hun eenvoudige volgelingen in essentie ambivalent. Zij bekritiseerden hen om hun bijgelovigheid, maar zij wensten deze attitude die de algemene devotie zou kunnen voeden, niet te ontmoedigen. Als geloof in de magische werking van de hostie tevens het aanzien van de geestelijkheid vergrootte en het lekendom vaker naar de kerk lokte, waarom zou dat dan niet oogluikend worden toegestaan? Praktijken als de verering van relikwieën, het reciteren van gebeden of het dragen van amuletten en talismans konden allemaal tot uitwassen leiden, maar wat gaf dat zolang de mensen hierdoor vaster aan de ware kerk en de ware God gebonden werden? Door de gewone man of vrouw werd de middeleeuwse kerk gezien als een enorm reservoir van magische krachten, waaruit voor een grote verscheidenheid van wereldse doeleinden kon worden geput. `De grens tussen magie en religie is in vele primitieve gemeenschappen onmogelijk te trekken; ze is even moeilijk vast te stellen in het middeleeuwse Engeland' (Thomas, 53).

De protestanten hebben zich hiertegen dan ook fel verzet. Het `papendom' was in de woorden van de Engelse romancier Daniel Defoe `een compleet stelsel van antichristelijke magie'. In 1645 was de protestantse reactie tegen formele gebeden zo ver doorgevoerd dat een anabaptist kon opmerken dat `behalve heksen en tovenaars niemand het Onze Vader bidt'! Het protestantisme manifesteerde zich als een doelbewust streven alle magische elementen uit het christendom te verwijderen. Met het magische `badwater' werd echter ook het `kind' van de genezing en bevrijding in Jezus' naam weggegooid, zoals we zullen zien in hoofdstuk 5.

Bezetenheid en exorcisme

Het fenomeen bezetenheid was ook in de Middeleeuwen bekend. Een persoon in wie een boze geest was gevaren, kon worden herkend aan de vreemde fysieke en zedelijke gevolgen van deze indringing. Hij leed aan hysterische aanvallen, woeste stuiptrekkingen en krampen, hij spuugde onbekende zaken uit en kon zelfs totaal verlamd raken. Uit zijn mond konden de stemmen van demonen klinken, stemmen die obscene of godlasterende wartaal uitbraakten, of die vloeiend vreemde talen spraken die het slachtoffer daarvóór niet beheerste.

Van een orde der exorcisten zoals de Vroege Kerk die vanaf ongeveer 250 kende, horen we in de Middeleeuwen weinig tot niets meer. In de vroege Middeleeuwen waren het vooral bisschoppen die een belangrijke rol speelden in de dienst der bevrijding. Toen bij-

voorbeeld bisschop Eligius van Noyon (ca. 590-660) met een aanzienlijk gezelschap door de Provence reisde, ontmoette hij daar een man die vervuld was van een onreine, uiterst woeste geest. Zodra deze de heilige zag, werd hij bang; bleek en schuimbekkend zei hij: `Waartoe gij hier, Eligius?' Eligius wendde zich tot hem en zei: Wat gaat het u aan, onreine duivel? In de naam van Jezus Christus, zwijg, en ga uit van hem.' Terwijl hij de man bijna uit elkaar rukte, ging hij inderdaad van hem uit. Vijftien jaar had hij de ongelukkige gekweld. Nu ontving de man zijn voormalige gezondheid terug en stond ongedeerd op (Pijper, 179-180).

Er zijn veel middeleeuwse verhalen bewaard gebleven over heiligen — vaak bisschoppen en monniken — die demonen uitdreven. Deze moeten niet allemaal letterlijk genomen worden, omdat de middeleeuwse hagiograaf (schrijver van heiligenlevens) zichzelf eerder verwant achtte aan een dichter, dan aan een wetenschapper die naar objectiviteit streeft. Een hagiograaf oefende nauwelijks tot geen kritiek uit op de mondelinge of geschreven berichten waarop hij zijn biografie baseerde; hij koos slechts uit de voorhanden zijnde stof uit wat naar zijn mening de lezer het meest moest behagen. Toch zou het te ver gaan om daarom maar te concluderen dat het werkelijk uitdrijven van demonen helemaal niet voorkwam. Het sober getoonzette verhaal over Eligius bijvoorbeeld lijkt in essentie betrouwbaar.

Naast het eenvoudige exorcisme zoals Eligius dat toepaste, kende de periode der Middeleeuwen ook en vooral de geritualiseerde en magische toepassing van het exorcisme. Het belangrijkste ritueel was de zegening van zout en water om kwade geesten te verdrijven en zodoende lichamelijke gezondheid te garanderen. Waar het ging om het uitdrijven van demonen bij mensen, werden in de late Middeleeuwen uitgebreide exorcistische riten en gebeden met magische Gods- en engelnamen gehanteerd, met geheimzinnig klinkende woorden en magische formuleringen. Hieruit blijkt wel dat de toepassing van het exorcisme in de Middeleeuwen niet los gezien kan worden van de achtergrond die eerder is geschetst. In vele opzichten immers was het exorcisme deel gaan uitmaken van de door de reformatoren zo verguisde `magie in de kerk'! Ook katholieke geestelijken namen aanstoot aan de verwording van het exorcisme. In 1614 verscheen onder auspiciën van paus Paulus V het zogenaamde *Rituale Romanum,* dat tot ver in de twintigste eeuw vrijwel ongewijzigd zou worden gebruikt binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Rituele zegeningen en bezweringen werden in aantal beperkt en hun formulering werd streng gecontroleerd op iedere vorm van bijgelovigheid. Maar ook deze `gekuiste' versie van het exorcisme — toch nog altijd zo'n 25 pagina's — maakte in de ogen van de protestanten deel uit van het arsenaal van `paapse superstitiën'. Hoe de reformatoren dan zelf omgingen met demonie en bevrijding, komt in hoofdstuk 5 aan de orde.

Heksenvervolging en hekserij

`In wat voor een ongelukkige, onwetende tijd leven we toch!', verzuchtte de Duitse jezuïet Friedrich Spee in 1630 (Nigg, 1991, 67). Spee was door zijn orde uitgekozen om als biechtvader op te treden van wegens hekserij tot de brandstapel veroordeelde vrouwen. Hij bezocht honderden van hen in hun donkere kerkers vol ongedierte. Zonder één uitzondering biechtten ze hem op dat ze hadden gelogen tegen hun inquisitoren. Alles wat ze hadden gezegd over hun vermeende hekserij en banden met de duivel was hun afgedwongen onder dreiging met of toepassing van onbeschrijfelijke martelingen. Wanhopig vroegen ze aan hun biechtvader: waarom laat God dit toe? Waarom moeten wij, onschuldigen, zo ontzettend lijden? Het lot van deze vrouwen greep Friedrich Spee dermate aan dat hij er 's nachts niet van kon slapen; voor zijn dertigste levensjaar was zijn haar al helemaal grijs.

Wie -zich serieus verdiept in de geschiedenis van de heksenvervolgingen in de drie eeuwen tussen 1450 en 1750, riskeert eveneens slapeloze nachten. Temeer omdat niet alleen de Katholieke Kerk deelnam aan de heksenvervolgingen. Toen het Genève van Calvijn in de jaren 1543-1545 werd getroffen door de pest, kregen `heksen' de schuld en tientallen vrouwen werden verbrand. Geen van de reformatoren vroeg zich af of de heksenprocessen wel verenigbaar waren met het evangelie! `De brandstapels verspreidden in deze tijd een feller licht dan de waarheid', placht Friedrich Spee niet zonder reden te zeggen. Pas in 1782 doofde de laatste brandstapel, onder invloed van denkbeelden van de Verlichting, die het bestaan van de duivel en dus ook van heksen ontkende.

De schattingen van de totale hoeveelheid doden lopen nogal uit-

een; in de wat oudere literatuur worden getallen van een tot negen miljoen genoemd. Recente studies houden het erop dan in genoemde drie eeuwen ongeveer vijftigduizend slachtoffers zijla gevallen in de heksenvervolgingen (Sharpe, 5, 298). Verreweg de meesten van deze slachtoffers — vrouwen en mannen, katholieken e'n protestanten, leken en geestelijken, gestoorden en geleerden, lijkten en armen, kinderen van vier en oude vrouwen van tachtig — vielen' op het continent. In Engeland was de vervolging gematigder en werd marteling in principe niet toegepast.

Over de oorzaken van de heksenwaan die pas in de late Middeleeuwen zulke enorme proporties aannam is veel geschreven; diverse politieke, sociaal-economische en religieuze motieven worden onderscheiden die wij hier niet zullen uitwerken (zie Riussell, 1984, 265-289). Een dieptepeiling zoals je die bij wetenschappers maar zelden aantreft, biedt de Zwitserse kerkhistoricus Walter Nigg. Zijn stelling is dat onder meer verdrongen seksualiteit, vroluwenhaat en sadisme sterk debet waren aan de heksenprocessen, maar dat deze componenten alle in de psychologische sfeer blijven steken. `Op dit terrein is echter ook een metafysische blik nodig, die eenduidig verklaart: In de heksenepidemie deed zich een schrikbarende inbreuk voor van satanische machten in het menselijk bestaan. lDe duivel en zijn trawanten waren in de inquisitoren — niet in de helksen — zichtbaar aan het werk. Alleen duivels kunnen onschuldige mensen op deze wijze vernietigen. De vervolgingen en pogroms valn alle tijden zijn een uitwerking van satan; wie zich daarmee inlaat, staat in zijn dienst' (Nigg, 1997, 100).

Deze opvallende taxatie is zeker serieus te nemen• Daarnaast moet echter bedacht worden dat een grote hoeveelheiid historisch materiaal erop wijst hoezeer juist in de tijd van de hksenvervolgingen het aantal mensen dat daadwerkelijk satan velreerde, sterk toenam. De Amerikaanse historicus Jeffrey Burton Igussell, vermoedelijk 's werelds grootste geleerde op het gebied van de duivel en hekserij, roept in zijn boek *Witchcraft in the Midtule Ages* dan ook herhaaldelijk op om `sceptisch te zijn over de sceptiici' — om dus de mening van hen die het reële bestaan van heksen in twijfel trekken, niet bij voorbaat te accepteren. Zowel in Engeland als op het continent waren er tussen 1300 en 1700 tal van vrouwen en ook mannen die er niet alleen gnostische of zelfs satanistisclhe ideeën en

praktijken op nahielden, maar die tevens gebruikmaakten van occulte middelen om andere mensen schade te berokkenen. Zelfs lijkt het er sterk op dat het zogenaamde `pact met de duivel' niet alleen maar een verzinsel was van sadistische inquisitoren. In 1672 was er een Engelse vrouw die zichzelf aan satan gaf in ruil voor een buitengewone gebedskracht, waardoor dominees van heinde en verre naar haar toe kwamen om haar meesterschap te bewonderen. Zij werd later in New England als heks terechtgesteld (Thomas, 401). Ook in de twintigste eeuw komt het pact met de duivel nog voor, zoals we eerder opmaakten uit het getuigenis van de ex-heks Doreen Irvine.

Christelijke mystici en de duivel

Tot enkele decennia terug was het gebruikelijk om over de Middeleeuwen te spreken als een donker tijdperk vol bijgeloof en magie, etcetera. We hebben gezien dat er aanleiding genoeg bestaat om te komen tot die negatieve typering. Toch kende de periode tussen 500 en 1700 ook christenen met veel gezond geestelijk inzicht, waar wij ook nu nog van kunnen leren. Met name was dit het geval bij hen die zich verwant wisten met de christelijke mystiek. Om verschillende redenen heeft het woord `mystiek' niet zo'n positieve bijklank; dat komt vaak omdat men het verwart met ontaarde vormen van mystiek (ook wel `mysticisme' genaamd), of met oosterse religies. Christelijke mystiek in de `zuivere' zin van het woord echter staat voor de voorbereiding op, het bewustzijn van en de reactie op de onmiddellijke of directe aanwezigheid van God (McGinn, xvii).

`De mystieken die het helderst in God geloven, hebben ook het meest realistische en heldere duivelsgeloof', schrijft de psychoanalyticus en theoloog A. Vergote (Vergote, 356). Meer dan menig ander christen hebben mystici de werkzaamheid van de duivel ervaren. Dit kwam omdat zij zich uitstrekten naar een intieme relatie met God, iets wat de duivel met inzet van alle middelen wilde voorkómen. Hij probeerde het gebed en de meditatie te storen, door in te fluisteren dat het toch maar zonde van de tijd was, of dat de bidders onwaardig waren. Of, erger nog, hij trachtte mystici trots te maken op hun geestelijke prestaties. Ook kwam de duivel aanzetten met andere verleidingen, variërend van wellust tot angst en wanhoop; een enkele keer ging hij zelfs tot fysieke aanvallen over.

Andersom gebeurde dit trouwens ook: in de context van hun zielszorg dreven mystici soms demonen uit, zoals bijvoorbeeld de zestiende-eeuwse Spaanse mysticus Johannes van het Kruis. Niettemin bleven mystici over het algemeen vrij nuchter onder hun ervaringen met geestelijke strijd. In de tijd dat de heksenwaan en angst voor de duivel in Europa wijd verspreid was, merkte Johannes' tijd- en landgenoot Teresia van Avila bijvoorbeeld op: `Ik weet niet, waarom wij altijd maar bang zijn en verschrikt roepen: "De duivel, de duivel", als we toch zouden kunnen roepen: "God, God". Voor degenen die zo bang zijn voor de duivel, ben ik banger dan voor de boze zelf *(Het boek van haar leven,* XXVI, 27).

De al eerder genoemde Johannes van het Kruis staat onder meer bekend om de vele visioenen die hij ontving. Het is boeiend om te zien dat juist door hem een zeer uitvoerige kritische beoordeling werd ontwikkeld van de visionaire ervaring. Bij hem en andere grote mystici van de zestiende en zeventiende eeuw zijn bepaalde beginselen van de moderne psychologie te vinden; zij hebben getracht het gehele complex aan religieuze ervaringen van allerlei vorm systematisch te ordenen (Benz, 295).

Johannes zelf zal de laatste zijn te ontkennen dat God daadwerkelijk tot mensen kan spreken door visioenen. Niettemin benadrukt deze mysticus dat men niet *gehecht* mag zijn aan zo'n ervaring. Kwam deze van God, dan zal zij haar uitwerking hebben. Kwam het visioen van satan, dan kan dit je geen kwaad doen als je je er maar niet te veel mee bezighoudt. Je moet niet roemen op je ervaringen, maar, zoals Paulus, op je zwakheid. Want het gevaar om bedrogen uit te komen, is reëel. Satan, die zich omvormt tot een engel van het licht, kan stemmen en visioenen oproepen. Door zijn superieure intelligentie kan hij de toekomst lezen en profetische boodschappen overbrengen. Satan kan zich mengen in het werk van God. Bovendien is er de menselijke zwakheid; men moet dan ook onderscheid weten te maken tussen een mededeling van God en de interpretatie ervan.

Johannes beklemtoont verder dat privé-openbaringen, hoe zielschokkend ze ook mogen zijn, onvolledig en onvolmaakt zijn. Veel belangrijker zijn de geloofswaarheden. Richt dus je ogen op Jezus Christus, in wie je de volheid van de wijsheid vindt. Aan de dwaas die vraagt naar visioenen en openbaringen, zou God wel eens als

volgt kunnen antwoorden: `Ik heb u toch reeds alles gezegd in mijn Woord dat mijn Zoon is, en Ik heb geen ander. Waarmee kan Ik u beter antwoorden of u meer openbaren, dat groter is dan dit? Vestig uw ogen op Hem alleen, want in Hem heb Ik u werkelijk alles gezegd en geopenbaard, en in Hem zult u nog meer vinden dan wat u vraagt en verlangt. (...) Ik heb Hem u tot broeder gegeven, tot gezel en meester, tot prijs en beloning' *(Bestijging van de berg Karmel II,* 27, 3). Hier kent Johannes alle gewicht toe aan het geloof — het zuivere geloof, zonder tekens.

Met dit accent bevindt deze Spaanse Karmeliet zich verrassend dicht bij de reformatoren Luther en Calvijn, waarmee het volgende hoofdstuk begint.

5. Duivel en demonen vanaf de Reformatie tot heden

R. J. A. Doornenbal

5.1 *Luther en Calvijn*

Luther, de duivel en de inktpot

`Daar sluipt een donker dier. Het richt zich op. Bokspoten, een harig lijf, een katachtige kop met groene ogen, tussen rechtopstaande kleine horens. Daar is hij weer: de duivel! Hij komt op Luther af. (...) Op de tafel staat zijn inktkoker. In zijn angst grijpt Luther hem en smijt hem satan naar het hoofd. De pot slaat tegen de muur aan scherven. Een grote klodder inkt druipt langs de wand. De duivel is verdwenen.'

Voor deze overbekende scène uit het leven van de jonge, eenzaam op de Wartburg verschanste Maarten Luther, zijn geen historische bewijzen voorhanden. Maar de anekdote, levensecht weergegeven door K. Norel, is wel illustratief voor hoe de reformator in het leven stond. Wie brieven, preken en traktaten van Luther leest, en zijn tafelredes napluist, komt voortdurend verwijzingen tegen naar de duivel en zijn trawanten. In een van die tafelgesprekken vertelt Luther dat hij in de Wartburg 's nachts werd lastiggevallen door klopgeesten en verschijnselen die wij nu *Poltergeist-activiteiten* zouden noemen. Met grote kracht werden hazelnoten die Luther in een kast had gelegd tegen de balken gegooid; ook was er een lawaai alsof er vazen van de — nota bene voor buitenstaanders zorgvuldig afgesloten — trap werden gesmeten.

`Toen sprak ik: "Ben jij het, zo zij het!" En ik beval mij de Here Christus aan, van Wie geschreven staat: "U hebt alles onder zijn voeten gelegd", zoals in Psalm 8:7 staat, en legde mij weer te bed' (Luther, 1960, 257).

De duivel zat hem dus inderdaad dicht op de huid! Sinds de woestijnvaders is er niemand geweest die zoveel aandacht had voor de

duivel, zowel persoonlijk als theologisch, als de Wittenberger reformator.

Luther en exorcisme

Luther was van mening dat de duiveluitdrijving een belangrijke taak van de kerk was en bleef tot de jongste dag. Wel was hij een fel tegenstander van de exorcismeriten die de priesters van zijn dagen erop nahielden: `Wijwater moet zonden uitwissen, de duivel uitdrijven, *Poltergeister* weren, de vrouw in het kraambed beschermen. (...) Klokken moeten de duivels uit het onweer verjagen, Antoniusmissen de duivel steken, gezegende kruiden de giftige wormen wegdrijven. Verschillende zegens genezen de koeien, weren de melkdieven, doven vuren (...)' (Luther, 1982, 210). Exorcisten die hun vertrouwen stelden op dergelijke rituele hulpmiddelen, speelden uiteindelijk de duivel in de kaart in plaats van hem te bestrijden!

Misbruik sluit het goede gebruik niet uit, moet Luther niettemin gedacht hebben. Bijvoorbeeld ten aanzien van het doopexorcisme: dit aloude gebruik werd door hem weliswaar qua tekst en rituelen eromheen fors ingekort, maar niet afgeschaft. In de tweede uitgave van zijn in de volkstaal uitgegeven *Doopboekje* (1526) luidde de tekst van dit exorcisme als volgt: `Ik bezweer jou, onreine geest, dat je uitvaart en wijkt van deze dienstknecht van God.' Het kruisteken aan het voorhoofd en op de borst en de handoplegging bleven ook deel uitmaken van de ceremonie. Pas in de achttiende eeuw zijn deze gebruiken in de Lutherse kerken onder invloed van het gedachtegoed van de Verlichting afgeschaft.

Ook het goed recht van exorcisme als zodanig werd door Luther niet bestreden, al distantieerde hij zich van alles wat naar rituelen riekte. Uitsluitend het gebed was voor hem een legitiem middel. Zelf exorceerde Luther middels gebed zijn student Johann Schlaginhaufen, die eerder formeel Christus had afgezworen en op die manier een pact met de duivel had gesloten (Russell, 1996, 42, 44). Ook een schrijnwerker, gekweld door waanzin waarachter Luther demonische machten vermoedde, werd door hem bevrijd/genezen `door gebeden in Christus' naam' (zie Kraan, 1984, 115-116).

Een kind van zijn tijd

Uit voorgaande citaten blijkt wel hoezeer Luther trachtte bijbels te

denken en te handelen, maar eerlijkheidshalve moet ook worden gezegd dat hij daar lang niet altijd in is geslaagd. Wie nader kennismaakt met wat de Wittenberger allemaal heeft gezegd over de duivel, ziet zelfs storend veel restanten `middeleeuws bijgeloof'. Het valt immers niet mee de volgende uitspraak van hem te beamen: `Veel regio's worden bewoond door duivels. Pruisen is vol van hen, en Lapland van heksen. In mijn geboorteland op de top van een hoge heuvel die Pubelsberg wordt genoemd, is een meer; wanneer je daar een steen ingooit, komt er een storm over de hele regio omdat de wateren het domein vormen van gevangen demonen' (Bainton, 27). Luthers overtuiging dat demonen in het water huisden, had tot logisch gevolg dat hij de bewoners van onze lage landen beklaagde, omdat die te midden van zoveel water toch wel erg last van de duivel moesten hebben! (Evenhuis, 125).

En wat te denken van zijn stelling dat alle geestesziekten door demonen worden veroorzaakt en dat gehandicapte kinderen 'broedsels van de duivel' zijn en maar beter kunnen worden omgebracht? (Jelsma, 202). Om nog maar niet te spreken van Luthers diabolisering van zijn talrijke (theologische) tegenstanders, van de boeren rondom de Boerenoorlog in 1525 en van de joden, die volgens hem `duivelskinderen' en `zeker door alle duivels bezeten' zijn! (Zie zijn *Over de Joden en hun leugens.)* Er is, kortom, genoeg reden om kritisch te schiften in wat Luther schreef over de duivel en zijn werk, maar wie dat doet, komt toch ook veel waardevolle inzichten tegen. Hieronder lopen we enkele daarvan kort langs.

Lessen van Luther

Al in 1514, dus nog voordat hij zijn `steen' van 95 stellingen in de kerkelijke vijver wierp, schreef hij: *`Nulla persecutio tota persecutio'* — geen vervolging is totale vervolging. `Vandaag bedreigt de duivel de kerk met de ergste van alle denkbare vervolgingen, hij opereert namelijk zonder vervolging en biedt ontspanning en zekerheid. Wee ons, die zo door overvloed en welvaart verblind worden dat we bij de duivel in de val lopen!' (Oberman, 257; volgende citaten komen ook uit dit boek.) Dit is een uitspraak die het burgerlijk christendom in het Westen zich mag aantrekken, zeker in het licht van de christenvervolging wereldwijd waarover een organisatie als *Open Doors* bericht.

De duivel vervolgt christenen ook intellectueel, volgens Luther. Weliswaar is hij geen doctor in de theologie, maar toch: `filosofisch terdege onderlegd en zeer ervaren' oefent hij zijn ambacht al bijna zesduizend jaar uit. Satanisch geïnspireerd acht Luther bijvoorbeeld de vervluchtiging van God tot een `indrukwekkend idee' — een vervluchtiging die de theologie van onze tijd bepaald niet vreemd is. Tegelijkertijd relativeert hij, in een uitspraak die is gericht tegen de verering van Aristoteles, *alle* theologie — impliciet dus ook die van hemzelf: `De verleiding — of de dwang — om woorden van mensen tot heilig uit te roepen en aan deze menselijke uitingen geloof te schenken, is satanisch.' Als deze stelling serieus was genomen, waren de lutheranen en calvinisten vele ruzies en vechtpartijen bespaard gebleven!

Een derde les ligt hierin, dat Luther de duivel heeft ontmaskerd als de vijand van de mooie en vreugdevolle dingen in het leven. In de eenzaamheid heeft hij de satan heel goed leren kennen. `Ik weet precies hoe hij met mij een spelletje pleegt te spelen', getuigt Luther daarover. `Hij is een treurige, zure geest, die het niet kan velen dat een hart vrolijk is...' `God echter is een God van vreugde.' Bijvoorbeeld van de huwelijkse vreugde: `Het huwelijk is een geschenk van God', schrijft Luther aan zijn vriend Spalatinus. `Je moet, wanneer je met jouw Katharina slaapt en haar omarmt, daarbij dit bedenken: dit mensenkind, dit prachtige schepsel van God heeft mij mijn Christus geschonken. Hem zij lof en eer.'

Geloofszekerheid

De bekendste bijdrage van Luther tot de kerkgeschiedenis ligt wel in de herontdekking van de zogenaamde `rechtvaardiging door het geloof' in het rechtvaardig makende werk van Christus. Het is ook juist op dat punt dat Luther de duivel aan het werk zag: `Alle aanvallen van de duivel richten zich op dit fundament van het geloof dat heilszekerheid geeft. Alle aanvechtingen, van welke aard ze ook zijn, proberen twijfel te zaaien aan de trouw van God.' Vandaar ook dat Luther zo hecht aan de sacramenten en aan een niet slechts symbolische interpretatie daarvan: `Doop en avondmaal garanderen dat God tegenwoordig is in de draaikolk van de overlevingsstrijd tegen de duivel.'

Luther heeft het vermoedelijk over zichzelf, als hij beschrijft hoe

iemand door demonisch aangewakkerde twijfel tot totale wanhoop kan geraken: `De duivel zet aan tot twijfel over de vraag of iemand uitverkoren is en verleidt vervolgens degene die twijfelt om te willen doordringen in de verborgen wil van God ten einde te ontdekken of hij werkelijk tot diegenen behoort die God voor altijd verworpen heeft. Deze ontraadseling moet mislukken en leidt uit teleurstelling tot angst, tot godslastering en haat van God en uiteindelijk tot twijfel aan het bestaan van God zelf.'

En zeker autobiografisch is de volgende passage: `Hedennacht, toen ik wakker werd, kwam de duivel en wilde met me redetwisten, ging tegen mij tekeer en wierp me voor de voeten dat ik een zondaar zou zijn. Toen zei ik: Jij moet me iets nieuws vertellen, duivel! Dat weet ik maar al te goed: ik heb genoeg echte zonde gedaan. Het moet echte zonde zijn, geen toegedichte en bedachte zonde, die iemand verzint, die God vergeeft omwille van zijn Zoon, die al mijn zonden op zich genomen heeft, zodat de zonden die ik gedaan heb, niet meer van mij zijn, maar van Christus. Zulk een weldaad en genade van God wil ik niet ontkennen, maar juist belijden.'

Al met al is het niet overdreven als een van de grote Lutherkenners concludeert: `Zijn leven was een en al strijd tegen de duivel' (Oberman, 324). Toch blijkt ook uit het laatste citaat van Luther dat hij zijn geloof in God nooit heeft laten overwoekeren door zijn strijd met de duivel. Dat komt ook tot uitdrukking in zijn beroemde geestelijke `strijdlied' *Een vaste burcht is onze God:* `Al trekken op van allen kant / de helse legerscharen, wij vrezen niet! De Heer houdt stand, Hij zal zijn volk bewaren.'

Calvijns oproep tot de strijd

Wie zich serieus bezighoudt met het onderwerp `geestelijke strijd', vindt ook Calvijn aan zijn of haar zijde. `... dit moet ons aanvuren tot een voortdurende strijd met de duivel', schrijft hij in zijn *Institutie,* `dat hij overal de tegenstander van God en van ons genoemd wordt' (I, xiv, 15). Deze strijd is niet alleen maar realiteit voor kerkelijke leiders — nee, *elke* gelovige heeft, als kind van Christus, te maken met de listen en de lagen waarmee de satan ons kwelt (I, xiv, 13). Hoewel de duivel in de geschriften van Calvijn veel minder aandacht krijgt dan bij Luther, erkent de Geneefse reformator wel het reële bestaan van de duivel en van demonen. In dit laatste zijn diverse calvinisten hem opvallend genoeg niet gevolgd, zoals bijvoorbeeld de tot op heden invloedrijke Amerikaan B.B. Warfield (Paul, 1997, 33). Maar Calvijn laat er geen twijfel over bestaan dat de benamingen `onreine geesten' en `afgevallen engelen' voldoende uitdrukken `dat de duivelen niet zijn bewegingen of aandoeningen des geestes, maar inderdaad veel meer wat ze genoemd worden, namelijk geesten met zinnen en verstand begaafd' (I, xiv, 15). Tegen hen en hun meester hebben we een strijd te voeren, `een open oorlog, zonder einde en zonder onderbreking' (cit. in Wendel, 244).

Geen exorcisme bij Calvijn

In deze strijd tegen de duivel is er echter wat Calvijn betreft geen rol weggelegd voor het exorcisme zoals we dat tegenkomen in het Nieuwe Testament en de Vroege Kerk. Christus heeft volgens hem het uitdrijven van demonen, evenals de ziekenzalving en genezing op gebed, als bijzondere gave alleen aan de apostelen gegeven (IV, xix, 18; Calvijn III, 622). De praktijken van genezingen en bevrijdingen na de tijd der apostelen ziet Calvijn dan ook als eigenzinnige praktijken van eerzuchtige mensen — sterker nog, als een satanisch bedrog. De hervormer van Genève was dan ook fel tegenstander van de exorcisten in de roomse kerk, en ging zelfs zo ver te zeggen dat `de boze geesten over hen [de exorcisten] zelf heersen. Want ternauwernood zult ge er één op de tien vinden, die niet door een boze geest gedreven wordt' (IV, xix, 24).

Deze taxatie moet uiteraard worden verstaan tegen de achtergrond van het bijgeloof dat laag en hoog in de kerk welig tierde in Calvijns dagen. Dit was immers een tijd waarin huisvrouwen die brood of koeken bakten, gewoon waren het kruisteken in het deeg te snijden als bescherming tegen boze invloeden! Terwijl Luther nog vasthield aan de mogelijkheid van een beperkte, `gezuiverde' vorm van exorcisme, was hier bij de humanistisch getrainde rechtsgeleerde Calvijn totaal geen plaats meer voor.

Calvijns voorzienigheidsleer

Naast zijn grondige afkeer van vormen van bijgeloof en kerkelijke magie had Calvijn nog andere motieven om geen plaats te laten voor exorcisme — ook niet rondom de doop, waar Luther, zoals we zagen, nog wel aan vasthield. Deze motieven hangen samen met het

geheel van zijn theologie. Kort gezegd komt het hierop neer, dat in Calvijns theologisch denken God zo duidelijk soeverein is, dat de duivel eigenlijk niet meer is dan een middel in zijn hand. Ten diepste is het niet de satan, maar God zelf die ons dagelijks kastijdt `met lichte tegenslagen', en daarbij de satan als een instrument gebruikt. (Alle citaten komen uit Calvijn I-III, tenzij wordt gerefereerd aan de *Institutie.)* Satan is Gods instrument om de goddelozen te verblinden zodat zij omkomen, zoals zij hebben verdiend. De duivel is een middel dat God gebruikt om de christenen te oefenen in geloof en gehoorzaamheid (I, i, 18; ii, 17). Het is God die bewerkt `dat deze kwaadaardige werktuigen [de demonen], die Hij onder zijn macht heeft en die Hij kan wenden waarheen Hij wil, zijn rechtvaardigheid dienen' (II, iv, 5).

De duivel is dus in feite niet meer dan de uitvoerder van Gods oordelen. Calvijn legt een duidelijke koppeling tussen bezetenheid en schuld: `Niet zonder oorzaak', zegt hij over de bezetene in het land der Gerasénen (Marc. 5:2vv.), `was deze man een zo zware straf opgelegd, dat als het ware een leger van duivelen zijn woonplaats in hem hield...' Bezetenheid is nooit iets dat iemand zomaar overkomt. Mensen bevrijden van bezetenheid is dan ook niet het wegjagen van de satan of demonen, maar ten diepste iemand ontslaan van de straf van God! En uiteraard is dat `uit den boze'. Maar hoe moet de geestelijke strijd dan wél worden gevoerd, volgens Calvijn? Blijft er i berhaupt nog wel wat te strijden over voor de christen?

Geestelijke strijd.• hoe dan wel?

De concrete invulling die Calvijn geeft aan geestelijke strijd, heeft te maken met de verkondiging van Gods genade in Christus. Alleen Gods Zoon heeft volmacht ontvangen om mensen (en dus ook bezetenen) te ontslaan van de toom van God. `Waartoe anders toch is Christus door de Vader geheiligd, dan om de mensen uit de tirannie des duivels te verlossen en diens rijk af te breken?' De satan en de demonen moeten wijken, wanneer Christus in de verkondiging van het evangelie tot ons komt en getuigenis geeft van zijn genade. In deze zin en uitsluitend in deze zin — is de dienaar van het evangelie middel in Gods hand om de demonen uit te werpen. Wij moeten geloven, zegt Calvijn, `dat de duivel uit ons geworpen wordt, zo vaak Christus zich aan ons openbaart, en ons een getuigenis van zijn genade geeft'.

In deze passages uit Calvijns commentaren valt op dat hij de bijbelteksten die spreken over bevrijding door Jezus vooral symbolisch, of geestelijk, interpreteert. Waar de evangeliën spreken over het concrete uitdrijven van demonen, benadrukt Calvijn voortdurend dat Christus ons verlost uit de tirannie van de duivel. De eigenlijke zin van de `uitdrijvingsteksten' is volgens Calvijn dus de geestelijke betekenis ervan. Calvijn beweegt zich met deze interpretatie op een `abstracter' niveau dan de evangelieverhalen zelf.

Een gereformeerd gat, deels opgevuld door het puritanisme

Door Calvijns consequent vergeestelijkende uitleg van de evangelieteksten die handelen over genezing en bevrijding is er op dit punt in zijn werken een exegetisch en theologisch hiaat ontstaan. In de gereformeerde traditie bestaat ook nauwelijks aandacht voor de charismata, waaronder de gave van genezing en de gave van de onderscheiding van geesten. Calvijn en de calvinistische traditie, van Ursinus tot Kuyper (die zich in zijn *Gemeene gratie* een fel tegenstander van exorcisme betuigt) hebben ons op dit punt niets te bieden. Dat zou geen probleem zijn, als bezetenheid inderdaad niet meer voorkwam zoals in nieuwtestamentische tijden. Mijns inziens echter heeft W.C. van Dam gelijk als hij in zijn dissertatie concludeert: `Het goed recht van exorcistische zielszorg hoeft (...) niet bewezen te worden door de voorstanders ervan. De bewijslast ligt op de schouders van de tegenstanders ervan' (Van Dam, 1977, 148).

Binnen het puritanisme zoals dat zich in Engeland en Amerika ontwikkelde, is er aanvankelijk wél aandacht gebleven voor de realiteit van demonie en bevrijding. De eeuw na de Reformatie kende veel gevallen van bezetenheid waarbij puriteinse predikanten de aandoening diagnosticeerden, `een gesprek met de duivel in kwestie aangingen en hem, na gevast en gebeden te hebben (...) uitdreven', schrijft de historicus Keith Thomas (Thomas, 406). Later werd ook in deze kring het exorcisme niet of nauwelijks meer toegepast. Maar de aandacht voor geestelijke strijd bleef in de puriteinse traditie wel overeind. Het uitgebreidste commentaar op Efeze 6 uit de hele kerkgeschiedenis komt uit deze hoek: *The Christian in complete armour* van de zeventiende-eeuwse predikant William Gurnall

(ruim veertienhonderd pagina's). In de achttiende eeuw is het de Amerikaanse theoloog Jonathan Edwards die in zijn analyse van de Grote Opwekking in zijn tijd (1740-1743) ook concreet aandacht besteedt aan demonische invloeden; dit is tevens het geval in zijn boek over `religieuze aandoeningen' *(The religious affections)* dat momenteel opnieuw in de belangstelling staat.

Deze lijn is verder traceerbaar in de commentaren van de twintigste-eeuwse `puritein' Martyn Lloyd-Jones op Efeze 6: *The Christian Warfare* (1976) en *The Christian Soldier* (1977). Demonische activiteit is volgens hem niet beperkt tot de nieuwtestamentische tijd en het is dan ook een rampzalige fout wanneer medici proberen demonische invloeden via gewone middelen te bestrijden. `Als *evangelicals* hebben we tragischerwijze de macht van boze geesten onderschat', bekende deze beroemde prediker, die zelf een medische scholing op topniveau had genoten en bepaald niet lichtgelovig was (Murray, 676-677). Een hoogtepunt van theologisch evenwichtige gedachten over exorcisme en geestelijke strijd in de puriteinse traditie treffen we ten slotte aan bij de kerkhistoricus Richard Lovelace, in zijn *Dynamics of spiritual lik.*

Wie Calvijns oproep om actief te participeren in de geestelijke strijd wil honoreren, kan dus wel degelijk terecht bij het calvinisme, opgevat in de brede zin van het woord. Een gemis is echter dat het reformatorisch `arsenaal' weinig echt praktische handreikingen geeft voor de zielzorger die wordt geconfronteerd met datgene wat zich aandient als bezetenheid in de nieuwtestamentische zin van het woord. Het boek dat u nu in handen heeft, probeert enigszins in die leemte te voorzien.

5.2 *Verlichting en Romantiek (1700-1900)*

De duivel `geëxorceerd door de Rede

`Het tijdperk van de godsdienst heeft plaatsgemaakt voor de eeuw van de wetenschap!', juicht de Fransman Diderot in de beroemde achttiende-eeuwse *Encyclopédie.* Dachten mensen vóór de achttiende eeuw bij `verlichting' aan het licht van de goddelijke openbaring, vanaf 1700 ging alles draaien om de licht verspreidende werking van de Rede. Dat Gods Woord het verstand zou moeten verlichten om dwaling te voorkómen, werd gezien als strijdig met

de mondigheid en het redelijk inzicht van de mens. Alles moest daarvoor wijken; sommige verlichte denkers streepten bijbelpassages die gaan over bovennatuurlijke verschijnselen letterlijk door— ook waar het duivel en demonen betreft. In de periode der Verlichting waren de meeste theologen ervan overtuigd dat duivelse bezetenheid niet bestond of had bestaan, zelfs niet in bijbelse tijden. De bezetenen in het Nieuwe Testament werden nu gezien als epileptici of lijders aan diverse vormen van hysterie. In het einde van de achttiende eeuw liggen de wortels van de wetenschap der psychologie, die deze overtuiging in de negentiende en vooral de twintigste eeuw een vrijwel onaantastbare legitimiteit zou verschaffen.

Wat waren oorzaken voor deze verandering in het denken? Wat hiertoe heeft bijgedragen, is ten eerste een sterke reactie op de intolerantie en het bijgeloof rondom de heksenprocessen. Deze zogenaamde *witch craze* (heksenmanie) heeft uiteindelijk het scepticisme omtrent het bestaan van heksen, demonen en zelfs de duivel bevorderd. Dit is het geval bij de Amsterdamse predikant Balthasar Bekker, die in 1691 een dik boek uitbrengt over duivel en demonen, *De betooverde wereld,* waarin hij hen `uitdrijft': waar de Bijbel spreekt over boze geesten, gaat het eigenlijk over verdorven mensen.

In de tweede plaats is er de invloed van de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw. Rond 1680 brak het zogenaamde `gemechaniseerde' wereldbeeld door, dat als volgt de werkelijkheid benaderde: alle gebeurtenissen in de natuur en de kosmos moeten te verklaren zijn uit bepaalde (wiskundige) natuurwetten, die voor de menselijke rede inzichtelijk zijn. Sommige denkers vinden het niet meer dan consequent om te stellen: als de natuur (inclusief de mens) inderdaad als een automaat, als een `machine' functioneert, dan is God overbodig; zij worden net als Diderot atheïst. De meeste intellectuelen echter hielden wel aan het geloof in God vast, maar lieten in hun wereldbeeld geen mogelijkheid open voor zijn daadwerkelijke bemoeienis. Voor de duivel en demonen was al helemaal geen plaats meer in hun denken. Jezus zou zich in zijn spreken over de duivel en over bezetenheid slechts hebben aangepast aan het gehoor in zijn dagen, stelde bijvoorbeeld de invloedrijke theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834). De duivel bestaat niet en zolang wij denken van wel is dat alleen maar gevaarlijk. Alleen als metafoor

van het kwaad is het concept `duivel' eventueel te handhaven.

Een vierregelig versje uit een achttiende-eeuwse catechismus vat samen wat de Verlichting heeft opgeleverd ten aanzien van de demonologie: `God zij eeuwig lof en eer; er is geen duivel meer. Waar is hij dan gebleven? Het verstand heeft hem verdreven' (Brillenburg Wurth, 7).

Veranderde rol van de duivel

Bovenstaande schets verdient een aanvulling Als eerste moet erkend worden dat bij het gewone volk, met name op het platteland, het geloof in duivel, demonen en hekserij lange tijd springlevend bleef. In Engeland was dit het geval tot zeker eind negentiende eeuw (Sharpe, 276-277), in Duitsland tot ver in de twintigste eeuw. In Lüneburg vonden alleen al in 1950 vijftien heksenprocessen plaats waarbij vrouwen zich moesten verdedigen tegen veeziekten die zij zouden hebben veroorzaakt (Bauer, 136). Ook op het Franse platteland tiert het geloof in hekserij nog welig, stelde de Franse antropologe J. Faavret-Saada vast in haar studie *Deadly words* uit 1980, die met name gaat over de rol van vervloekingen en tovenarij in het dagelijks leven.

Ten tweede bleef de duivel toch nog wel een rol spelen in het denken van intellectuelen, zij het op een heel andere manier dan voorheen. Veel van de rationalistische filosofen kwamen paradoxaal genoeg terecht in de occulte sfeer van de vrijmetselarij, die een van de zuurdesems van de Verlichting was. Verder hield in de literatuur bijvoorbeeld Goethe zich met de duivel bezig in zijn beroemde *Faust.* Invloedrijk tot op de dag van vandaag is ook Marquis De Sade (1740-1814), van wie de begrippen sadisme en sadomasochisme zijn afgeleid. Bij De Sade treffen we een verheerlijking aan van het kwaad, van onbeschrijfelijke perversiteiten en godslasteringen. `Driekwart van de Europeanen hecht een diep religieuze betekenis aan die hostie (...), aan dat kruis, en dat is de reden waarom ik ze graag ontheilig', schrijft hij (Praz, 102-103). De omkering van waarden die De Sade voorstaat — goed is slecht, slecht is goed — doet denken aan de omkering van waarden die ook satanistische groepen kenmerkt. Inderdaad was De Sade geobsedeerd door satan, voorzover zijn atheïstisch-materialistische wereldbeschouwing dat toeliet (Praz, 100).

Veel personen behorend bij de stroming van de negentiende-eeuwse Romantiek, die een reactie vormde op de Verlichting, kenden een grote belangstelling voor de duivel. Al in 1796 had de negentien-jarige Matthew Lewis *De monnik* geschreven, een zeer invloedrijke *Gothic novel,* met daarin spoken, incest, verkrachting, vergif, visoenen, drugs — kortom het complete arsenaal dat horrorfilms en occulte computerspelletjes uit onze tijd ook kennen. Bij veel romantici herleefden gnostische ideeën, tot zelfs de opvatting dat satan degene is die vereerd moet worden in plaats van God (Russell, 1996, 200-201). De vroeg negentiende-eeuwse dichter-schilder William Blake, wellicht de meest uitgesproken vertegenwoordiger van die `romantische gnostiek', bedacht de oudtestamentische God met de titel `Nobodaddy' *(nobody is daddy)* en identificeerde Hem, als in het antieke gnosticisme, met `satan'.

Eind negentiende eeuw ontstond onder invloed van de zogenaamde `Zwarte Romantiek' in Frankrijk en Engeland zelfs satanistische genootschappen. Sindsdien is hun aantal alleen maar gegroeid, tot een hoogtepunt in onze tijd. Kortom, het is een simplificatie en een misverstand om te stellen dat sinds de Verlichting de duivel geen rol meer speelt in het denken en geloven van de westerse mens. En voor wat betreft het eerder besproken 'uitdrijven' van de duivel door de Rede is de beroemde waarschuwing van de (romantische!) dichter Charles Baudelaire te overwegen: `Het is de mooiste list van de duivel ons te overtuigen dat hij niet bestaat.'

John Wesley en exorcisme

In de achttiende eeuw werd elke vorm van exorcisme in de protestantse kerken officieel afgeschaft. Ook in de Anglicaanse Kerk was dit het geval, als gevolg van de invloed van enerzijds de reformator Martin Bucer en anderzijds het verlichtingsrationalisme. Vanaf de bekering in 1738 van de gebroeders John en Charles Wesley zou zich mede dankzij hun prediking een opwekking voordoen in de Anglicaanse Kerk. Na de dood van John Wesley in 1791 is hieruit de Methodistische Kerk ontstaan.

In tijden van opwekking neemt de geestelijke strijd toe. John Wesley kreeg hiermee op allerlei manieren ook te maken, bijvoorbeeld via uitzinnige volksmenigten *(mobs)* die hem wilden lynchen. Ook gevallen van (kennelijke) bezetenheid kwamen op zijn weg. In de-

cember 1753 was er bijvoorbeeld de tienjarige Elizabeth Booth, die tijdens haar aanvallen niet alleen de Bijbel vervloekte, maar ook de methodisten, en John Wesley in het bijzonder (Wesley II, 280).

Bekend werd vooral de geschiedenis van de wever John Haydon, die ik nu zal samenvatten. Op een dag in mei 1739 was John Wesley met een groep medechristenen van een *society* (een soort conventikel, of `celgroep') aan het bidden toen, zo schrijft hij, `de kracht van God (of zo noem ik het) zo machtig op ons neerkwam, dat we de een na de ander op de grond vielen als door de bliksem getroffen'. In dat uur werden velen vervuld met de Heilige Geest en met liefde, blijdschap en vrede.

John Haydon, een toegewijde kerkganger (!) en fervent aanhanger van het `reguliere' kerkelijk leven, zag dit alles met lede ogen aan. Hij kon niet ontkennen dat er iets bovennatuurlijks plaats had gevonden, maar bazuinde spoedig rond dat het een bedrog van de duivel was. De volgende dag werd Wesley geïnformeerd dat Haydon gek was geworden *(raving mad)*. Tijdens het lezen van een laatste pagina uit een preek, was hij plotseling van kleur veranderd, van zijn stoel gegleden en had hij zichzelf meerdere malen schreeuwend tegen de grond geslagen.

`Ik vond hem op de vloer', schrijft Wesley, `de kamer vol met mensen die zijn vrouw buiten had willen houden, maar hij zei: "Nee, laat ze allen komen, laat de hele wereld het rechtvaardige oordeel van God zien".'

Twee of drie mensen hielden de wever in bedwang, toen hij John Wesley doordringend aankeek, en zei: `Ja, dit is de man van wie ik zei dat hij de mensen bedroog; maar God heeft mij overmocht. Ik zei dat het een bedrog van de duivel was, maar dit is geen bedrog.'

Toen brulde Haydon luid: `O jij duivel! Jij vervloekte duivel! Ja, jij legioen van duivels! Jij kan niet in mij blijven. Christus zal je eruit werpen. Ik weet dat zijn werk is begonnen. Scheur me in stukken als je wilt. Maar je kunt mij geen schade toebrengen.'

Hij sloeg zichzelf weer, gromde, zweette, haalde zwaar adem.

`Wij baden met hem', vertelt Wesley, `en God gaf hem een nieuw lied in de mond.' Het lied in kwestie was: `Dit is de dag die de Here heeft gemaakt' (Wesley XII, 34-35; I, 179-180).

Mede op grond van zijn ervaringen was Wesley ervan overtuigd dat bezetenheid zoals die in het Nieuwe Testament en de eerste drie eeuwen voorkwam nog steeds realiteit kon zijn (Wesley VIII, 438). Maar hij stelde zich terughoudend op in het stellen van diagnoses dienaangaande; in geval van ziekte en afwijkend gedrag ging hij in principe uit van natuurlijke oorzaken. Verder erkende hij, in overeenstemming met Luther, als legitieme middelen van exorcisme alleen het gebed en het zingen van liederen.

Johann Christoph Blumhardt

Indrukwekkender nog dan die van John Wesley zijn de ervaringen met geestelijke strijd die de vrome lutheraan Johann Christoph Blumhardt tot zijn eigen ontsteltenis zou opdoen. Op 33-jarige leeftijd kwam hij als predikant in het Zuid-Duitse dorp Möttlingen terecht, waar hij zou staan van 1838 tot 1852. De grotendeels door boeren bewoonde regio was afgelegen en traditionalistisch ingesteld. Zelfs allerlei voorchristelijke geloofsopvattingen en gewoonten op het gebied van vervloekingen, betoveringen en hekserij kwamen nog voor, ook bij trouwe kerkgangers. Na een aantal jaren werd Blumhardt geconfronteerd met een zwaar pastoraal geval van ongekende dimensies en proporties, dat door hem kortweg aangeduid werd als `de strijd' *(der Kampf)*. Hieronder volgt een samenvatting van de tientallen pagina's beslaande, door Blumhardt zelf geschreven `Ziektegeschiedenis van Gottliebin Dittus'.

`Der Kampf

Gottliebin Dittus is een toegewijde ongehuwde christin van 26 jaar. Zij woont samen met haar beide ongetrouwde broers en twee eveneens ongehuwde zussen. In februari 1840 betrekt de familie Dittus een armelijke woning midden in het dorp Möttlingen. In hun nieuwe woning gebeuren direct vreemde dingen. Zij en haar zussen horen allerlei spookgeluiden *(Gepolter und Geschlurfe)* in het huis; Gottliebins handen worden met geweld over elkaar gelegd, of juist uit elkaar getrokken als ze wil bidden; ze ziet gestalten, lichten, etcetera.

Ds. Blumhardt zorgt ervoor dat Gottliebin snel een andere woning krijgt. In het nieuwe huis krijgt Gottliebin regelmatig aanvallen van een soort kramp. Haar hele lichaam schudt dan heen en weer, het schuim staat op haar mond. De haar behandelende arts, dr. SOth, merkt bij één zo'n aanval bedroefd op: `Men zou den-

ken, dat er hier geen zielzorger was, dat men de zieke zo laat liggen; dit is niet iets natuurlijks.'

Dit woord geeft Blumhardt te denken. Een Hernhutter prediker op doorreis gooit olie op het vuur: `Vergeet je plicht als zielzorger niet!' Blumhardt is inmiddels ten einde raad: `Ik doe wat elke zielzorger doet, wat moet ik nog meer doen?'

Op een zondagavond komt Blumhardt weer bij de zieke en ziet zwijgend de verschrikkelijke aanval aan. Gottliebin verdraait haar armen, kromt haar bovenlichaam hoog naar boven, het schuim weer op de mond.

`Het was mij duidelijk geworden dat er iets demonisch in het spel was', zou Blumhardt later opmerken. `Het deed me verdriet, dat er in zo'n gruwelijke zaak geen enkel middel en geen enkele raad te vinden zou zijn. Onder deze gedachten beving me een soort woede. Het kwam plotseling over mij, en ik kan niet anders dan erkennen: het was een aansporing van boven, zonder dat ik het zelf had overdacht. Met vaste schreden trad ik nader, pakte de verkrampte handen stevig beet, riep haar in haar bewusteloze toestand luid haar naam in het oor en zei: "Vouw je handen en bid: Jezus help mij! Wij hebben lang genoeg gezien wat de duivel doet; nu zullen we ook eens zien, wat de Here Jezus vermag." Na een paar ogenblikken kwam ze bij, sprak de woorden na, en alle krampen hielden op, tot grote verbazing van de aanwezigen. Dit was het beslissende ogenblik dat mij met onweerstaanbare macht tot activiteit in deze zaak jOeg.'

Toch komen de aanvallen weer terug en het lijkt zelfs alsof het ingrijpen van Blumhardt de zaak alleen maar verergert.

`Wat ik in mijn geest en gemoed destijds heb doorgemaakt, laat zich niet beschrijven', blikte hij later terug. Op veel begrip hoeft Blumhardt niet te rekenen, vooral niet van de kant van de lutherse theologen, die in hun theologie geen plaats hadden voor demonen. Hij zucht dan ook vertwijfeld: `Maar alleen, alleen sta ik. Geen mens begrijpt mij en mijn ervaringen' (Nigg, 1988, 35). Alle vrienden raden hem aan zich terug te trekken, maar hij wil Gottliebin niet in de steek laten. Wie is de Heer? moest ik vragen; en in vertrouwen op Hem, die de Heer is, heette het telkens opnieuw: Voorwaarts!'

Hele nachten blijft hij — nooit zonder getuigen — bij het ziekbed.

Op een ruige onweersavond komt het tot een climax. Gottliebin

is door het dolle heen, ze is van plan zich het leven te benemen; razend rent ze door het huis, op zoek naar een mes. Haar zelfmoordpoging mislukt dankzij een bliksemflits die haar tijdelijk tot bezinning brengt. Terwijl de donder rolt en de regen op het dak klettert, begint Blumhardt te bidden; daarop brullen de demonen boven alle lawaai uit: `Nu is alles verspeeld, alles is verraden, je verstoort ons totaal, de hele zaak gaat uit elkaar, alles is afgelopen, alles komt in verwarring, jij bent daar de schuld van met je eeuwige gebed, je verdrijft ons nog. Wee, wee, alles is verspeeld, wij zijn met 1067, o wee, we zijn verloren, eeuwig verloren!'

Na verloop van tijd keert de rust weer.

`Jesus ist Sieger!'

De veldslag is gewonnen, de oorlog nog steeds niet. Een vriend maakt Blumhardt opmerkzaam op het woord van Jezus: `Dit geslacht vaart niet uit dan door bidden en vasten.' Dat doet Blumhardt besluiten meer aandacht te geven aan het vasten, als een `voortgezet gebed zonder woorden'. Hij probeert het uit, zonder iemand daarover in te lichten, en inderdaad worden de gevechten daarna duidelijk lichter. Gottliebin spreekt soms in allerlei talen die ze nooit heeft geleerd, onder meer Italiaans en Frans, maar er zijn ook talen bij die niet te vergelijken zijn met een Europese taal. Ook komen bij haar onder handoplegging allerlei objecten uit haar keel tevoorschijn, onder meer stukken glas en ijzer, tientallen spijkers en vogelveren. Intussen komt Blumhardt er achter dat Gottliebin als heel jong kind al met tovenarij in aanraking is gekomen via bepaalde familieleden.

Het slot van de geschiedenis volgt rond Kerstmis 1843. De familie van Gottliebin is inmiddels ook door bezetenheid aangetast en vooral haar zuster Katharina gaat enorm tekeer. Eindelijk komt het aangrijpendste ogenblik, `dat niemand zich adequaat kan voorstellen, die niet oog- en oorgetuige was'. Om twee uur 's morgens brult de satansengel, waarbij Katharina het hoofd en bovenlichaam over de achterleuning van de stoel achterover buigt, met een letterlijk `onmenselijke' stem, de woorden: *`Jesus ist Sieger!'* Nu schijnt de macht en kracht van de demon met elk ogenblik meer gebroken te worden. Hij wordt steeds stiller en rustiger, kan steeds minder bewegingen maken en verdwijnt uiteindelijk ongemerkt, rond acht uur

's morgens. Katharina's broer en Gottliebin zijn vanaf dit ogenblik ook bevrijd.

Langzamerhand krijgt Gottliebin haar gezondheid helemaal terug, ook bepaalde vroegere kwalen worden genezen, zoals een te korte voet en maagkwalen. Ze zou jarenlang een trouwe medewerkster van Blumhardt worden. In de kerkelijke gemeente van Möttlingen breekt na de bevrijding van de kinderen Dittus een opwekking uit. Rijen gemeenteleden komen naar Blumhardt om hun zonden op te biechten, waaronder die van bijgelovige praktijken, hekserij en abortus. In 1852 begint Blumhardt een bediening van genezing en bevrijding in het *Kurort* Bad Boll, tot aan zijn dood in 1880. Blumhardts laatste woorden zijn gericht tot zijn zoon Christoph Friedrich die tot 1919 zijn bediening zou voortzetten: `Ik zegen jou tot overwinnen' *(Ich segne dich zum Siegen,* Zandel 223). De fakkel werd doorgegeven aan Friedrich Stanger (1855-1934); via de `Rettungsarche' (reddingsark) in Möttlingen zou het werk van genezing en bevrijding tot ver in de twintigste eeuw doorgaan onder hetzelfde motto: *Jesus ist Sieger!* (zie Van Dam, 1977).

Interpretatie

De bevrijdingsgeschiedenis van Gottliebin Dittus is heel verschillend beoordeeld. Zij die vasthouden aan de verlichtingsideologie dat het bovennatuurlijke niet bestaat of in elk geval geen rol speelt, verklaren de gebeurtenissen rond Gottliebin geheel en al psychologisch. Immers, als demonen niet een reëel bestaan hebben buiten de mens, dan kunnen zij alleen maar worden opgevat als een product van het menselijk brein. En exorcisme betekent dan niet dat er demonen worden uitgedreven, maar dat iemands psychische gesteldheid verandert. `Het lijkt ons', zegt bijvoorbeeld J.C. Schreuder, `dat hier niet zozeer een verandering in de wereld der geesten tevoorschijn is geroepen, als wel een innerlijke omkeer van de patiënte' (Schreuder, 23).

Schreuder onderbouwt haar oordeel niet, maar de psycholoog John Mischo wel: de symptomen van Gottliebin behelsden een overdreven appel op Blumhardt, om zijn aandacht te krijgen en vervolgens te laten optreden als haar beschermer. Het `exorcisme' werd bevredigend afgesloten toen de vrouw, afkomstig uit een arm milieu, was geaccepteerd in het huishouden van de predikant. Tegen

die tijd hadden Gottliebins broer en zus hetzelfde `maniertje' geleerd om de aandacht van Blumhardt te krijgen, en ook bij hen verdwenen de verschijnselen toen hij hen eveneens accepteerde en een plek gaf op `middenklasse'-niveau (zie Ebon, 192-193).

De interpretatie van Mischo vind ik even vergezocht als oppervlakkig, omdat hierin de macht van Jezus Christus en de realiteit van de geestelijke strijd worden ontkend, terwijl die in Blumhardts relaas duidelijk centraal staan. Blumhardts eigen beschrijving en duiding van het gebeurde worden door deze psycholoog — en hij staat voor vele anderen — volstrekt niet serieus genomen. Maar op welke grond? Blumhardt had een academische opleiding genoten, hij was een nuchtere man, met grote waardering voor de medische wetenschap, en zelf erop uit allerhande bijgeloof en kwakzalverij te bestrijden, niet om dit te bevorderen. Hij was geleidelijk en tot zijn eigen verrassing gekomen tot zijn `diagnose' van bezetenheid en is nooit op sensatie uit geweest. Waarom zouden we zijn verhaal dan herinterpreteren in psychologische categorieën? Uiteraard had Blumhardt nog niet de inzichten van de moderne psychologie en psychiatrie, en heeft hij daardoor wellicht taxatiefouten gemaakt. Maar geeft ons dat het recht zijn ervaringen zonder meer weg te verklaren?

Het eigenlijke punt is, in de woorden van A. van de Beek: `Als de verhalen van Blumhardt waar gebeurd zijn, wordt daardoor de absoluutheidclaim van de verklarende categorieën van onze cultuur doorbroken' (Van de Beek, 1991, 160). Wie deze `doorbraak' eenmaal aanvaardt, is bevrijd van de behoefte — en de noodzaak — om de ervaringen van Blumhardt te duiden in puur psychologische termen, zoals in de traditionele kerken tot op heden gebeurt.

5.3 *De twintigste eeuw*

Enkele grote lijnen

De Deputaten van de Gereformeerde Kerken spraken in 1992 uit dat het begrip `bezetenheid' een tijdgebonden interpretatie is van een psychische problematiek of geestesziekte. Met deze uitspraak — die typerend is voor de traditionele kerken in het algemeen — beweegt dit kerkgenootschap zich voort in de lijn van het verlichtingsdenken en het zonder reserve verpsychologiseren van het feno-

meen bezetenheid. De westerse kerk en cultuur van de twintigste eeuw laten op het eerste gezicht niets nieuws zien, vergeleken met de twee eeuwen daarvoor. Ook andere trends die eerder waren ingezet, gaan door: een preoccupatie met de duivel in randgroepen van satanisten, en vormen van bijgeloof; anderzijds een duidelijke aanwezigheid van satan in literatuur, kunst, horrorverhalen, popmuziek, en nieuwe media als film en televisie — maar op een overwegend triviale manier, tot zelfs in reclamespotjes toe! (Van der Hoeven, 24-90).

Toch is dit niet het hele verhaal, er zijn drie andere, nieuwe ontwikkelingen zichtbaar vanaf ongeveer 1900. In de eerste plaats betreft dit de sterke opkomst van occultisme, magie en belangstelling voor hekserij (wicca); sinds kort is hier zelfs een tienertijdschrift aan gewijd, met de naam *Witch*. De Vlaamse onderzoeker Van Hageland vraagt zich aan het eind van zijn inventarisatie op dit terrein af, of de twintigste eeuw niet de `eeuw van de magie' genoemd zou gaan worden (Van Hageland, 160). Met name vanaf de jaren zestig kun je spreken van een ware occultisme-explosie in Europa. Een illustratie daarvan geeft een grootschalig onderzoek onder tachtigduizend Engelse scholieren, uitgevoerd begin van de twintigste eeuw. De uitkomst was dat maar liefst tachtig procent van hen mee had gedaan met het oproepen van geesten via het zogenaamde glaasje draaien op een `Ouija bord' (Richards, 61). Veel van de betreffende kinderen zijn daarna in ernstige psychische en geestelijke problemen geraakt; glaasje draaien blijkt een zeer gevaarlijke activiteit te zijn!

De tweede ontwikkeling wordt aangeduid in het volgende citaat van een invloedrijke Amerikaanse journalist, Walter Lippmann, die vier maanden na de Duitse invasie in Rusland (okt. 1941) schreef: `Al zo'n 200 jaar is de moderne sceptische wereld vertrouwd met een opvatting over de menselijke natuur waarin de realiteit van het kwaad niet serieus wordt genomen. Wij zijn bijna allemaal opgegroeid in een klimaat van zulk vanzelfsprekend optimisme dat wij nauwelijks kunnen weten wat bedoeld wordt met de satanische wil. Wij zullen deze vergeten maar essentiële waarheid weer moeten ontdekken.'

Het opnieuw reflecteren over wat Lippmann noemt `de satanische wil' en het `ijskoude kwaad' heeft inderdaad plaatsgevonden

in de twintigste eeuw met zijn meer dan honderd miljoen slachtoffers van ideologieën en dictators. Direct na de Tweede Wereldoorlog vroeg Hugh Trevor-Roper in zijn *De laatste dagen van Hitler* aandacht voor de occulte praktijken van de hoogste nazi-functionarissen en voor bepaalde diabolische trekken die Hitler volgens ingewijden had. Kort daarvoor publiceerde de Fransman Denis de Rougemont een reeks indrukwekkende meditaties over `Het aandeel van de duivel' — en zo zijn er nog veel meer auteurs en boeken te noemen. Veel theologen en filosofen die niet in het bestaan van een persoonlijke duivel geloven, spreken inmiddels wel over 'demonische' ideologieën en maatschappelijke structuren (zoals het `militair-industrieel complex'). Op de hierboven kort omschreven nieuwe tendensen van de twintigste eeuw kan ik echter niet verder in gaan.

De derde ontwikkeling, die hieronder wel nader wordt belicht, betreft de opkomst van de pinksterbeweging rond 1900 (de `eerste golf), de charismatische vernieuwing rond 1960 (de `tweede golf') en de zogenaamde *`third wave'-movement* vanaf ongeveer 1980 tot vandaag. Genoemde `golven' van wat wordt gezien als vernieuwend werk van de Heilige Geest, hebben duidelijk invloed uitgeoefend op de gevestigde kerken en doen dat nog steeds. Het zijn deze bewegingen die wereldwijd de meeste wervingskracht hebben getoond. Terwijl het ledental van de traditionele kerken vanaf de jaren zestig over het geheel genomen daalde, steeg het aantal christenen dat tot een pinkster- of charismatisch kerktype behoort zeer sterk, tot 420 miljoen anno 2000. In dit kerktype heeft de dienst der genezing en bevrijding een centrale plaats. Reden genoeg dus om nader stil te staan bij de charismatische tak van het christendom.

De `eerste golf

Op 9 april 1906 hield de zwarte prediker William Seymour als voorbereiding op de gebedsdienst in een zaaltje van Bonnie Brae Street, Los Angeles, een preek over Handelingen 4 (`... en zij werden allen vervuld met de Heilige Geest en zij begonnen in andere tongen te spreken...'). Hij maakte zijn preek echter niet af, want een van de aanwezigen, Edward Lee, opende zijn mond en begon tot grote verbazing van de aanwezigen in tongen te spreken. Direct viel het hele gezelschap op de knieën, als gedwongen door een onzichtbare

macht, in grote blijdschap en intussen ook sprekend in tongen. Jennie Moore ging naar de piano (terwijl ze geen piano kon spelen) en begeleidde vervolgens feilloos enkele lofliederen die ze zelf zong in zes buitenlandse talen die ze daarvóór niet machtig was: Frans, Spaans, Latijn, Grieks, Hebreeuws en Hindoestaans; ze vertaalde ze vervolgens ook zelf.

Drie dagen lang ging deze kleine gebedsgroep van deels zwarte, deels blanke koks, wasvrouwen, portiers, spoorweg- en fabrieksarbeiders door met bidden, zingen en spreken in tongen. Dit trok veel belangstellenden, zodat ze op zoek moesten naar een groter gebouw. Ze slaagden erin een oude methodistische kerk van twee verdiepingen op Azusa Street 312 te huren. Deze `Azusa Street Mission' wordt door pinksterchristenen gezien als de plaats van ontstaan van de wereldwijde Pinksterkerk (Hollenweger, 22). Drie jaar zonder onderbreking werden hier gebedsdiensten gehouden. Al na enkele weken werden de eerste zendelingen uitgezonden naar Scandinavië, India, China en Afrika, waardoor de pinksterspiritualiteit niet beperkt bleef tot het Amerikaanse getto, maar binnen een paar jaar een mondiaal fenomeen werd.

Zoals uit het bovenstaande blijkt, waren `pinksterchristenen' vanaf het begin vertrouwd met zogenaamde bovennatuurlijke verschijnselen. Behalve ervaringen van de aanwezigheid van God hoorden daar ook ervaringen met de duivel en demonen bij. Het exorcisme heeft een centrale rol gespeeld in de expansie van de pinkster- en charismatische bewegingen. De precieze opvattingen hieromtrent liepen overigens nogal uiteen, tot vandaag toe. De Indiase pinkstervoorganger Lam Jeevaratnam publiceerde in 1948 een demonologie waarin hij zelfs een slecht humeur en een onregelmatige menstruatie toeschrijft aan de invloed van demonen, terwijl de veel gematigder Amerikaan Donald Gee zijn pinkstergehoor oproept om toch vooral de bevindingen van de psychologie en de psychiatrie niet te veronachtzamen (Hollenweger, 377-384).

De pinksterbeweging heeft veel weerstand en kritiek opgeroepen binnen de gevestigde kerken. Door sommigen werd gesteld dat hier sprake was van psychische processen van deels erotische en deels pathologische aard, en van `het afstand doen van de kritische faculteit tot op het punt van imbeciliteit' (aldus de arts F. Mohr, in Hollenweger, 227). Het verst ging de beschuldiging dat alle `onge-

wone' verschijnselen binnen de pinksterbeweging — zoals de doop met de Heilige Geest, tongentaal, profetie, genezing — werden veroorzaakt door de duivel. Dit was bijvoorbeeld het standpunt van de Evangelisch-Lutherse Kerk in Duitsland, zoals geformuleerd in de Declaratie van Berlijn (september 1909). Een opmerkelijke situatie: een kerk die zelf hooguit nog theoretisch het bestaan van de duivel belijdt, verwijt een beweging waarbinnen sommige christenen concreet aan exorcisme doen, een werktuig van de duivel te zijn!

Het is belangrijk te constateren dat er wel enige aanleiding was voor genoemde radicale afwijzing. De Duitse voorganger Heinrich Dallmeyer geraakte namelijk in 1907 inderdaad geleidelijk onder occulte invloeden, die hij hield voor het werk van de Heilige Geest. Wegens de sterk afwijzende reactie die op zijn extreme `profetische' uitlatingen volgde vanuit de gevestigde kerken, is de pinksterbeweging in Duitsland — in tegenstelling tot die in bijvoorbeeld Nederland — direct de kop in gedrukt. Wat de Lutherse Kerk kennelijk ontbeerde, is het inzicht van de achttiende-eeuwse puritein Jonathan Edwards, die uit ervaring stelde dat in tijden van opwekking altijd ook demonische activiteiten zichtbaar worden. `Satan wil mensen "veilig" houden zo lang hij kan, maar wanneer hij dat niet meer kan volhouden, drijft hij ze vervolgens tot extremen, om op die manier God te onteren en de [christelijke] godsdienst te schaden' (Edwards, 129).

De `tweede golf

Mede door de felle en botte afwijzing van de kant van de gevestigde kerken werd de pinksterbeweging tot een buitenkerkelijke en zelfs hier en daar een antikerkelijke stroming, waarbinnen het exorcisme een duidelijke rol bleef vervullen. In het begin van de jaren vijftig ontstond er weer grensverkeer tussen de kerken en de pinkstergroepen. Kerkelijke gelovigen werden door de pinksterboodschap gegrepen, maar wilden trouw blijven aan hun eigen kerk. Dit was het begin van de charismatische beweging (of *vernieuwing)* in de kerken. Deze start zou in de jaren zestig en zeventig uitgroeien tot een wereldwijde en breed interkerkelijke beweging, waarin met name de zogenaamde doop met de Heilige Geest centraal stond, maar waarin ook de bediening van genezing en bevrijding werd herontdekt. `Gaven van genezingen', `onderscheiding van geesten' en `krachten'

hoorden volgens Paulus immers tot de charismata, de genadegaven. Charismatische vernieuwing deed zich voor in de Rooms-Katholieke Kerk, de Episcopaalse, de Anglicaanse, de Russisch-Orthodoxe en de Lutherse Kerken; bij de mennonieten (dopers), de methodisten, en binnen de reformatorische kerken.

In Nederland werd in 1972 de Charismatische Werkgemeenschap Nederland (CWN) opgericht, als een overkoepeling van verschillende bewegingen die zich inzetten voor de vernieuwing van de traditionele kerken (met name gereformeerd, hervormd en rooms-katholiek) door het werk van de Heilige Geest. Enkele jaren eerder was de bij de CWN betrokken hervormde predikant W.C. van Dam in de dienst der bevrijding terechtgekomen (zie verder hierover hoofdstuk 9).

Voornamelijk via de activiteiten en de geschriften van Van Dam en K.J. Kraan groeide in de jaren zeventig en tachtig in de CWN een bepaalde visie op de dienst der bevrijding, als een speciaal onderdeel van de dienst der genezing. Na hun overlijden echter is er binnen de CWN vanaf de jaren negentig sprake van een groeiend scepticisme ten aanzien van het exorcisme, met name waar het de achterliggende wereldbeschouwing betreft, die wordt verondersteld `dualistisch' te zijn. (In een dualistische wereldbeschouwing wordt de duivel als een tegen-god gezien.) Dit is bijvoorbeeld de mening van M. Parmentier, oud-hoogleraar charismatische theologie aan de Vrije Universiteit (Parmentier, 47-58, 116-121). Mijns inziens maakt hij er zich met deze diskwalificatie te gemakkelijk van af. In hun tijd werden ook Augustinus, Luther, Calvijn en Melanchton verweten `dualistisch' te denken. Het hoort er kennelijk bij dat iedereen die de duivel serieus neemt dit verwijt treft! Een door de Bijbel genormeerde wereldbeschouwing echter is noch monistisch (zoals het hindoeïsme: goed én kwaad komen van God) noch dualistisch (zoals bepaalde gnostische ketterijen), maar kan het beste omschreven worden als een positie daartussenin, dus zoiets als 'gematigd dualisme' of `semidualisme' (Russell, 1995; zie ook paragraaf 6.3).

De `derde golf

Vanaf 1983 wordt de uitdrukking *third wave* gebruikt voor wat door aanhangers wordt gezien als de derde golf van kracht van de Heilige Geest. Deze derde golf, aldus de Amerikaanse missioloog C. Peter Wagner, begon toen een steeds groter aantal traditionele *evangelical* kerken, organisaties en christenen zich openstelden voor de bovennatuurlijke werking van de Heilige Geest, hoewel ze niet pinkster of charismatisch waren en dit ook niet wilden worden (Springer, 31). Een voorbeeld van iemand die bij de derde golf betrokken werd, is de Canadese psychiater John White. Aanvankelijk wilde hij niets weten van diagnoses in de sfeer van demonie — `demonenjagers leken me altijd geschift' — maar in het licht van enkele concrete ervaringen zag hij zich genoopt zijn weerstand op te geven (Springer, 220).

Naast de dienst van genezing en bevrijding zoals we die in de twee eerdere `golven' ook al tegenkwamen, kenmerkt de derde golf zich door de zogenaamde `strategische oorlogsvoering', in het Engels: *strategie-level spiritual warfare.* Eenvoudig gezegd betreft het hier een vorm van exorcisme niet van personen, maar van bepaalde regio's, die worden verondersteld onder de macht te staan van een bepaalde hooggeplaatste demon. (De populaire romans van Frank Peretti lijken vanuit eenzelfde vooronderstelling geschreven te zijn.) Als dankzij eensgezind en langdurig gebed de geestelijke macht van zo'n demon is verbroken, vinden er vaak geestelijke doorbraken plaats, zo is de ervaring van bijvoorbeeld de evangelist Ed Silvoso in Argentinië. Voorbeelden van dichter bij huis staan regelmatig te lezen op de site van Joel News: www.joelnews.nl.

Deze opvatting van geestelijke strijd wordt momenteel druk bediscussieerd. Chuck Lowe, docent van de Overseas Missionary Fellowship in Singapore, acht de bijbelse basis ervoor te gering en het gevaar van het omarmen van een soort `christelijk animistisch' wereldbeeld groot. Ook de antropoloog Paul Hiebert, die er zelf nota bene veel aan heeft gedaan om het westerse christendom te attenderen op de realiteit van demonen (zie hoofdstuk 1), spreekt in dit verband over het tweeledige gevaar van enerzijds `secularisme' en anderzijds `christelijk animisme' (Hiebert, 200-215). Wat precies de kenmerken, gevaren en praktische gevolgen zijn van dit zogenaamde christelijke animisme, wordt overigens door beide auteurs niet uitgewerkt. Zoals voor eerdere, met de derde golf geassocieerde controversiële onderwerpen als de zogenaamde *Toronto blessing* en het `vallen in de Geest', geldt ongetwijfeld ook ten aanzien van de stra-

tegische oorlogvoering het adagium: aan de vruchten kent men de boom.

5.4 S*lotsom*

`Want zijn [satans] gedachten zijn ons niet onbekend', schrijft Paulus in zijn tweede brief aan de Korintiërs (2:11). Het is maar de vraag of de gemiddelde ambtsdrager en kerkganger dit kan beamen. In de meeste theologische opleidingen, preken en studiekringen komt het onderwerp `geestelijke strijd' niet op een doorleefde en concrete manier aan de orde, terwijl de nood groot is (vgl. hoofdstuk 1 en 9). Een eerste conclusie van onze historische verkenning is dan ook dat we de ervaringen en lessen op het gebied van geestelijke strijd van de kerkvaders, de woestijnvaders, de grote christelijke mystici, Maarten Luther en de puriteinen slechts tot onze schade kunnen (blijven) verwaarlozen.

De overige conclusies laten zich als volgt samenvatten. Drie overgangsperioden zijn er de oorzaak van dat de realiteit van bezetenheid in de nieuwtestamentische zin van het woord nauwelijks wordt onderkend en vaak zelfs wordt ontkend in de traditionele kerken, toegespitst op de gereformeerde gezindte. De eerste periode van overgang was de exclusieve binding van de charismata aan het ambt (eind derde eeuw), en vervolgens de formalisering en ritualisering rondom de doop en het exorcisme. De koppeling tussen evangelieverkondiging en exorcisme kwam te vervallen. Door deze ontwikkelingen boette de christelijke kerk in aan geestelijke kracht en onderscheidingsvermogen. Het gevolg was dat ze zich niet kon ontdoen van bijgeloof en heidense manieren van denken en doen.

De tweede overgangsperiode was de Reformatie in het voetspoor van Calvijn, die in een overreactie op de laatmiddeleeuwse magie in en rondom de kerk, bijbelse gegevens over demonie en bevrijding voortaan op een vergeestelijkende manier uitlegde. De derde periode van overgang kwam met de achttiende-eeuwse Verlichting, toen de menselijke rede een mal legde over de Schrift en alles wat zich daar niet in liet wringen, zoals het geloof in duivel en demonen, zonder pardon afkapte. De opkomende psychologische en psychiatrische wetenschappen opereren nog steeds grotendeels binnen dit verlichtingsparadigma: hun methodiek biedt nauwelijks tot geen zicht op buitenmenselijke, geestelijke invloeden.

We hebben ook gezien dat er in de hele periode van het christendom (en daarvoor ook al) mensen zijn geweest die — soms uit onwetendheid, soms op initiatief van anderen — ruimte hebben gegeven aan de duivel en zijn trawanten om greep te krijgen op hun leven. Vele onbekend gebleven christenen uit de Vroege Kerk en de Middeleeuwen, alsmede bekende figuren als Maarten Luther, Johannes van het Kruis, John Wesley en Johann Christoph Blumhardt hebben niet geschroomd om, geconfronteerd met dergelijke pastorale gevallen, in de naam van Jezus te bidden om bevrijding uit die greep. Dit gebeurt opnieuw in kerkelijke kringen die zijn aangeraakt door de twintigste-eeuwse pinkster- en charismatische bewegingen; het vindt nog steeds hier en daar plaats in de koptische en oosters-orthodoxe kerken die geen Reformatie en Verlichting hebben gekend.

Intussen lijkt in het Westen zowel binnen als buiten de kerk de pastorale nood op het gebied van demonie te groeien naar een omvang die doet herinneren aan de tijd van de heksenvervolgingen. Destijds reageerde de kerk in blinde angst letterlijk te vuur en te zwaard; nu reageert ze in blinde onwetendheid en naïviteit, scepsis of zelfs — haast even `dodelijk' als de brandstapel — met onverschilligheid. Wat wij als kerken en christenen moeten doen, is God vragen om bewogenheid, geestelijk onderscheidingsvermogen en volmacht om niet maar in theorie, maar metterdaad te strijden tegen de machten der duisternis in de ontzagwekkende naam van Hem in wie we verzekerd mogen zijn van overwinning: Jezus Christus.

6. Duivel en demonen in de dogmatiek

J. Hoek

6.1 *Nieuwe aandacht voor het exorcisme?*

Van tijd tot tijd klinken er stemmen die oproepen om te komen tot een nieuwe, eigentijdse aandacht voor het exorcisme, de uitdrijving van demonen, in kerk en geloofsleer. Zo maakte de Zuid-Afrikaanse krant *Die Burger* er in februari 2002 melding van dat Adrio König, systematisch theoloog aan de universiteit van Pretoria en verbonden aan de Nederduitsch Gereformeerde Kerk, de vraag aan de orde heeft gesteld of de kerk niet opnieuw moet gaan kijken naar het uitdrijven van demonen zoals door Jezus gepraktiseerd. Zou de spiritualiteit van hedendaagse gelovigen niet verrijkt worden door hernieuwde aandacht voor het exorcisme?

König wijst erop dat bijvoorbeeld in de eerste helft van het evangelie volgens Marcus een rechtstreeks verband wordt gelegd tussen de verkondiging van het evangelie van het Koninkrijk Gods en het werk van de Heilige Geest enerzijds en de uitdrijving van demonen anderzijds. Deze verwevenheid van verkondiging en dienst der bevrijding speelt in de gereformeerde spiritualiteit een te kleine rol. Dominees gaan er in hun prediking weinig op in, terwijl toch bijvoorbeeld in het boek Marcus — maar niet alleen daar — de confrontatie tussen Jezus en de demonen een sterk thema en niet slechts een incidentele zaak is. König wijst er op grond van zijn eigen ervaringen in de Afrikaanse kerken op dat heel wat moderne mensen de realiteit van demonie ervaren en dat er duidelijke getuigenissen zijn van enerzijds de binding door deze machten en anderzijds de bevrijdende kracht van de Geest die deze banden weet te verbreken in Jezus' Naam.

In Europa ligt dit in wezen niet anders dan in Afrika. Bezetenheid lijkt in Europa minder voor te komen. Dat ligt wellicht aan de

slimheid van de demonen die zich weten aan te passen aan het culturele klimaat van een bepaalde tijd of plaats. In een hoogontwikkelde cultuur verhullen ze de grovere aspecten van hun werk. Ze kunnen zich niet alleen voordoen als een `briesende leeuw' (1 Petr. 5:8), maar ook als `een engel des lichts' (2 Kor. 11:14).

In Nederland hebben onder andere W.C. van Dam (1993) en A. van de Beek (1984, 194), elk op eigen wijze, een pleidooi gevoerd voor een nieuwe bezinning op de plaats van het exorcisme in de kerk. Het exorcisme zou niet langer een privé-aangelegenheid van enkelingen aan de rand van het sectarische moeten zijn, maar een voluit kerkelijke zaak van de kerk die bidt: `Verlos ons van de boze'. Het exorcisme is een zaak waarmee we in onze cultuur met uiterste voorzichtigheid om moeten gaan. Tegelijkertijd is het een teken van wijsheid wanneer de kerken zich hernieuwd bezinnen op de functie van deze oeroude rite.

Mijns inziens wordt terecht betoogd dat de dogmatische bezinning niet nog langer om de realiteit van bezetenheid door demonische machten en van bevrijding door de kracht van Jezus Christus heen mag gaan. Is op deze punten niet veeleer een nieuw, actueel geloofsgetuigenis nodig?

6.2 *Een weg tussen overschatting en onderschatting*

Vanouds heeft de duivel met zijn demonen op grond van bijbelse gegevens een plaats gehad in de dogmatische bezinning Er is wat dit betreft in de christelijke geloofsleer van een golfbeweging te spreken: nu eens krijgt de duivel veel, dan weer nauwelijks of helemaal geen aandacht. Het is nodig te zoeken naar het juiste midden tussen overschatting en onderschatting van de boze, tussen een teveel en een tekort aan aandacht voor hem. `Hoewel we de satan nooit meer aandacht moeten geven dan strikt noodzakelijk, is het van groot belang dat wij ons realiseren wat de Schrift allemaal over hem zegt' (Duffield/Van Cleave, 529). Dat is meer dan we misschien in eerste instantie zouden denken (vgl. De Bondt en de hoofdstukken 2 en 3 van dit boek). Soms heeft de belangstelling voor de boze ongezonde proporties aangenomen en werd hem in allerlei preken en beschouwingen te veel `eer' gegeven. In zulke gevallen is het kritische commentaar van toepassing dat een jong predikant na een vurige

preek over de satan en zijn geweld kreeg van een oudere collega die bij hem de dienst had bijgewoond: `Broeder, ik kwam naar de kerk om Jezus te zien, maar ik kreeg in werkelijkheid de satan te zien.'

Als de Bijbel over de satan spreekt, geschiedt dat altijd in de vorm van een signaal, een hevig alarm (zo bijv. Jak. 4:7). We krijgen geen lange uiteenzettingen te horen en er wordt nergens bizarre nieuwsgierigheid opgewekt of lust naar sensatie bevredigd. Sommigen hebben zich al te gretig in de diepten van de satan willen begeven en als het ware een encyclopedie van het satanisme willen opstellen. Dit is onvruchtbaar en zelfs gevaarlijk. Het is goed en nodig de satan te ontmaskeren, maar wie al te lang zijn tronie bestudeert, kan er door gebiologeerd raken. Het anti, het alarm, kan in de beschrijving van deze diepten des satans verloren gaan, zo stelt G.C. Berkouwer (z.j., 189-213). Ook Karl Barth heeft gewaarschuwd tegen een teveel aan aandacht voor het demonische. Men moet zich volgens hem niet te veel in de leer van de demonen verdiepen, maar slechts een blik — kort en scherp — op hen richten om vervolgens als een gewaarschuwd mens voort te gaan.

Het andere uiterste is de onderschatting van de duivel en zijn demonen. Het lijkt dan alsof de duivel niet meer ernstig genomen wordt. In allerlei films en romans, tot in kinderlectuur toe, wordt geflirt met het occulte alsof het slechts om onschuldige sprookjes zou gaan. In actuele dogmatische ontwerpen `schittert' de satan nogal eens door afwezigheid of wordt hij slechts in het voorbijgaan vermeld. Veel hedendaagse theologen betwijfelen zelfs of je in deze tijd na de Verlichting en van postmodernisme nog wel kunt spreken over het `bestaan' van God, laat staan over het bestaan van engelen en duivelen. Het axioma waarvan men uitgaat, luidt immers dat alleen die dingen `bestaan' die zintuiglijk waarneembaar zijn of die althans een bepaald effect teweegbrengen in de voor ons constateerbare werkelijkheid. Vanuit dit beperkte zicht op de werkelijkheid is er voor `metafysica' geen plaats (zie hiervoor hoofdstuk 1 over wereldbeelden).

Met B. Wentsel (1996, 199) stem ik in dat theologen die de figuur van de satan en de demonen als niets achten of tot mythisch gebeuren verklaren, zeer dwalen. Hun eerste dwaling is dat zij ingaan tegen de vele gegevens in het Oude en met name het Nieuwe Testament, hun tweede dwaling is dat zij de diepten van het kwaad onderschatten. Hierdoor ontstaat een gevaarlijke achteloosheid inzake de werking van de satan. Wie de geschiedenis in haar diepte wil kennen, moet rekening houden met demonische invloeden. Wentsel noemt een God toegewijd en geheiligd leven als prioriteit voor de kerk en de christenen in de eenentwintigste eeuw als het gaat om de bestrijding van de satan en zijn rijk en om de inzet voor koning Christus en zijn rijk.

Sinds de Verlichting vervangt men in de geloofsleer vaak `de boze' door `het boze'. De boze als persoonlijke macht past immers niet meer in een rationalistisch verlichte en optimistische tijd. Hij wordt gereduceerd tot een voorstelling waarin men vroeger z'n gedachten omtrent het kwaad vormgegeven had. F.D.E. Schleiermacher (1786-1834) meende dat de voorstelling van de duivel wel gehandhaafd kon blijven in de liederenschat van de kerk, omdat de personificatie in de poëzie nu eenmaal een zeker recht heeft, maar daar moest het dan ook bij blijven. Volgens deze theoloog zou het geloof aan een nog voortbestaand rijk van de duivel de vreugde in ons leven aantasten en onze zekerheid bedreigen. Door het verdwijnen van het duivel-geloof zou het leven weer kunnen ontspannen zonder de angst van vroeger. Wanneer de duivel alleen nog maar in de liederenschat der kerk bestaat, is hij een geweken gevaar, een voorbijgegane verschrikking (zie G.C. Berkouwer over Schleiermacher).

Schleiermacher heeft in deze benadering van het demonische veel navolging gevonden. Om een enkel voorbeeld uit vele te noemen: de bekende dogmaticus H. Berkhof spreekt in zijn boek *Christelijk geloof (1973)* zeer terughoudend over de satan als een `voorstelling', die zich gedurende de tijd van het Oude Testament heeft ontwikkeld om daarmee de gedachte te vermijden dat God de oorsprong van de zonde zou zijn. Als zodanig behoort de satan volgens Berkhof tot een kring van bijbelse gegevens waarmee we als moderne mensen in kritische vrijheid om mogen gaan. We kunnen aan zo'n voorstelling wel bepaalde relevante overwegingen ontlenen, maar er beantwoordt geen realiteit aan. Dit sluit aan bij wat `de man in de straat' gelooft. Een recent onderzoek in Duitsland (maart 2002) wees uit dat achtenzestig procent van de ondervraagden de duivel als een verzinsel zag om het probleem van het kwaad te verklaren en bijna vijftig procent als een machtsinstrument waarmee de kerk probeert druk uit te oefenen.

Het is naar mijn overtuiging niet terecht en voor het geloofsleven zeer gevaarlijk om op deze wijze de relevantie van het bijbelse spreken te reduceren tot een `voorstelling', waaraan dan vervolgens een bepaalde theologische betekenis kan worden toegekend. De satan is geen voorstelling, maar een realiteit. De duivel en zijn demonen *bestaan* en ze leven en werken onder ons. `We hebben wel terdege rekening te houden met de satan als een macht, die het rijk van God aanvecht en die als een persoonlijke wil mensen verleidt... We hoeven de duivel geen inktpot toe te slingeren, zoals Luther deed, maar we hebben er alle belang bij zijn bestaan niet te negeren. De enigen die belang hebben bij zo'n negatie zijn de demonische machten zelf. Zij kunnen ongestoord hun gang gaan... Erkenning van de boze macht kan alleen maar een geopend oog geven voor de macht van Christus, die niet slechts Heer is over de mensenwereld, maar die ook Heer is over dié machten, die onze macht en ons denken ver te boven gaan' (Van de Beek, 1984, 193). Zo is het door de eeuwen heen in de belijdenissen van de kerk uitgesproken en in de levens van de gelovigen ervaren.

Misschien is er aan het begin van de eenentwintigste eeuw te spreken van een voorzichtige kentering. Er komt wat meer opening voor het erkennen van occulte en demonische machten als realiteiten achter de schermen van het gebeuren in de wereld. De filosoof Karl Jaspers zei in de vorige eeuw: `Wij hebben in deze eeuw gezien hoe hele volkeren bezeten werden en zich te gronde hebben gericht en de theologie verwaarloost het thema van individuele en massale bezetenheid steeds meer' (geciteerd bij Joh. Verkuyl, 1992, 260).

De onproportionele afmetingen van de ongerechtigheid en de verwording in de wereld hebben de mensen opnieuw aan het denken gezet over de realiteit van het bovenmenselijke kwaad. Het harmonieuze wereldbeeld van de negentiende eeuw heeft ernstige deuken gekregen en daardoor gaan steeds meer mensen gelukkig niet langer met een schouderophalen aan het demonische voorbij. Blijft de theologie dat wél doen, dan raakt zij het contact met de realiteit geheel kwijt!

De geloofsleer dient haar weg te zoeken tussen de klippen van overschatting en onderschatting van de boze en het demonische door. Een goed voorbeeld van evenwichtige aandacht voor de duivel en zijn rijk vinden we in de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* (1561).

In 37 `artikelen' wordt de gehele geloofsleer uiteengezet. De duivel komt met name voor in artikel 12, `De schepping van de wereld; de engelen'. Hier wordt gesteld: `God heeft ook de engelen goed geschapen, om zijn afgezanten te zijn, en zijn uitverkorenen te dienen. Sommige van die engelen zijn uit die verheven staat, waarin God hen geschapen had, in het eeuwig verderf gevallen, maar de anderen hebben door Gods genade volhard en zijn in hun oorspronkelijke staat staande gebleven. De duivelen en boze geesten zijn zo verdorven, dat zij vijanden van God en van al het goede zijn. Uit alle macht loeren zij als struikrovers op de kerk en elk van haar leden, om alles door hun bedriegerijen te vernielen en te verwoesten. Zij zijn daarom door hun eigen boosheid veroordeeld tot de eeuwige verdoemenis en verwachten dagelijks hun verschrikkelijke pijnigingen. En wat dit betreft verfoeien wij de dwalingen van de Sadduceeën, die ontkennen dat er geesten en engelen zijn; en ook de dwaling der manicheeën, die zeggen dat de duivelen hun oorsprong uit zichzelf hebben en van nature slecht zijn, niet dat zij verdorven zijn geworden.'

6.3 *De Godsleer en de satan*

Binnen de theologie in engere zin de Godsleer — speelt de satan een wezenlijke rol. God wordt beleden als de Almachtige die alle dingen regeert in zijn voorzienigheid en naar zijn raad. Nergens wordt in de Schrift door verwijzing naar de satan afbreuk gedaan aan het belijden dat uiteindelijk alleen God regeert over het goede en het kwade.

Van stringent *dualisme* is geen sprake. Een contra-god is de satan beslist niet. God staat altijd boven hem en stelt hem de grens. Er is dus geen eeuwige antigod van duisternis als tegenhanger van de God van het licht (zoals in de Perzische godsdienst Ahriman tegenover Ahuramazda stond). De grondovertuiging en kernbelijdenis van Israël dat Jahwe enig is (Deut. 6:4), sluit uit dat een kwade macht ooit met God op hetzelfde niveau zou kunnen staan. De openbaring aangaande de duivel en de boze geesten is in het Oude Testament niet erg uitgewerkt, omdat alle nadruk valt op de heerschappij van God en op het belang Hem te dienen. De openbaring is en blijft theocentrisch.

In afbakening tegenover het dualisme wijst artikel 12 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zoals we zagen, de manichese dwaling nadrukkelijk af en houdt daartegenover positief nadrukkelijk vast aan de val van de engelen. De manicheeën, volgelingen van een zekere Mani uit de derde eeuw, meenden dat de wereld geschapen was door een boze tegengod die er evenals God zelf altijd al geweest was. Er is dan sprake van twee oerprincipes die beide even oorspronkelijk zijn. Het kwade heeft dan even oude papieren als het goede en het wordt opgenomen en verklaard in een metafysische evenwichtsconstructie.

De Bijbel kent alleen God als de Eeuwige. Daarmee leert de Bijbel geen stringent *monisme* in deze zin dat goed en kwaad, licht en duisternis uiteindelijk één en dezelfde bron zouden hebben. In God enkel Licht wordt geen duisternis gevonden. De verantwoordelijkheid voor het kwade blijft volledig bij het schepsel liggen. Zo komt aan de rand van het Oude Testament de satan in het vizier als 'tweede oorzaak' onder God. Er is een en andermaal sprake van boze geesten die wel oorspronkelijk bij God vandaan komen, maar van Hem vervreemd zijn. Satan is een wezen dat niet meer tot de hemelse hofhouding behoort. Als hij in Job 1 te midden van de engelen, `de kinderen van God', verschijnt, valt hij op als een vreemd element. Toch wordt hij er nog wel geduld.

Hoe het mogelijk is dat het kwaad Gods oorspronkelijk goede schepping kwam verstoren, is een peilloos diep raadsel. Het ontstaan van het kwaad wordt in de Schrift op geen enkele manier verklaard. In 2 Petrus 2:4 en Judas:6 wordt het bestaan van tegenstand in Gods schepping herleid tot een val van engelen. Het blijft bij een summiere verwijzing, slechts een tipje van de sluier wordt opgelicht.

Opmerkelijk is het afwijkende standpunt van K. Barth op dit punt. Engelen en demonen verhouden zich volgens hem tot elkaar als schepping en chaos. De demonen zijn niet door God geschapen en zijn dan ook niet creatuurlijk (1950, 613) Hun `bestaan' hangt samen met het `neen' dat God noodwendig uitspreekt, wanneer Hij schept en het voor zijn schepsel opneemt. De demonen bestaan, doordat Gods verkiezen een verwerpen, zijn genade een gericht insluit. Er is bij Barth geen sprake van een val der engelen. Hij noemt deze gedachte `één van de boze dromen der oude dogmatiek'. Deze droom zou voortkomen uit de overbodige behoefte om aan de zondeval een metafysisch, aan de geschiedenis voorafgaand fundament te geven, namelijk in de hemel, en op deze manier toch weer het nietige *(das Nichtige)* te verklaren en af te leiden, in plaats van het in al z'n demonische en chaotische irrationaliteit te laten staan.

Naar mijn mening doet Barth zo geen recht aan de inderdaad summiere, maar toch duidelijke bijbelse gegevens uit Judas en 2 Petrus. De verwijzing die daar gegeven wordt naar de oerzonde en val van de engelen doet op geen enkele wijze afbreuk aan de absurditeit van het kwaad en bedoelt ook zeker niet een antwoord te geven op de vraag naar het *unde malum* (waar komt het kwaad vandaan?).

Door vast te houden aan de schepping en val van de duivel en de demonen kunnen we de Godsleer zuiver houden van monisme en dualisme. God is op geen enkele wijze verantwoordelijk voor het kwaad (de monistische dwaling), maar het is ook niet zo dat Hij er (voorlopig) machteloos tegenover staat en het nog niet in zijn greep kan krijgen (de dualistische dwaling). De paradoxale werkelijkheid blijft dat er in de wereld en in de geschiedenis vele dingen tegen Gods wil ingaan, maar geen ding buiten zijn wil om (zoals Augustinus formuleerde). Dat God uiteindelijk door een kromme stok een rechte slag weet toe te brengen, maakt de kromme stok niet recht en de rechte slag niet krom.

6.4 *De christologie en de satan*

Een belangrijk aspect van de bijbelse boodschap is dat Jezus de Overwinnaar is van de boze machten, de *Christus Victor.* Hier ligt een spits van Jezus' werk op aarde: Hij is niet alleen de verzoener, het Lam dat de zonden der wereld wegdraagt, maar ook de overwinnaar van de boze machten. Jezus werd geopenbaard om de werken van de duivel te verbreken (1 Joh. 3:8). Door het volbrachte werk van Christus, is de satan in principe al een verslagen vijand.

Dat Christus bij zoveel gelegenheden tijdens zijn omwandeling op aarde duivelen uitwierp, heeft alles te maken met de kern van zijn missie op aarde. Hij belichaamt het komende koningschap van God en door zijn woorden en daden wordt het machtsbereik van de boze kleiner. Jezus zelf heeft in de woestijn de verzoekingen van de satan doorstaan en heeft daarmee de duivelskring doorbroken. Vervolgens trekt Hij in zijn optreden onder de mensen een steeds

wijdere cirkel van bevrijding om zich heen. De boze wordt steeds meer uit Gods schepping verdrongen, Jezus gaat het bezet gebied binnen en claimt Gods mensen en schepping terug.

Dit is geen verleden tijd, maar voluit tegenwoordige tijd. Jezus gaat hier nog steeds mee door. Door zijn Woord en Geest komt er steeds meer bevrijd gebied waar mensen weer zichzelf kunnen zijn en op adem kunnen komen. Ze worden gesteld in een nieuwe vrijheid waarin ze weer beseffen dat ze mogen en kunnen leven tot eer van God.

Deze bevrijdende macht heeft Jezus ook aan de gelovigen geschonken. De centrale tekst hierbij is Lucas 10:18, `Ik zag de satan als een bliksem uit de hemel vallen.' Christus is de Sterkere uit Lucas 11:21v., die in het domein van de boze is binnengedrongen, diens wapenrusting heeft geroofd en deze nu uitdeelt. De satan is in principe verslagen in de woestijn, beslissend verslagen op Golgotha en op de paasmorgen, en hij wordt voortdurend verslagen bij elke bekering van een zondaar, bij elke bevrijding van een mens uit demonische banden, van welke aard die banden dan ook mogen zijn.

Paulus getuigt op heel eigen wijze van deze overwinning in de brieven aan de Efeziërs en de Kolossenzen. Jezus is de Overwinnaar van de machten, de wereldelementen en de beheersers van deze eeuw. Bij `machten' kunnen we denken aan `religieuze tradities, adatsystemen, structuren, politieke systemen en ideologische blokken' (Verkuyl, 269). In dit alles verschansen de duivel en zijn' demonen zich, maar Jezus heeft hun aan het kruis de doodsteek gegeven en ze aan zijn zegekar gebonden. Al oefent de satan de facto heerschappij hier op aarde uit, soevereiniteitsrecht heeft hij niet. Tot de komst van Christus mocht hij nog in de hemel komen. Door het werk van Christus is hij als een bliksem uit de hemel gevallen en is hem de toegang tot Gods troonzaal definitief ontzegd. Het loopt Christus dus niet uit de hand. De strijd is hevig en spannend, maar de overwinning is zeker en vast. Het is zoals ds. Blumhardt het beleed in zijn strijd tegen demonie: *`Jesus ist Sieger!'* (vgl. hoofdstuk 5).

Overigens geldt ook hier weer de paradox: Jezus heerst vanaf het hout en te midden van zijn vijanden. De satan is nog altijd `de overste dezer wereld'. Hoewel hij uiteindelijk aan de heerschappij van Christus onderworpen is, ontplooit hij toch een enorme negatieve

activiteit. Hij voert heerschappij in deze door de zonde ontredderde wereld. Het Nieuwe Testament spreekt over de lucht als het operatieterrein en de invloedssfeer van de onder de satan staande demonen. In deze apocalyptische en mythologische taal wordt de werkelijkheid van de omvattende werkingssfeer van boze machten aangeduid: zij maken zich meester van mode, publieke opinie, communicatiemedia, culturele vooronderstellingen, economische en politieke machtsconcentraties, wetenschappelijke paradigma's, enzovoorts.

Nergens onderschat de Schrift, ondanks de triomf van Christus, de macht van de satan. Hij is het hoofd van de demonen die een ontzaglijk groot aantal (maar toch de kleinste helft) van de engelen tot de val heeft weten te brengen. In mensen die bezeten zijn, toont de satan wat hij vermag. Deze mensen zijn kennelijk willoze instrumenten van de duivel en worden als het ware door hem gehypnotiseerd. Zodra is gebleken dat Christus zelf niet door hem te treffen is, barst de duivel in verbeten woede los tegen Christus' kerk (Op. 12).

6.5 *De pneumatologie en de satan*

Demonen worden uitgedreven door de Geest van God (Mat. 12:27). De Geest voert Gods geding om Gods wereld. Hij zal de wereld overtuigen van zonde, van gerechtigheid en van oordeel. Van oordeel, omdat de overste dezer wereld geoordeeld is (Joh. 16:8, 11). Waar de Geest van God waait en werkt, laat de geest uit de afgrond zich niet onbetuigd. Het satanische verzet is gemobiliseerd sinds de verschijning van Christus in het vlees en het is er na de uitstorting van de Heilige Geest op de grote pinksterdag niet minder op geworden. Dit verzet gaat in alle felheid door tot op de huidige dag.

Het treft ons telkens weer hoe ernstig bijvoorbeeld de apostel Paulus, die toch uit de overwinning van Jezus Christus leefde, in zijn persoonlijk leven, in zijn vermaan van de gemeente en in zijn zendingswerk met de werkelijkheid van de boze heeft gerekend (1 Kor. 10:20; 1 Tit. 4:1). Maar hij laat in zijn brieven duidelijk uitkomen dat de Geest de gemeente toerust met bijzondere krachten en gaven om de satan te kunnen weerstaan en de demonen te overwinnen. Dit ligt in de lijn van Marcus 16:17, waar de gelovigen is toegezegd

dat zij in Jezus' naam demonen zullen uitdrijven (vgl. Luc. 10:17).

De charismatische begaafdheid van de gemeente maakt haar in principe geschikt om de boze dapper te weerstaan. In de kracht van de Geest voert de gemeente de *militia Christi,* een moedige geloofsstrijd met het zicht op de overwinning van Christus. Efeziërs 6:10-17 is hier het bekendste voorbeeld van. Joh. Verkuyl schrijft hierover: `De achtergrond van hetgeen ons bedreigt en te gronde tracht te richten, wordt gevormd door het rijk der duisternis, het rijk van de boze, met zijn hiërarchieën, zijn overheden, zijn inlichtingendienst, zijn aanvoerders en legerscharen, zijn spionnen en provocateurs. De Bijbel zegt ons, dat "het demonische" niet zomaar een begrip is, een naam voor allerlei onverklaarbaars, maar een donkere werkelijkheid. Het mensenrijk grenst aan en wordt beïnvloed door het rijk der duisternis. Heel de geschiedenis der Godsopenbaring is er vol van dat het rijk der duisternis worstelt met het Rijk van God en dat het slagveld van die worsteling de mensenwereld is' (273).

In deze arena is de Geest als Paracleet afgedaald om de kerk ruggesteun te geven. We staan er in het geloof nooit alleen voor! Dogmatisch moet de `streeptheologie' die op willekeurige en ongefundeerde wijze het functioneren van allerlei charismata tot de apostolische tijd wil beperken, duidelijk worden afgewezen (vgl. Runia, 2000, 61vv.). Positief gezegd: in de pneumatologie dient ruimte te zijn voor een derde aspect van het werken van de Geest naast het brengen tot het geloof en de vernieuwing van het leven (rechtvaardiging en heiliging), namelijk het aspect van de vervulling en de charismatische toerusting, waaraan alle oprechte gelovigen deel hebben.

Toch zien we in de praktijk van het gemeentelijk leven en van het persoonlijk geestelijk leven dat maar al te vaak niet of veel te weinig geleefd wordt uit de overwinning van Christus en in de kracht van de Geest. Er wordt dan op allerlei wijzen ruimte gegeven aan de boze waardoor hij afbreuk kan doen aan de uitstraling en de werfkracht van de gemeente. Het is zelfs mogelijk dat een gelovige occult belast raakt, zodat het schijnt alsof Christus niet langer Heer en meester is in zijn of haar leven.

Gelovigen kunnen in hun leven de deuren openzetten voor de boze, die dan van de gelegenheid gebruik maakt zijn intrek opnieuw te nemen in de harten van mensen die toch Christus hebben leien

kennen. De Heilige Geest wordt dan bedroefd, tegengestaan en uitgeblust en trekt zich terug naar de rand van het bestaan van zo'n ver afgedwaalde en ingezonken gelovige. Het is dan urgent om de oorzaken van deze ellende onder ogen te zien en te belijden. In dit kader kan een direct aanspreken van boze geesten — een geest van haat, een geest van hoogmoed, enzovoort — op zijn plaats zijn om deze in de Naam van Christus uit te drijven. Daarvoor is wel nodig dat een zorgvuldige diagnose gesteld is en dat er meer aan de hand is dan karakterfouten en psychische afwijkingen.

Iemand als dr. Martyn Lloyd-Jones, die toch bepaald niet van hang naar magie kan worden beticht, vertelt in een van zijn boeken over een meisje, een christin, dat in de greep van kwade machten was geraakt (1982, 167). Hij adviseerde de plaatselijke predikant en de ouderlingen dat ze eerst voor zichzelf moesten bidden om de bescherming van de Here tegen het kwaad, vervolgens naar het meisje in kwestie toe moesten gaan en haar uitleggen: `Volgens ons word je gekweld en bezeten door een boze geest. Zou je graag bevrijd willen worden?' Als dat meisje bevestigend zou antwoorden, moesten ze voorbede voor haar doen in haar bijzijn en daarbij herhaaldelijk de zin `Jezus Christus is in het vlees gekomen' uitspreken. En zo gebeurde het. Terwijl ze aan het bidden waren en een aantal keren de genoemde zin uitspraken, begon het meisje ineens met een verschrikkelijke stem te roepen: `Jezus Christus is *niet* in het vlees gekomen!', waarbij ze op handen en voeten begon te lopen en te blaffen als een hond. De predikant en de ouderlingen begonnen nog indringender te bidden voor haar bevrijding. Toen gelastte een van hen de boze geest in Jezus' Naam om haar los te laten. Het meisje werd vervolgens heel rustig en zei op kalme toon: `Hij is weg!' Lloyd-Jones vertelt vervolgens dat hij het meisje 's avonds met een stralend gezicht in de kerkdienst het lied `Jezus, Minnaar van mijn ziel' zag meezingen.

De gave van duiveluitbanning is vaak verwaarloosd en lijkt uit vele kerkelijke gemeenschappen verdwenen te zijn. Wanneer we een pleidooi voeren om naar wegen te zoeken om opnieuw ruimte te geven aan deze gave, om weer open te staan voor deze mogelijkheid die de Geest aanreikt, dienen we uiteraard de nodige voorzichtigheid te betrachten.

6.6 *De eschatologie en de satan*

De satan blijft tot op de jongste dag actief. De macht van de duivel op zichzelf is voor en na Christus' komst op aarde niet meer of minder geworden, zijn macht gaat nog steeds vernietigend over de wereld. In de Bijbel wordt de overwinning gepredikt, maar wordt tegelijkertijd en op die grondslag de strijd en het hartstochtelijk verzet gestimuleerd.

De meest geslaagde proeve van duivelse verleiding is tot nog toe Judas, maar in de eindtijd komt de antichrist. Naar mijn overtuiging zijn er door de eeuwen heen telkens manifestaties geweest van de antichrist, de mens der wetteloosheid, maar zal er in de eindtijd nog een ultieme manifestatie zijn van een mens in wie het verzet tegen God en tegen Christus een afschuwelijk culminatiepunt vindt. Deze antichrist zal gedurende heel zijn leven onder volledige inspiratie van de satan staan (2 Tess. 2).

Welke uitleg ook gegeven wordt aan de binding van de satan volgens Openbaring 20:1-3, de bijbelse boodschap over de eindtijd is er duidelijk over dat de satan tot op de dag van de definitieve voltooiing van het koninkrijk Gods blijft huishouden in de geschiedenis. De hoop van de gemeente is ten diepste niet gericht op enige verbetering van de wereld, ook al wil God in zijn genade oases geven tijdens de woestijnreis, maar op Gods grote en beslissende ingrijpen dat de geschiedenis ten einde brengt.

De bezetenen in het evangelie die veelvuldig op Jezus' weg komen, zijn symbolen van de destructieve macht van de duivel, maar worden door Christus' bevrijdend handelen tot tekenen van zijn heilzame heerschappij. Ze zijn opgerichte tekenen van hoop op Gods nieuwe wereld die komt, een wereld die bevrijd zal zijn van alle demonische invloeden. Ze verwijzen naar een nieuwe schepping waarbinnen de duivel geen toegang meer heeft, omdat zijn macht voorgoed gebroken is. Eenmaal zal de God des vredes de satan als oorlogsmaniak vertreden, zijn macht verbrijzelen en de gelovigen tot volkomen overwinning brengen (Rom. 16:20).

Hoeveel de duivel onder de toelating van God ook nog mag doen en zal doen in het laatste der dagen, toch kan hij niet *ongelimiteerd* tekeergaan tegen Christus' kerk, die immers gelegenheid moet ontvangen om haar taak in deze wereld te volbrengen. De macht van de satan is vreselijk, maar ook begrensd. Als de demonen aan God denken, staan ze stijf van schrik. Alle engelen, boze en goede, zullen eens geoordeeld worden. Het eindoordeel houdt de finale ondergang van de satan en diens demonen in. Hij zal voortaan totaal genegeerd en buiten de kosmos geworpen worden. Hij telt dan niet meer mee en ondervindt uitsluitend Gods toorn. Hij zal zijn in de poel van vuur en zwavel, in een giftige, verstikkende, levensbenauwende toestand.

6.7 *Satan, zonde en ziekte*

Zoals we zagen, hecht de dogmaticus H. Berkhof, die het reele bestaan van de duivel ontkent, niettemin aan de *voorstelling* van een satansfiguur en wel vanwege de theologische betekenis daarvan. Hij betrekt dit op de *hamartiologie,* de leer aangaande de zonde. Aan het beeld van de satan leest hij af dat er in de zonde naast de dimensie van de *schuld* ook die van de *tragiek* zit. De mens is geen duivel, de schuldige is altijd ook de verblinde. Het gaat dan bij de leer van de satan om een *partiële* ontlasting van de menselijke verantwoordelijkheid, zodat wat er overblijft ook werkelijk als eigen schuld kan en moet worden aanvaard.

In deze zin bedoelde G.K. Chesterton zijn uitspraak over *the happy doctrine of the devil,* het gelukkige leerstuk van de duivel. De mens — zo Emil Brunner — is niet geniaal genoeg om zelf de zonde uit te denken. Zonde als zelfontsteking, dus zonder enige verleiding van buitenaf, is de daad van de satan. De menselijke zonde vooronderstelt een verleidende macht, anders zou het geen menselijke, maar duivelse zonde zijn. Deze gedachte mag echter in geen enkel opzicht leiden tot verontschuldiging van de mens in diens eigen verantwoordelijkheid.

Op zich zijn deze gedachten zeker juist. Ook de bekende gereformeerde dogmaticus Herman Bavinck heeft daarop gewezen (III, par. 43): `Het geloof aan de duivel handhaaft tegelijk de ontzettende ernst van de zonde en de verlossingsvatbaarheid van de mens.' Bavinck bedoelt echter met `het geloof aan de duivel' de aanvaarding van de realiteit van de boze en daarin heeft hij scherper gezien en juister geoordeeld dan Berkhof.

De duivel heeft niet alleen alles te maken met zonde, maar ook

met ziekte. Ik denk hierbij aan een discussie die ik jaren geleden voerde met een christen-psychiater. Deze had in een kerkblaadje de volgende woorden van een pastor gelezen: `Mevrouw X is in het ziekenhuis opgenomen op de afdeling psychiatrie. De strijd en de vragen zijn groot. Satan is listig en sterk. Wij moeten wel zeggen: wie zal tegen satan op kunnen? Dat kunnen wij niet. Doch er is er Eén die dat wel kan. Dat is de grote Overwinnaar van dood en graf, de Here Jezus Christus. Die heeft overwonnen.'

De psychiater had grote moeite met deze benadering, met name met de suggestie dat sommige mensen met psychiatrische problemen zich in de greep van satan bevinden. Dat roept grote verwarring op en maakt de vraag naar criteria urgent: wanneer spelen demonen een rol bij psychiatrische ziektebeelden en wanneer niet?

Naar mijn inzicht moeten we stellen dat overal waar lichamelijke en psychische ziekte is, de macht van de satan zich openbaart. Alle ziekten staan in verband met de duivel en zijn demonische rijk. De duivel staat aan de kant van dood en verderf, terwijl de Here de God van het leven is. De satan laat hier als overste dezer wereld onder de toelating van God zijn verdervende macht gelden. Een macht die hij gekregen heeft door onze zondeval. Als bezwaar tegen de boven geciteerde dominee zou kunnen worden ingebracht dat hij in zijn kerkbode spreekt over de satan als het psychiatrische ziekten betreft, maar waarschijnlijk niet als het gaat over een hartinfarct of over kanker. Ik meen dat lichamelijke én psychiatrische ziekten wat dit betreft gelijkelijk beschouwd moeten worden.

Het boven gestelde is zeker niet het enige dat vanuit het bijbels getuigenis over het lijden te zeggen is, maar het is er wel een belangrijk aspect van. In de bijbelse geschriften komt — naast andere gezichtspunten — zeker de idee voor dat de satan niet alleen de diepste bron van de zonde, maar ook van het lijden is (Van de Beek, 1984, 184).

Verder moet duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen psychische ziektebeelden enerzijds en een bepaalde mate van demonische bezetenheid anderzijds. In het laatste geval hebben mensen zelf door occulte spelletjes, astrologische praktijken, handleeskunde, wichelen en pendelen, bloedpacten, satanscultus, spiritisme en dergelijke het contact met de satan gezocht en zich op het domein van de boze begeven. Belijden van het kwaad, breken met dat kwaad, vasten en bidden is dan de weg om door de kracht van de Heilige Geest tot bevrijding en vernieuwing te komen.

6.8 *Dogmatische aandacht voor exorcisme en occultisme*

Aan het slot van dit hoofdstuk keren we terug tot het pleidooi om in de dogmatiek meer aandacht te geven aan demonie en exorcisme. Bij de voortgaande bezinning hierop kan worden aangesloten bij aanzetten die her en der gegeven zijn. Er zal expliciet ingegaan dienen te worden op de werkelijkheid van demonische bezetenheid en van demonische beïnvloeding. Zal het uitdrijven van demonen niet steeds meer nodig worden vanwege de groeiende belangstelling voor het occultisme, voor spiritisme, satanisme en zwarte magie? Uiteraard moet er zorgvuldig en diepgaand nagedacht worden over de praktische vormgeving van de dienst der bevrijding in de pastorale praktijk en in het leven van de gemeente. Het gaat niet om een bepaalde precies voorgeschreven methode van exorcisme. `Als de precieze methode wel belangrijk was, dan zou de Bijbel ons wel voorbeelden of aanwijzingen in die richting gegeven hebben' (Duffield/Van Cleave, 523).

Vanuit dogmatisch gezichtspunt is geen bezwaar in te brengen tegen herleefde aandacht voor het exorcisme. Wanneer we last hebben van satanische verzoekingen, van demonische banden, van occulte belasting, is er bevrijding voor ons te vinden door de Naam van Jezus. De gaven van de Geest tot bevrijding gelden vandaag de dag nog net zo goed als in de tijd van het Nieuwe Testament. Waar we Jezus' Naam aanroepen, jagen we de duivel de stuipen op het lijf, want hij weet dat hij het al van Jezus verloren heeft en het eeuwig van Hem zal verliezen. Jezus is Overwinnaar! Met het Woord van God heeft Hij de duivel overwonnen en verjaagd. Nu mogen we de toevlucht nemen tot Hem en zo zullen we in zijn kracht meer dan overwinnaars zijn.

Er zijn maar al te veel mensen die occult belast zijn en de knellende banden ervaren waarmee de duivel met zijn demonen hen gevangen houdt. Satan leeft onder ons. Zijn signalement wordt ons door de Bijbel verstrekt met een indringende waarschuwing erbij. Hij gaat rond als een briesende leeuw, zoekende wie hij zou kunnen verslinden. Maar wie hem wederstaat, wie tegenstand biedt met het

zwaard van de Geest, dat is Gods Woord, en wie met het schild van het geloof zijn vurige pijlen uitblust, zal zien dat de duivel van hem wegvlucht.

In deze geestelijke strijd kunnen broeders en zusters in het geloof elkaar tot grote hulp en steun zijn. De bevrijdende kracht van de Geest mag gelovig worden ingewacht. De Here Jezus heeft de kop van de oude slang vermorzeld door zijn werk op aarde. Daarom bidden we met vertrouwen: Leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de boze. `Dat wil zeggen: omdat wij uit onszelf zo zwak zijn, dat wij geen ogenblik zouden kunnen bestaan, en omdat bovendien onze doodsvijanden, de boze, de wereld en ons eigen vlees niet ophouden ons aan te vechten, wil ons daarom door de kracht van uw Heilige Geest staande houden, opdat wij in deze geestelijke strijd niet ten onder gaan, maar altijd krachtig weerstand bieden, totdat wij eindelijk de overwinning volledig behalen' (Heidelbergse Catechismus, zondag 52).

7. Bezetenheid en psychiatrie

W. Chr.F.. de Vries

7.1 De arts Lucas over een bezeten jongen

Lucas, de geliefde geneesheer, heeft na een nauwkeurige studie zijn evangelie geschreven. Met de nauwkeurigheid van een arts beschrijft hij de genezing van een bezeten jongen: `En het geschiedde, toen zij de volgende dag van de berg afdaalden, dat een grote schare Hem tegemoet kwam. En zie een man uit de schare riep, zeggende: Meester, ik smeek U naar mijn zoon om te zien, want hij is mijn enige, en zie een geest grijpt hem en *dan schreeuwt hij plotseling en hij doet hem stuiptrekken, dat hem het schuim op de mond staat,* en als hij hem mishandelt, laat hij hem nauwelijks los. En ik heb uw discipelen gesmeekt hem uit te drijven en zij hebben het niet gekund. Jezus antwoordde en zeide: 0, ongelovig en verkeerd geslacht, hoelang zal Ik nog bij u zijn en u verdragen? Breng uw zoon hier. En nog terwijl hij naderbij kwam, *wierp de boze geest hem op de grond en deed hem stuiptrekken.* Maar Jezus bestrafte de onreine geest en Hij genas de knaap en gaf hem terug aan zijn vader. En allen stonden verslagen over de majesteit Gods' (Luc. 9:37-43a, curs. wdv).

De vraag dringt zich hier op: is hier sprake van vallende ziekte, epilepsie? Ik heb zelf in mijn praktijk als neuroloog-psychiater veel insulten (= aanvallen, toevallen) gezien. Deze kunnen zich op diverse wijze manifesteren. Bij de echte epilepsie zijn specifieke afwijkingen te zien op een elektronisch verkregen curve van de hersenwerking (elektro-encefalogram). We treffen echter ook lijders aan toevallen aan, waarbij bij herhaling geen afwijkingen gevonden worden. Soms is er sprake van bizar aandoende aanvallen.

Lucas noemt hier geen diagnose. In het evangelie naar Matteiis wordt gesproken van een maanzieke. Toevallen zouden verband houden met de stand van de maan. Maanziek is meer een volksterm

dan een medische term en kan meer ziektebeelden omvatten dan alleen epilepsie. Lucas heeft als geneesheer geen moeite met wonderen, evenmin heeft hij moeite met het uitdrijven van boze geesten. G.A. Lindeboom merkt hierbij op, dat dit niet strookt met wat Lucas op de academie heeft geleerd. Hippocrates, de vader van de westerse geneeskunde, leerde namelijk dat alle ziekten natuurlijke oorzaken hebben. Volgens Hippocrates (400 v. Chr.) geldt dit ook voor de epilepsie. Een toeval is heel indrukwekkend: het lijkt inderdaad alsof een demon de lijder door elkaar schudt. De oude Grieken spraken dan ook van de *morbus sacer,* de heilige ziekte. Lindeboom meent dat in de genoemde bijbelse geschiedenis sprake is van het ziektebeeld epilepsie. W.C. van Dam betoogt echter, dat het bij deze jongen niet om een echte epileptische aanval gaat. Hij maakt onderscheid tussen de epilepsie als ziekte, aantoonbaar op een elektro-encefalogram, en een op epilepsie gelijkende demonische bezetenheid (1970, 181). H. Prins concludeert ten aanzien van het ziektebeeld van deze jongen, dat het natuurlijk mogelijk is, dat epilepsie de oorzaak van deze aandoening kan zijn, maar dat de epilepsie in dit geval een demonische oorsprong heeft (23-38).

De vraag `waar leed de maanzieke jongen aan', levert diverse antwoorden op, waarin wij reeds enkele lijnen kunnen ontdekken.

- Vanuit de hedendaagse medische optiek is er sprake van een duidelijk ziektebeeld, epilepsie. De bijbelse context is het demonologisch ziektebegrip.
- Bezetenheid is niet gelijk te stellen met een bekend ziektebeeld, maar is een op zichzelf staand iets.
- Deze demonische bezetenheid kan zich manifesteren met de symptomen van een bekende ziekte.
- Zoals we nog zullen zien, is er ook een mogelijkheid dat er sprake is van zowel ziekte als demonische beïnvloeding.

7.2 *Persoonlijke optiek*

Bezetenheid en demonische beïnvloeding zijn begrippen die buiten onze empirische waarneming vallen. Er is geen wetenschappelijk bewijs mogelijk. Je gelooft in het bestaan van deze onzichtbare, niet waarneembare bovennatuurlijke wereld, óf je zoekt naar verklaringen die dit bovennatuurlijke ontrafelen en plaatsen binnen de waarneembare realiteit, waarin wij leven. Een beschouwing over bezetenheid en psychiatrie staat dan ook niet los en kan ook niet losstaan van de eigen optiek. Vooral als het straks gaat om de vraag of je als psychiater ook een antenne kunt hebben voor bezetenheid en hoe je daar dan mee omgaat.

Met de Bijbel ben ik grootgebracht. Aan tafel werd de kinderbijbel gelezen. Als middelbare scholier haalde ik op weg naar school een vriend op, die in een pleeggezin woonde. Voor het raam lag een jongeman, die een ernstige ziekte van het zenuwstelsel had, waardoor hij langzaam achteruitging en zou sterven. Hij zwaaide altijd. Op den duur werd het voor hem steeds moeilijker om zijn arm op te heffen. Bij mij ging toen heel sterk de gedachte leven: was Jezus nog maar op aarde, dan zou Hij hem zeker genezen. Waarom gebeurt dat eigenlijk nu niet meer? (Dit speelde een aantal jaren voordat in Nederland de discussie over gebedsgenezing op gang kwam.) Ik dacht: ik zou naar hem toe moeten kunnen gaan en zeggen: in Jezus' Naam sta op. Op een gegeven ogenblik was het bed weg.

Op onze school kwam een meisje in een rolstoel. Elke morgen waren daar een aantal sterke jongens, die de rolstoel met het meisje optilden en de trappen van de school op droegen. In die tijd kwam Hermann Zaiss naar Nederland. Gespannen gingen wij met een bus vol naar Amsterdam, ik meen dat het in de oude RAI was. Na de prediking werden zieken uitgenodigd. Daar zag ik het meisje van de rolstoel, op de rug van een sterke man. Ik zag nu voor het eerst haar zeer dunne benen, die haar lichaam niet konden dragen. Zij werd naar voren gebracht. De volgende dag werd zij echter weer in de rolstoel de trappen opgedragen. Waarom, dacht ik, waarom geen wonder?

Op het Malieveld in Den Haag met T.L. Osborn heb ik niet gestaan. Wel heb ik hem van een afstand gevolgd, vooral de discussies over zijn boodschap. Daarna bezocht ik pinkstergemeenten, evangelische gemeenten, en woonde genezings- en bevrijdingsdiensten bij. Er vonden inderdaad genezingen plaats, maar ik zag ook veel teleurstellingen en teleurgestelden Inmiddels was ik arts en specialiseerde mij in de zenuw- en zielsziekten, met als hoofdvak psychiatrie. Als jong psychiater had ik het voorrecht enkele gesprekken te mogen voeren met de predikanten K.J. Kraan en W.C. van Dam. Daarbij ging het over de relatie bezetenheid en psychiatrie.

Ik herinner mij ook een conferentiedag voor pastores en zenuwartsen in `De Oase' in Rotterdam.

Jarenlang, tot op heden, heb ik lezingen gehouden over psychiatrische onderwerpen voor diverse groeperingen. Bij de vragen na de lezing was er altijd wel een vraag over bezetenheid. Deze opgedane ervaringen vormen, naast de studie over dit onderwerp, de basis voor dit artikel.

7.3 *Ontwikkelingen in de psychiatrie*

Demonologisch ziektebegrip

Een keerpunt in de psychiatrie was 24 mei 1795. Op die dag ontdeed Philippe Pinel in de beruchte inrichting voor geestesziekten de Salpêtrière' te Parijs, de zieken van hun ketens. Geestesziekten werden als gevaarlijk beschouwd. Maar juist door hen gevangen te zetten in ketens, raakten zij meer geprikkeld en geagiteerd. Deze daad van Pinel werd door gelijksoortige instellingen elders nog niet nagevolgd. De idee dat deze zieken gevaarlijk waren, was zeer diep geworteld.

De ontketening van geesteszieken betekende ook het afscheid nemen van het demonologisch ziektebegrip. Hierin worden psychiatrische ziekten gezien als veroorzaakt door demonen, geesten of goden. De dreiging die van deze zieken uitgaat, waardoor zij als gevaarlijk beschouwd worden, komt in dit ziektebegrip rechtstreeks van een demon.

Niet alleen in het christendom, maar ook in andere godsdiensten werden sommige ziekten aan een demon of aan een of andere geest toegeschreven. Genezing was alleen mogelijk wanneer de demon het lichaam verliet. Slechts een geneesheer die bovennatuurlijke kracht bezat en sterker was dan de demon kon door middel van exorcisme de demon uitdrijven. Bij opgravingen heeft men schedels gevonden met een trepanatie, een geboord gat. Waarschijnlijk werd dit gat geboord om de boze geest een uitgang te geven om het lichaam te verlaten.

Vanaf de oudchristelijke kerk tot in de late Middeleeuwen is er een vrijwel constant beeld betreffende bezetenheid. De kerkvader Hiëronymus beschrijft in de vierde eeuw het leven van de heilige weduwe Paula: `Daar werd Paula door wonderbaarlijke gebeurtenis-

sen verschrikt. Zij hoorde hoe boze geesten in velerlei pijnen steunden. Hoe mensen bij de graven van patriarchen en profeten als wolven huilden, als honden blaften, als leeuwen brulden, als slangen sisten en als stieren loeiden. Sommigen draaiden het hoofd in een kring rond, anderen raakten achterwaarts met hun hoofd de aarde. Vrouwen hingen aan de voeten omhoog, zonder dat hun kleren over het gelaat vielen.' Bij de bezetenheid worden symptomen beschreven, die ook nu bij psychiatrisch zieken imponeren. Het achterwaarts met het hoofd de aarde raken, wordt beschreven als de *are de cercle.* Dit treedt op bij hysterische accessen. Andere symptomen zijn: sterke motorische onrust, agressiviteit en automutilatie (zelfverminking) (H.H. van Beek, 130).

Een kenmerkende beschrijving van het bezeten zijn door een demon, luidt als volgt: `De demon spreekt ook door de bezetene. Het geluidsvolume van de stem is indrukwekkend: als een donder, als een veeltonig orgel, het ganse dierenrijk doet mee aan dit koor van geluiden, de zieke scheldt ook, spot en blasfemeert (vloekt). Deze agressie wordt niet alleen verbaal geuit, maar ook in dans en mime tot uitdrukking gebracht, de omstanders kennen de woordenstroom een betekenis toe, ook al verstaan zij de taal niet. De bezetene spreekt als ongeletterde de taal der geletterden: het Latijn. Als leek kent hij beter dan de geestelijken de orde van de liturgie. Hij verbetert hen vaak. Daarom is het niet eenvoudig voor de exorcist zijn functie uit te oefenen, de demon doorschouwt zijn tegenstander, verborgen zonden maakt hij bekend, hij voorspelt ook. Hij is slim en ervaren. In de bezetene zelf is er vaak een dialoog tussen God en de duivel, tussen man en vrouw, tussen leek en priester. De contrastwerking is duidelijk. De duivel, de aap Gods, is op de bovenbeschreven manier vaak ondeugend, maar even vaak coöperatief. Hij maakt zichzelf bekend. Hij zegt, vanwaar hij komt en hoe hij de zieke binnengedrongen is. Hij geeft de manier aan, waarop hij uitgedreven kan worden. Hij is zelfs theoloog en apologeet' (H.H. van Beek, 131).

Vanuit de hedendaagse opvattingen wordt de middeleeuwse bezetenheid beschreven als een `exotische psychose'. Hieronder wordt verstaan: een aan onze cultuur vreemde reactiewijze van de patiënt. Deze kan slechts begrepen worden vanuit de eigen cultuur van de patiënt en de binnen deze cultuur heersende sociale, religieuze en geneeskundige inzichten.

In zijn afscheidscollege `Demonen, mens en wetenschap' (1985) spreekt de Groningse hoogleraar psychiatrie Van Dijk over benaderingswijzen van geestelijke stoornissen. De eerste lijn is die van het religieuze, numineuse, supranaturalistische, ofwel de demonologische opvatting. Hij zegt: `In vele, veelal schriftloze, culturen overal ter wereld kan men deze opvattingen heden ten dage nog vinden. Maar ook in onze westerse maatschappij komt zij nog voor. Nu en dan hoort men nog van gevallen van exorcisme door kerkelijke ambtsdragers; binnen sekten komt gebedsgenezing voor psychische stoornissen frequent voor, terwijl het ook nog wel eens gebeurt dat men in kerkelijke kring bijvoorbeeld een depressie interpreteert puur als "aanvechting van de satan", waarbij dan in plaats van de geneeskunde of psychotherapie het pastoraat zijn rol behoort te spelen.' Wel geeft hij aan, dat geloofsproblemen een ernstige stress kunnen betekenen, waarbij het pastoraat een onmisbare taak heeft. De religieuze overtuiging heeft dan geen etiologische (verklaring van het ontstaan) of therapeutische rol, aldus Van Dijk, maar kan dienen als motiverende kracht om iets voor de medemens te doen.

Etiologisch ziektebegrip

Het demonologisch ziektebegrip ging in de negentiende eeuw plaats maken voor het etiologisch ziektebegrip. Met name de ontdekking van bacteriën als ziekteverwekkers onthulde de oorzaak van tot dan toe geheimzinnige ziekten. De ontdekking van de pestbacil ontnam de `gesel Gods' haar bovennatuurlijk karakter. De aard van een epidemie werd duidelijk en voorspelbaar.

Ten aanzien van de geestesziekten kwam enig optimisme. De *dementia paralytica* bleek veroorzaakt te worden door de geslachtsziekte syfilis, die overgebracht wordt door een micro-organisme: de *treponema pallidum.* Bij vroegtijdige seniele dementie vond men na de dood hersenafwijkingen. Zouden aan psychiatrische aandoeningen hersenziekten of -afwijkingen ten grondslag liggen? Het zou echter nog bijna honderd jaar duren eer hierover meer duidelijkheid kwam.

7.4 *Behandeling van geesteszieken*

De inzichten van Pinel wierpen hun vrucht af. Er kwam meer aandacht voor een menselijke behandeling van de geesteszieken. Onder behandeling moet aanvankelijk verzorging worden verstaan. Vanuit het Reveil in de negentiende eeuw gingen christenen het als hun taak zien om zorg te dragen voor mensen aan de rand van de samenleving. De christelijke vereniging voor de verpleging van lijders aan vallende ziekte werd van grote betekenis voor de opvang en verzorging van lijders aan epilepsie. Christelijke psychiatrische ziekenhuizen werden gesticht. Begonnen als gestichten voor verzorging, hebben deze zich in de twintigste eeuw ontwikkeld tot behandelinstituten.

a. Psychoanalyse

Behandelmethode

Inmiddels zag een nieuwe richting in de psychiatrie het levenslicht. De Weense psychiater Sigmund Freud werd de grondlegger van de psychoanalytische beweging. Hij ontdekte dat er in de psyche van de mens een onbewuste laag is, die hij het `Es' noemde. Onbewuste drijfveren kunnen bij het handelen van de mens een rol spelen. Klassiek zijn Freuds beschouwingen over versprekingen en verschrijvingen. De voorzitter die een vergadering moet openen en zegt: Ik sluit de vergadering. Onbewust ziet hij tegen de vergadering op en wenst dat deze al voorbij was. Deze wens, die hij echter verdrongen heeft, komt in de verspreking naar buiten. Freud legde het verband tussen verdrongen conflicten en psychiatrische symptomen. De kracht die ons drijft en energie geeft, noemde hij de `libido', die in zijn theorie voornamelijk seksueel getint is. De psychoanalyse ontwikkelde zich vooral als een methode om lijders aan een neurose te behandelen. Het inzicht in onbewuste drijfveren en conflicten kan verhelderend werken en leiden tot een emotionele groei van de persoonlijkheid.

Levensbeschouwing

De psychoanalytische zienswijze bleef echter niet beperkt tot het domein van psychotherapeuten. De psychoanalytische inzichten werden toegepast op de cultuur, op zeden, gewoonten en ook op de

godsdienst. In de psychoanalyse wordt gebruikgemaakt van het begrip `projectie'. De volksmond kent de uitdrukking. Zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten. Gevoelens die wij niet voor onszelf accepteren, kunnen wij verdringen en daarna op anderen projecteren. Evenzo projecteert de mens onbewuste verlangens, ideeën, maar ook angsten op de buitenwereld. Op deze wijze zouden religieuze voorstellingen en ervaringen projecties zijn en wordt de godsdienst ontmythologiseerd.

De bekendste leerling van Freud, Carl Gustav Jung, ging een eigen weg. Hij beschouwde zijn opvattingen als een aanvulling op de theorie van Freud. Naast het persoonlijk onbewuste nam Jung een collectief onbewuste aan. In het onbewuste zijn ook inhouden die niet uit een persoonlijke ervaring begrepen kunnen worden. Deze inhouden heeft de mens met anderen gemeen. Ze kunnen teruggaan tot de primitieve mens en overgeërfd worden. Het collectieve onbewuste is bij de geboorte reeds in zijn volle omvang aanwezig. Jung verklaarde het primitieve geloof in boze geesten en demonen als een projectie van de innerlijke collectief onbewuste belevingswereld in de buitenwereld.

Jung sprak vaak religieuze taal, maar religie bleef voor hem een menselijk ervaringsproces. Een enkel typerend citaat van Jung: `De voornaamste daad van de held is de overwinning van het monster van de duisternis. Het is de gehoopte en onverwachte overwinning van het bewustzijn over het onbewuste. Dag en licht zijn synoniemen van het bewustzijn, nacht en duisternis van het onbewuste. De bewustwording is wel de sterkste ervaring uit de oertijd, want daardoor is de wereld ontstaan, van wier bestaan vroeger niemand iets wist. "En God zeide: Daar zij licht!" is de projectie van die oeroude ervaring van het bewustzijn, dat zich van het onbewuste afscheidt' (Jung, 34).

Ik zie hier een parallel met uitspraken van de theoloog H.M. Kuiterts `Het geloof in God is betrokken weten en is ontstaan door ervaringen. Ook als we in een metafoor zeggen dat God "boven ons is" en dat uitspraken over Hem dus uitspraken over "boven" zijn, dan moeten we bedenken dat "ieder spreken over boven van beneden komt": het zijn woorden ontstaan door ervaringen van mensen waardoor hun geloof is gevormd' (geciteerd uit A. van de Beek, 1994, 132).

Psychoanalyse en het occulte

De psychoanalyse heeft zich eveneens beziggehouden met het occulte. Het proefschrift van Jung, waarop hij in 1902 promoveerde, had als titel: *Zur Psychologie und Pathologie sag. Okkulter Phcinomenen.*

Voor mij ligt een boek van ruim vierhonderd bladzijden met de veelzeggende titel: *Psychoanalysis and the Occult.* Dit boek bevat een groot aantal essays van de hand van diverse auteurs. Een citaat uit een artikel van Helene Deutsch: `De neiging tot het occulte is een van de uitingen van het eeuwige verlangen van de mens om de barrière tussen het zelf en de wereld te doorbreken en zijn emotionele ervaringen én de externe wereld tot een geheel samen te smelten. Dit wordt op twee manieren verkregen: aan de ene kant projecteert hij deze psychische krachten naar de buitenwereld, opdat deze hierdoor in deze buitenwereld te voorschijn komen als "bovennatuurlijke" krachten, terwijl aan de andere kant de beheersing van deze bovennatuurlijke krachten de mens de suggestie geeft, dat zijn menselijke capaciteiten ook zekere mystieke en goddelijke krachten omvatten' (133). Kortom: de psychoanalytische literatuur meent alle occulte en paranormale verschijnselen te kunnen verklaren uit processen die zich binnen de menselijke psyche afspelen. Deze psychoanalytische beschouwingen reduceren elk geloof, elke religie of levensbeschouwing tot intrapsychische processen. Voor een geestelijke dimensie is geen plaats.

b. Biologische psychiatrie

Het begin van een nieuwe revolutionaire ontwikkeling in de psychiatrie vond plaats in het jaar 1952. Een nieuw geneesmiddel, Largactil, ontwikkeld als een middel tegen allergie, bleek gunstig te werken bij patiënten die leden aan een psychotische stoornis. Een stormachtige ontwikkeling begon. De medicamenteuze behandeling van psychiatrische ziekten werd mogelijk. In deze zelfde periode kwamen ook de eerste middelen ter behandeling van een depressie op de markt Tien jaar later zag men duidelijk de veranderingen in de psychiatrische ziekenhuizen. De hekken rond de `gestichten', zoals deze genoemd werden, verdwenen. De biologische psychiatrie kwam op en verdrong in de loop van de jaren zeventig en tachtig

van de twintigste eeuw de psychoanalytische stroming Waar in de jaren zestig het ziektebeeld schizofrenie verklaard werd vanuit psychogene invloeden, waarbij met name de verhouding tot de moeder een rol speelde, thans wordt gesproken van een hersenziekte'. Chemische processen in de hersenen zijn wellicht voor een groot deel verantwoordelijk voor psychiatrische stoornissen.

7.5 *Psychiatrie en religie: terug van weggeweest*

In de tweede helft van de twintigste eeuw begon in Nederland de ontzuiling. Daarbij hadden de algemene psychiatrische ziekenhuizen hun handen vol om de ontwikkelingen in de psychiatrie bij te houden. De tendens was de ontwikkeling van algemene instellingen voor de gezondheidszorg: de Riaggs ontstonden. Het levensbeschouwelijk aspect verdween in de jaren zeventig naar de achtergrond en was naar het scheen niet relevant meer. Midden jaren tachtig nam de belangstelling voor levensbeschouwing en godsdienst in de geestelijke gezondheidszorg weer toe. In 1992 luidde de kop van een artikel in het dagblad *Trouw:* `Advies aan Riaggs: Neem levensbeschouwing serieus'. Het artikel begint: `Hulpverleners bij de Riaggs moeten kennis hebben van levensbeschouwelijke groeperingen in Nederland en in hun contact met individuele cliënten nagaan wat het geloof voor hen betekent of heeft betekend. Dat zei de godsdienstsocioloog dr. S.J. Vellenga gisteren bij de presentatie van zijn boek *Zin, ziel, zorg* op een gelijknamig symposium over levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg.' In zijn boek geeft hij als hypothese, dat de hernieuwde belangstelling voor levensbeschouwing te maken heeft met de komst van de Gereformeerde Landelijke Instelling Algemene Gezondheidszorg (Gliagg). `Religie en psychiatrie' is een onderwerp, dat op dit moment weer in is (Bughra, Vellenga). Er verschijnen artikelen en er worden studiedagen en congressen georganiseerd.

7.6 *Psychiatrie en demonie*

Vanuit de psychiatrische hoek wordt nauwelijks gepubliceerd over het onderwerp bezetenheid, demonie, occulte belasting. Een verklaring hiervoor is, dat de medische wetenschap het demonologisch ziektebegrip als voorwetenschappelijk achter zich gelaten heeft. Het mag ook niet ontkend en vergeten worden, dat voor de tijd van Pinel psychiatrische patiënten en bezetenen gediscrimineerd en sociaal uitgestoten werden. Bezetenheid roept angst op, die door een nuchtere psychologisch-psychiatrische verklaring weggenomen wordt. Er is wel literatuur over bezetenheid, occultisme en aanverwante gebieden, maar dan vanuit de theologie en het pastoraat belicht. Ik verwijs hierbij naar het uitvoerige oeuvre van Kurt Koch.

Een gedegen studie vanuit psychiatrische hoek wordt gevonden in het reeds aangehaalde werk van Prins, *Bizarre behaviours: bounderies of psychiatrie disorder.* Aan het einde van het hoofdstuk over bezetenheid schrijft hij: `Het zal de lezers niet verrassen om te weten, dat het schrijven van dit hoofdstuk niet alleen een moeilijke intellectuele taak was, maar, dat de aard van de materie, waarin ik mij moest verdiepen een opmerkelijke emotionele uitwerking op mij heeft gehad.' Zijn uiteindelijke conclusie is: `Wij moeten ons ongeloof opgeven voor die gevallen, waar rationele en medische verklaringen schijnen te kort te schieten.' Dit argument is mijns inziens vrij willekeurig. Het aandeel van het demonische is dan afhankelijk van onze verklaringsmogelijkheden. Wat vandaag niet te verklaren is, kan wellicht morgen duidelijk zijn. Op grond van gegevens van diverse auteurs komt Prins tot het volgende schema:

Symptomen van een demonische `aanval'

1. Persoonlijkheidsverandering.
2. Lichamelijke verschijnselen (bijvoorbeeld ongewone kracht, stuiptrekkingen, ongevoeligheid voor pijnprikkels).
3. Geestelijke veranderingen (blijk geven vreemde talen te verstaan, die men niet geleerd heeft en in tongen te spreken, glossolalie); veranderingen van de stem (vooral zwaar en ongemanierd).
4. Vrees voor en vijandschap tegen het Goddelijke (blasfemische verschijnselen).

`Pseudo' bezetenheid

1. Psychologische oorzaak.
2. Medische oorzaak.
3. Invloed door levende personen en door occulte participatie en manipulatie.

`Echte' bezetenheid

1. Ten gevolge van occulte ervaringen.
2. Door uitnodiging (actief aannemen van de duivel).
3. Door onbekende invloed — mediamiek.

Opgemerkt moet worden dat een dergelijk schema vrij willekeurig is en zeker niet kritiekloos mag worden toegepast. Daarbij gaat het weer om verschijnselen die medisch moeilijk of niet verklaarbaar zijn. Belangrijk is, dat er niet alleen sprake kan zijn van `of--of', maar ook van `en-en'. Prins beschrijft een man met de diagnose schizofrenie, die eveneens last had van `demonische stemmen'. Bij hem was er sprake van én een psychiatrisch ziektebeeld, schizofrenie, én een demonische beïnvloeding. Na een exorcisme bleven er wel schizofrene symptomen, maar was hij bevrijd van de `demonische stemmen' (33).

Er is zeker een grensgebied en een overlapping met een vaak moeilijk te maken differentiële diagnose tussen *madness or madness,* een Engelse woordspeling van de auteur die niet te vertalen is. Prins illustreert dit met de volgende beschrijving van een ziektegeval. Van een 31-jarige man werd beweerd dat hij bezeten was. Nadat een nacht lang exorcisme was toegepast, doodde deze man zijn vrouw op een zeer gewelddadige wijze, in de mening dat zij bezet was door een boze geest. Voor de rechtbank bleek bij de psychiatrische rapportage, dat deze man leed aan een duidelijk omschreven psychiatrische stoornis van tijdelijke aard. Met de juiste medicatie herstelde hij volledig. Door het exorcisme was hij helaas nadelig beïnvloed (32).

De psycholoog dr. A. Aleman schrijft in het *Reformatorisch Dagblad* van 30 mei 2001: `Het gevaar ligt hier op de loer, dat men een onbijbelse scheiding maakt tussen lichaam en geest. Hoewel een lichamelijke afwijking er ook vreemd of bizar uit kan zien, hebben we er een directe stoffelijke verklaring voor. Die schrijven we daarom niet toe aan een hogere macht. Een vreemde psychische afwijking doet zich veel meer als ongrijpbaar en onverklaarbaar aan ons voor en wordt derhalve aan een hogere macht toegeschreven.' Na geschreven te hebben over de wisselwerking tussen lichaam en psyche (lichamelijke ziekten kunnen door mentale factoren beïnvloed worden en aan psychische ziekten kunnen stoornissen in de hersenen ten grondslag liggen) gaat hij verder: `Er is derhalve geen enkele reden om psychische afwijkingen wel en lichamelijke stoornissen niet aan demonische machten toe te schrijven.'

W.J. Ouweneel stelt in zijn boek *Psychologie,* dat alle mogelijke psychiatrische stoornissen symptomen kunnen zijn van een min of meer ernstige occulte belasting. In de meeste gevallen is dit echter niet de oorzaak. Hij schrijft: `Het vermoeden van occulte belasting is alleen gewettigd als (a) de symptomen zich hoofdzakelijk of uitsluitend voordoen tijdens religieuze activiteiten (tot God of Christus bidden, bijbellezen, bijwonen van bijbelgetrouw-religieuze bijeenkomsten) en als (b) het begin van het optreden van de symptomen in verband gebracht kan worden met een contact met het occulte dat men heeft gehad' (323).

7.7 *Persoonlijke visie op psychiatrie en demonie*

De psychiatrie, zo kunnen wij concluderen, is een empirische wetenschap, waar geen ruimte is voor metafysische beschouwingen. Tot vijftien jaar geleden speelden levensbeschouwelijke inzichten geen rol in de psychiatrie bij het onderzoek en de behandeling van patiënten. Hoewel, de psychoanalytische stroming heeft zich niet bij haar leest — de psychotherapie — gehouden, maar heeft zich gepresenteerd als levensbeschouwing. Als zodanig is zij in de eerste helft van de twintigste eeuw dermate dominant aanwezig binnen het psychiatrisch denken, dat voor andere levensbeschouwingen geen ruimte meer was. De opkomst van de biologische psychiatrie en de daarmee gepaard gaande tanende invloed van de psychoanalyse zijn zeker factoren die hebben bijgedragen aan de hernieuwde belangstelling voor de levensbeschouwelijke aspecten. Daarbij valt op, dat thans diverse geestelijke stromingen de psychiatrie willen beïnvloeden. Het gedachtegoed van new age en dat van oosterse esoterische stromingen blijken vruchtbare voedingsbodems.

Niet in de gangbare psychiatrische praktijk (ziekenhuizen, Riaggs), maar wel bij verschillende vormen van alternatieve psychotherapieën wordt gebruikgemaakt van het gedachtegoed van onder andere reïncarnatie, rebirthing, transcendente meditatie, vormen van paranormale geneeskunst. Zonder het te weten, kan men als patiënt

in aanraking komen met het occulte. De therapeut past datgene toe, waarin hij zelf gelooft.

Mijn persoonlijke zienswijze op demonische beïnvloeding, bezetenheid in samenhang met de psychiatrie, berust zowel op mijn psychiatrische kennis en ervaring als op mijn geloof.
In mijn werk wil ik onderscheid maken tussen:

- De wereld van de *zintuiglijke waarneming,* en
- De wereld van het *bovennatuurlijke,* de metafysische wereld, of in bijbelse betekenis: het domein van de hemelse gewesten.

De *zintuiglijke waarneming* omvat mijn onderzoek van een patiënt, waarbij studie, kennis, bijscholing en ervaring samen een rol spelen. Door middel van dit onderzoek kom ik tot het stellen van een diagnose.

De *bovennatuurlijke wereld* bestaat tegelijkertijd. Dit weet ik op grond van het Woord van God, de Bijbel. Alleen kan ik deze met mijn natuurlijke zintuigen niet waarnemen. Mijn ogen moeten hiertoe geopend worden door de Heilige Geest.

Ik wil dit duidelijk maken aan de hand van een geschiedenis uit de bijbel. De koning van Syrië wilde de profeet Elisa gevangen laten nemen. Deze verbleef in de stad Dothan. In de nacht kwam het leger van Syrië en omsingelde de stad. Dan lezen wij in 2 Koningen 6:15-17: `Toen de dienaar van de man Gods des morgens vroeg opstond en naar buiten trad, zie, een leger omringde de stad, zowel paarden als wagens. En zijn knecht zeide tot hem: Ach, mijn heer! Wat moeten wij doen? Maar hij zeide: Vrees niet, want zij, die bij ons zijn, zijn talrijker dan zij, die bij hen zijn. Toen bad Elisa: HERE, open toch zijn ogen, opdat hij zie. En de HERE opende de ogen van de knecht en hij zag en zie, de berg was vol vurige paarden en wagens rondom Elisa.' Daarom ben ik van mening, dat niet via de zintuiglijke waarneming de `diagnose' bezetenheid of demonische beïnvloeding gesteld kan worden. Dat er namelijk van demonie sprake is, wanneer symptomen optreden die niet direct psychiatrisch verklaard kunnen worden, betwijfel ik. In de geschiedenis van de psychiatrie is het meer voorgekomen, dat een onverklaarbaar beeld in later jaren wel verklaarbaar was. Dit zou betekenen: wanneer er een verklaring is, is er geen demonie meer.

Daarmee wordt de demon rationeel weg verklaard.

Een rationele verklaring én een bovennatuurlijke oorzaak kunnen samengaan. Vóór de ontdekking in de negentiende eeuw dat de pestziekte veroorzaakt wordt door een bacil, werden de 'pestilentiën' de `zwarte dood' genoemd. Deze epidemieën werden gezien als straf of wraak van God. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een pest-pamflet van Thomas Dekker (1625, in H.W. Haggard), waar op de titelpagina de wraak van God in beeld gebracht wordt in de vorm van een bliksemstraal uit de hemel. Achter de opvatting betreffende de wraak van God speelt de geschiedenis van koning David. Deze heeft een volkstelling gehouden. Daarna ziet hij in, dat hij gezondigd en dwaas gehandeld heeft. Als straf komt drie dagen de pest over het land. `Dus bracht de HERE de pest over Israël van de morgen af tot aan de vastgestelde tijd, en er stierven van het volk, van Dan tot Berseba, zeventigduizend man. Toen de engel zijn hand naar Jeruzalem uitstrekte om het te verdelgen, berouwde het onheil de HERE en Hij zeide tot de engel die verderf bracht onder het volk: Genoeg! Laat nu uw hand zinken. De engel stond toen bij de dorsvloer van Arauna. En David sprak tot de HERE, toen hij de engel zag, die onder het volk verderf bracht: Zie ik heb gezondigd, en ik heb ongerechtigheid bedreven' (2 Sam. 24:14-17). Er is een natuurlijke verklaring: er treedt een pestepidemie op, veroorzaakt door de pestbacil. *Tegelijkertijd* krijgt David een blik in de geestelijke wereld: hij ziet de engel van het verderf staan. Naar mijn mening mag hier niet gesproken worden van een metafoor, omdat men in die tijd niet anders wist. Het gaat niet om een óf-óf, maar om een én-én. Er kan sprake zijn van een psychiatrisch ziektebeeld, dat geheel verklaarbaar is en *tegelijkertijd* kan er sprake zijn van demonische beïnvloeding. David zag de engel van het verderf, zijn ogen werden daartoe door de HERE geopend, evenals de ogen van de knecht van Elisa geopend werden.

Het vaststellen van een bezetenheid of demonische beïnvloeding is een geestelijke zaak. Door de gave van de Heilige Geest, vooral door de gave van de onderscheiding van geesten, kan de aanwezigheid van demonie worden vastgesteld. Dit wil echter niet zeggen, dat er geen aanwijzingen kunnen zijn dat er sprake is van een demonische beïnvloeding. Er kan een aanwijzing te vinden zijn in de anamnese:

het afnemen van de ziektegeschiedenis. Dan kan blijken, dat er sprake is geweest van het raadplegen van een waarzegger, of dat men occulte contacten heeft gehad.

Een jongeman werd verwezen naar het spreekuur wegens angstaanvallen. In het gesprek vertelde hij, dat hij met anderen deelgenomen had aan een sessie `glaasje draaien'. Plotseling was het glaasje spontaan uit elkaar gespat. Daarna waren de klachten begonnen. Een ander voorbeeld: een man werd in ernstige overspannen toestand op een psychiatrische afdeling opgenomen. Uit de voorgeschiedenis kwam naar voren, dat hij avonden op zolder bezig was geweest met `pendelen'. Het psychiatrisch beeld kan duidelijk en welomschreven zijn, er is niets onverklaarbaar, en toch kan het verhaal een aanwijzing geven, dat er `meer' aan de hand is.

Er kan ook sprake zijn van een combinatie van een psychiatrisch ziektebeeld én demonische beïnvloeding, zoals boven beschreven door Prins.

7.8 *De rol van de psychiater*

K. Koch beschrijft de bevrijding van een student op een bijbelschool op de Filippijnen, die bezet was door demonen. Hij vermeldt dat de directie van de school de hulp inriep van een christen-psychiater en een christen-psycholoog om bij te staan in de strijd voor de bevrijding van deze jongeman. In hetzelfde boek geeft Koch een aantal aanwijzingen en aanbevelingen bij de dienst van de bevrijding. Een van de aanbevelingen betreft de psychiatrie: `Voordat de begeleiding begint is het van wezenlijk belang om op een juiste wijze onderscheid te maken tussen een psychiatrische ziekte en occulte belasting. Iemand, die psychiatrisch ziek is moet door een psychiater behandeld worden. Wanneer dit mogelijk is, het liefst een christen-psychiater Iemand die occult belast is, dient zich te wenden tot een professionele christelijke hulpverlener. Wanneer een fout gemaakt wordt in het onderscheid tussen psychiatrische ziekte en occulte belasting, kan dit leiden tot rampzalige gevolgen' (1973, 151).

Zelf ben ik ook van mening, dat de psychiater zich dient te bewegen binnen zijn eigen vakgebied. De patiënt, die met een probleem of een psychiatrische aandoening bij de psychiater komt, verwacht dat deze hier op ingaat en een diagnose stelt. Geloofsproblemen kunnen een onderdeel zijn van de klacht en zullen in dit kader aan de orde komen. Hierbij kan het gebied van de psychiater grenzen aan dat van de pastor. Daarbij is het onvermijdelijk, maar zeker niet verkeerd, dat er tussen pastoraat en psychiatrie een zekere overlapping is. Wanneer het echter gaat over het bovennatuurlijke, over demonie of occulte beïnvloeding, zal de psychiater terughoudend moeten zijn in zijn oordeel. Hij kan en mag verwijzen naar de pastor.

Aan de andere kant ben ik in mijn praktijk in aanraking gekomen met mensen die menen van de duivel bezeten te zijn, duivelse influisteringen te hebben of menen door de duivel beïnvloed te worden, terwijl daar geen aanwijzingen voor zijn. Deze symptomen zijn verklaarbaar uit het ziektebeeld en de context. De gedachte aan duivelse beïnvloeding kan een obsessie worden en kan ook de vorm van een waangedachte krijgen. Een waan is een gedachte, die in strijd met de werkelijkheid en niet te corrigeren is. De klacht, ik ben bezeten, is in dit kader een symptoom van een psychiatrische aandoening. In de context is er vaak een aanknopingspunt. Men heeft iets gelezen over bezetenheid en gaat dit op zichzelf betrekken. Of men is in een kerkelijke groep of gemeente geweest, waar te veel en niet verantwoord de nadruk wordt gelegd op het demonische. Dit kan gebeuren wanneer emotionele problemen aan een gebondenheid worden toegeschreven. Een depressie bijvoorbeeld, wordt toegeschreven aan een geest van zwaarmoedigheid of een geest van zelfbeklag. Deze wordt `uitgedreven', maar de depressie blijft bestaan en de patiënt wordt wanhopig, met een verergering van de depressie. Daarom wil ik de waarschuwing van Koch nog eens onderstrepen, dat een fout in het onderscheid tussen gebondenheid en psychiatrische ziekte tot rampzalige gevolgen kan leiden.

Ik meen dan ook, dat een psychiatrische behandeling niet onderbroken moet worden. Er kan sprake zijn van én een psychiatrische aandoening én een demonische beïnvloeding. Jezus zegt tegen een melaatse die genezen is: `Ga heen, toon u aan de priester.' Zo mag de pastor, na een gebed van bevrijding, zeggen: `Ga terug naar de psychiater, laat hem oordelen over jouw toestand nu.'

Mij is wel eens gevraagd, of een psychiater zelf ook bij een patiënt moet of mag bidden om bevrijding. Mijn antwoord is: de dienst der bevrijding is een zeer ernstige zaak, die niet lichtvaardig en ook

niet door één persoon, maar in een pastorale setting plaats moet vinden.

7.9 *Enkele conclusies en aanbevelingen*

- Het is niet juist een psychiatrisch beeld te benoemen als bezetenheid of demonische / occulte beïnvloeding uitsluitend op grond van symptomen die psychiatrisch niet volledig verklaarbaar zijn.
- Er kan *tegelijkertijd* sprake zijn van én een psychiatrisch ziektebeeld én van demonische beïnvloeding.
- Vanuit de levensgeschiedenis kunnen er aanwijzingen zijn voor occulte belasting. Het vaststellen is echter een geestelijke zaak: geestelijk inzicht door de gave van de Heilige Geest.
- Een pastoraal team met een bediening voor bevrijding dient contact te hebben met een psychiater voor consultatie en advies.
- Een psychiatrische behandeling kan samengaan met de begeleiding door een pastoraal team, gericht op bevrijding, maar mag niet onderbroken worden.

8. Demonie en pastoraat

P.A. Siebesma

8.1 *Inleiding*

Een aantal jaren geleden bevond ik mij in India en werd ik uitgenodigd om in de zondagavonddienst van een kleine christelijke gemeente te spreken. De dienst vond plaats in een onooglijk gebouwtje, midden in een dichtbevolkte achterbuurt van Madras, een miljoenenstad in het zuiden van India. Het aantal bezoekers was niet indrukwekkend, vier mannen en acht vrouwen, in totaal met mijn vertaler en mijzelf meegerekend veertien mensen. De gemeentezang werd begeleid door de vrouw van de predikant, die op een keyboard speelde. Tegen het eind van de dienst gebeurde er iets onverwachts. Twee vrouwen droegen een krijsende en gillende vrouw naar binnen, die vervolgens over de grond begon te kronkelen terwijl ze verwarde kreten slaakte. Ze was, zo fluisterde mijn vertaler mij toe, een hindoeïstische vrouw, die werd bezeten door een boze geest. Ze leed veel pijn en wanneer ze de naam van Jezus hoorde, werd de pijn nog erger.

Wanneer zoiets in onze kerk zou plaatsvinden, hoe zouden wij dan daarop reageren? Hier reageerde men heel rustig. Terwijl de gemeenteleden zacht begonnen te bidden, liepen de predikant en zijn vrouw naar deze vrouw toe. Na even met de twee begeleidsters te hebben gepraat, sprak de predikant een kort en rustig gebed uit, waarin hij (zo vertelde mijn vertaler mij) in de naam van Jezus bad dat de boze geest de vrouw zou verlaten Onmiddellijk daarop ging de bezeten vrouw weer helder uit haar ogen kijken, ze werd rustig en ze dronk een beker water leeg. Daarop verliet ze samen met de twee andere vrouwen opgewekt het kerkgebouw. Bij elkaar duurde deze gebeurtenis niet langer dan vijf à tien minuten.

De predikant vertelde mij later dat dit soort situaties tijdens en

na kerkdiensten regelmatig voorkwam. De hindoes in hun omgeving weten heel goed dat de God van de christenen machtiger is dan hun eigen goden en demonen. Wanneer ze last hebben van demonen, weten ze hun christelijke buren wel te vinden. De stap om zelf christen te worden is echter vaak nog te groot, vanwege de sociale druk van hun hindoeïstische familie en omgeving.

Deze gebeurtenis maakte op mij grote indruk. Wat mij bijzonder trof, was de rustige wijze waarop dit alles plaatsvond. Er was geen sprake van spektakel of geschreeuw. Een kort en rustig gebed was voldoende om deze vrouw verlichting van haar probleem te bezorgen. Het vertrouwen op God, dat deze predikant en zijn vrouw bezaten, werd niet beschaamd.

Na de dienst gebeurde er nog iets opvallends. Er kwam in de straat, waaraan het kerkgebouwtje was gelegen, een hindoeïstische processie voorbij. Voorop liepen enkele mannen, die zich aan een vrouwelijke godheid hadden toegewijd en zich daarom in vrouwenkleren hadden gehuld. Om hun toewijding te tonen hadden ze ijzeren pinnen door hun neus geslagen. Dankzij de bescherming van deze godheid bloedde het niet. Op die momenten besef je pas goed hoe groot het verschil is tussen het christendom en deze vorm van heidendom.

In Nederland geloven veel christenen niet in de realiteit van demonische bezetenheid, maar in India en in andere derdewereldlanden maakt het voor christenen deel uit van hun werkelijkheid. Toen ik de hierboven geschetste gebeurtenis later aan een groep Indiase christelijke studenten vertelde, werd daarop nogal geamuseerd gereageerd. Zij konden zich niet voorstellen, dat dit voor mij bijzondere gebeurtenissen waren en dat er christenen zijn, voor wie het verschijnsel van demonische gebondenheid geen realiteit is. Niet alleen zij die tot pinkstergemeenten behoren, maar ook leden van andere kerkgenootschappen, zoals baptisten, Vergadering van Gelovigen, en de traditionele kerken zijn gewend om voor bevrijding van demonische gebondenheid te bidden. Zo maakte ik mee hoe na een dienst in een gemeente van de *Church of South India* (enigszins te vergelijken met de Nederlandse Hervormde Kerk) de predikant samen met een evangelisch-lutherse student voor een vrouw om bevrijding bad.

Het bidden voor bevrijding speelt dan ook een belangrijke rol bij

evangelisatie. Een evangelist, die zendingswerk verricht in een aantal hindoe-dorpen, vertelde hoe hij in een buurthuis en opvangcentrum voor jongeren aan vijfentwintig hindoe-jongvolwassenen bijbelstudie gaf. Een deelnemer aan deze bijbelstudie, een jonge vrouw, werd gekweld door een demon. Nadat deze evangelist voor haar had gebeden en zij was bevrijd van de demon, kwam daarop de hele groep tot bekering! Twee maanden na deze gebeurtenis heb ik met verscheidenen van deze jongeren gesproken. Wat mij opviel, was hun grote honger naar het Woord van God. Ieder vrij moment werd besteed aan het lezen van de Bijbel.

Nu vonden deze gebeurtenissen plaats in een land dat totaal anders is dan Nederland, in een cultuur die heel verschillend is van die van Nederland, waar het bovennatuurlijke veel meer als realiteit wordt ervaren dan in onze cultuur. Bovendien is er sprake van een zendingssituatie, waarbij het christelijk geloof en het hindoeïsme tegenover elkaar staan en waar sprake is van een confrontatie tussen beide godsdiensten.

Toch zijn er ook in Nederland kerkelijke groeperingen die zich bezighouden met het bidden voor bevrijding. Het gaat hierbij niet alleen om gemeenten gesticht door allochtonen uit derdewereldlanden, die de laatste jaren in aantal explosief zijn gegroeid (zie Van den Broek, 2001), maar ook om de al wat langer zich in ons land bevindende charismatische en pinksterachtige groepen.

De kans dat je tegenwoordig als christen wordt geconfronteerd met deze vorm van hulpverlening is niet denkbeeldig. Bovendien is er de laatste jaren veel literatuur over dit onderwerp verschenen, vooral van de hand van auteurs met een evangelische en charismatische achtergrond. Het aantal mensen dat binnen de reformatorische kerken hiermee vertrouwd is, is echter relatief gering.

In dit hoofdstuk wil ik op een aantal vragen ingaan die vaak worden gesteld over deze vorm van hulpverlening Immers voor veel lezers is dit een onbekend terrein, waar de meningen sterk over uiteenlopen. Wat moet de houding van de pastor zijn? Wat doe je als iemand bij je komt met de vraag of je voor hem of haar voor bevrijding wilt bidden en hoe bid je dan? Hoe weet je of hij of zij demonisch gebonden is? Mag je zelf op dit terrein hulp verlenen of dien je altijd door te verwijzen naar specialisten, zoals artsen, psychologen of psychiaters? Hoe raakt iemand onder invloed van een demo-

nische gebondenheid? Welke gevaren en valkuilen zijn daarbij?

Het is niet mogelijk om deze vragen uitputtend te behandelen. Niet alleen is de ruimte daarvoor te beperkt, maar ook is ieder geval weer verschillend. Zij die meer hierover willen weten, verwijs ik naar het boek van Joost Verduijn *(Bevrijdingspastoraat,* 1999) dat het evenwichtigste boek is dat op dit gebied in het Nederlandse taalgebied is verschenen.

Ik ga ervan uit dat degene die om hulp vraagt of met wie je contact hebt christen is. Bijbels gezien is er niets op tegen om met niet-christenen voor bevrijding te bidden. Maar onze cultuur is daarvoor te verschillend van die van het Nieuwe Testament of die van de Derde Wereld. Een situatie zoals die plaatsvond in de kerk van Madras, zul je in Nederland niet gauw tegenkomen Immers, in onze cultuur houdt men geen rekening met boze geesten. Wellicht dat dit, naarmate Nederland meer en meer zelf een zendingsland wordt en het heidendom oprukt, in de toekomst anders wordt en dat dan inderdaad niet-christenen met problemen naar hun christelijke vrienden zullen gaan om voorbede te vragen.

8.2 *De houding van de hulpverlener*

Alvorens in te gaan op de praktijk van het bevrijdingspastoraat wil ik allereerst stilstaan bij de houding van de hulpverlener. Wat moet onze houding zijn tegenover deze vorm van hulpverlening?

Toen ik voor het eerst met bevrijding en geestelijke strijd werd geconfronteerd, joeg het mij heel veel angst aan. Vanuit mijn reformatorische achtergrond was het totaal onbekend voor mij. Natuurlijk geloofde ik dat de verhalen van Jezus, waarin hij mensen genas en van demonen bevrijdde, waar waren, maar het had geen plaats in mijn christelijke beleving. Toen ik voor het eerst als toeschouwer een bevrijdingssessie meemaakte, vond ik het bedreigend en wist ik niet welke plaats ik het moest geven in mijn denken. Vanuit deze angst wilde ik niets met dit onderwerp te maken hebben. Pas toen ik besefte dat God sterker is dan de boze en de boze op grond van het volbrachte offer van Christus geen recht meer op de gelovige heeft (zie Rom. 8:31-39: niets kan ons scheiden van de liefde van Christus!) kon ik het vanuit de Bijbel bestuderen en ook anderen daarmee helpen.

Hoeveel de Bijbel ook moge spreken over satan en de demonen, in wezen is het maar bijzaak. Centrale boodschap van de Schrift is, dat God, de Schepper van hemel en aarde alle macht bezit in de hemel en op aarde en dat Christus op het kruis van Golgotha de overwinning heeft behaald over de machten van de duisternis. Ook al gaat de wereld nu nog gebukt onder de gevolgen van de zondeval en gaat de satan rond als een briesende leeuw, ziende wie hij kan verslinden, toch is de satan een overwonnen vijand. Wanneer dat besef geen realiteit is in het leven van een christen, hulpverlener of pastor, kan hij zich maar beter niet met deze vorm van hulpverlening bezighouden.

Evenzo is geestelijke strijd een realiteit, maar deze kan alleen maar gevoerd worden vanuit het besef en de zekerheid dat Christus de machten heeft overwonnen op het kruis van Golgotha. We hoeven daarom niet bang te zijn voor de boze. Angst voor de boze, de satan en demonen is een slechte leidsman.

In de tweede plaats dient men zich ervan bewust te zijn dat, wanneer men zich met bevrijdingspastoraat gaat bezighouden, er reële gevaren zijn. Toen ik een aantal jaren geleden voor het eerst met iemand bad voor bevrijding en deze inderdaad bevrijd werd, was ik er helemaal vol van en wilde dat wel aan iedereen kwijt. Daarbij vergat ik dat het mij maanden had gekost alvorens bevrijding een plaats in mijn denken had gekregen en dat ik daarom niet kon verwachten dat anderen hetgeen mij maanden had gekost in tien minuten zouden accepteren. Maar bovenal liep ik het gevaar het belang van bevrijding te overschatten (zie Luc. 10:20).

Een belangrijke reden waarom men binnen de reformatorische kerken huiverig staat ten opzichte van de dienst der bevrijding, is dat er geen terrein is waarbinnen zulke extreme opvattingen bestaan als dat van bevrijding. Over geen onderwerp lopen de uitersten zo uiteen. Het ene uiterste van het ontkennen van de duivel en van de demonen als realiteit staat tegenover een ongezonde fascinatie voor het demonische en het bovennatuurlijke. Of in de woorden van C.S. Lewis: `We kunnen aangaande de duivelen twee vergissingen maken, die beide even ernstig zijn. De ene is niet aan ze te geloven. De andere: wel aan ze te geloven, maar een buitensporige en ongezonde belangstelling voor ze te koesteren' (Lewis, 21). Deze constatering is nog steeds actueel.

8.3 *Waken tegen excessen*

Er is veel literatuur over bevrijding gepubliceerd, die ik extreem en op veel punten onbijbels vind (bijvoorbeeld Hammond, Brewer, Thornberg). In deze extreme literatuur komen we voorbeelden tegen die moeilijk zijn te accepteren. Zo lezen we over mensen die van tienduizenden of honderdduizenden demonen werden bevrijd; één persoon zou zelfs bezet zijn geweest door twee miljoen demonen (V.d. Kraats). En wat moeten we denken van het verslag in een Engelse krant, over een man die in een conferentiecentrum door een team van hulpverleners werd bevrijd van een verslaving aan pepermunt? (Scotland, 132, die meer merkwaardige bevrijdingen noemt). Wanneer je de lijsten met demonen in het boek van de baptistenpredikant Frank Hammond doorleest, krijg je gemakkelijk het idee dat iedere slechte menselijke eigenschap een demonische oorzaak kan hebben: van een demon van een. slecht humeur tot en met demonen van frustratie en kritiek! (124-140). Volgens hem kan iedere ziekte in principe een demonische oorsprong hebben.

Binnen de beweging Stromen van Kracht gaat men nog een stap verder: hier werd wel gedacht dat (nagenoeg) alle ziekten van demonische oorsprong zijn. Deze opvattingen komen meer overeen met die van de Babyloniërs uit het oudtestamentische tijdvak, dan met die van het Nieuwe Testament. De Babyloniërs geloofden dat iedere ziekte per definitie demonisch is en dat men daarom eerst te weten moest komen wat de naam van de demon is, alvorens hij kan worden uitgedreven en de patiënt geneest. Volgens de opvattingen van Stromen van Kracht mag je voor iedere ziekte genezing verwachten, en ligt het aan iemands ongeloof, wanneer hij of zij niet geneest.

Het Nieuwe Testament roept weliswaar op voor genezing te bidden, maar God is soeverein. Hij weet wat het beste is voor de gelovige en niet iedere zieke geneest. Niet alle problemen worden door demonen veroorzaakt en bevrijding is niet het tovermiddel voor alle kwalen. Dan zou de Bijbel er wel meer over spreken. Paulus besteedt in zijn brieven meer aandacht aan de strijd tegen de oude mens, hoe die gekruisigd moet worden, dan aan bevrijding van demonen (Rom. 6 en 7; Gal. 5:17).

Gevolg van de veronderstelling dat zeer veel, zo niet alle ziekten en pijnklachten door demonen worden veroorzaakt, is de opvatting dat iedere christen wel een of meerdere keren bevrijding nodig zou hebben (zoals dat impliciet door Hammond wordt beweerd). Ook deze opvatting valt vanuit de Bijbel en vanuit de praktijk niet te verdedigen. Zelfs in derdewereldlanden, waar het occultisme welig tiert, is het niet zo dat iedere bekeerling die vanuit het heidendom christen wordt, per definitie bevrijding nodig heeft. Alleen als iemand diep in het occultisme heeft gezeten of zich heeft beziggehouden met door de Bijbel verboden praktijken, kan blijken dat hij daarvan bevrijding nodig heeft.

Evenmin mag je de tekst uit Efeziërs 6:12 `want wij hebben niet te worstelen tegen bloed en vlees, maar tegen de overheden, tegen de machten, tegen de wereldbeheersers dezer duisternis, tegen de boze geesten in de hemelse gewesten' uitleggen als zouden christenen in iedere plaats, in iedere kerk en onder iedere omstandigheid hiertegen te strijden hebben. Veel strijd wordt veroorzaakt door de begeerten van het eigen vlees, zoals hebzucht, trots en koppigheid.

De verdienste van Frank Peretti is dat hij met zijn roman *De duisternis aanwezig* bij velen de ogen geopend heeft voor de realiteit van de geestelijke strijd en voor de invloed van de machten in de hemelse gewesten. Maar sommige lezers hebben daaruit de conclusie getrokken dat alle tegenslag in hun leven een gevolg is van deze geestelijke strijd, en vergeten daarbij dat evenveel, zo niet meer problemen voortkomen uit zonde, domheid of onachtzaamheid. Naast een persoonlijke relatie met God, die tot uiting komt in een innig gebedsleven en een onberispelijke levenswandel, is daarom nuchterheid een eerste vereiste voor een pastor die zich met bevrijding wil bezighouden.

Hoe kunnen we deze excessen tegengaan? Het is aan te raden alleen in teamverband voor mensen met demonische gebondenheid te bidden. Ga niet alleen aan de slag, maar betrek hierbij ook andere christenen. Allereerst zijn daar degenen die in de kerk of gemeente boven je zijn gesteld, zoals de predikant en de kerkenraad (zie verder hoofdstuk 9), maar er valt ook te denken aan de leden van een gebedskring of bijbelkring. Het is goed door te verwijzen naar een predikant, huisarts, psycholoog of psychiater of op zijn minst met hen samen te werken. Problemen zijn vaak heel complex en zeker als er sprake is van demonische bindingen, is bevrijding slechts een

van de vele facetten. Er kunnen ook medische of psychische aspecten zijn, waarvoor de hulp van een arts, psycholoog of psychiater noodzakelijk is. Bevrijdingspastoraat is een terrein waar we nog heel weinig van af weten. Pas de laatste jaren beginnen we er wat meer zicht op te krijgen. Ken daarom je eigen beperkingen.

8.4 *Een voorbeeld van demonische gebondenheid*

Laten we een hypothetisch geval onder de loep nemen. Je komt als bijbelkringleider in contact met een jonge vrouw, afkomstig uit Suriname, maar al een aantal jaren woonachtig in Nederland. Ze is lid van de Evangelische Broedergemeente, maar omdat haar kerk in een plaats ver weg is, bezoekt ze op zondag af en toe de Nederlandse Hervormde kerk. Ze komt daar in contact met gemeenteleden en deze nodigen haar uit om ook een bijbelkring te bezoeken. Ze wil wel meer van de Bijbel af weten en gaat daarom naar jouw bijbelkring toe. Tijdens een kringavond met als thema `leiding van God', vertelt ze dat ze leiding ontvangt van een letterlijke stem in haar hoofd, die haar precies voorschrijft wat ze die dag moet doen. Deze stem vertelt haar bijvoorbeeld welke kleren ze 's morgens moet aantrekken en bij wie ze op bezoek moet gaan, wat ze wel en wat ze niet moet doen. Ze is er altijd van uitgegaan dat deze stem van God afkomstig is en ze voelt een sterke aandrang om die stem te gehoorzamen. Ze heeft het idee, dat als ze niet gehoorzaamt, haar de vreselijkste rampen zullen overkomen. De andere kringleden vinden dit toch wel een vreemde manier van leiding ontvangen en het gesprek gaat die avond dan ook over wat de Bijbel zegt over de leiding van God in het leven van een gelovige.

Hoe zou je deze vrouw kunnen benaderen? Je hebt zelf het idee dat deze stem een demonische oorsprong kan hebben, maar zeker weten doe je het niet. Dat haar verhaal niet erg bijbels klinkt, is duidelijk. Pas in een verder gesprek, als ze er tenminste over wil praten, zou je daar achter kunnen komen. Allereerst zou je haar kunnen vragen of ze ooit onder behandeling is geweest bij een arts, psycholoog of psychiater. Heeft ze een psychiatrische achtergrond dan zou je haar daar weer naar toe kunnen verwijzen. Maar als blijkt dat ze niet voor psychologische of psychiatrische hulp in aanmerking komt, omdat haar op dit vlak niets mankeert, zou je gerichte vragen kunnen stellen over haar achtergrond. Zijn haar ouders christen of zijn ze uit een andere godsdienst afkomstig? Hebben zij zich met occulte praktijken ingelaten, zoals bijvoorbeeld handlezen, astrologie of hekserij? Heeft ook zij zich daarmee beziggehouden? Heeft zij ooit occulte genezers bezocht? Je zou ook kunnen informeren of ze problemen heeft met bijbellezen of bidden, bijvoorbeeld doordat ze zich niet goed kan concentreren tijdens het bidden.

Wanneer tijdens de gesprekken duidelijk wordt dat haar ouders zich met zogenaamde witte magie hebben beziggehouden en met andere vormen van occultisme en dat ze zelf erg van muziek houdt, maar op het moment dat ze christelijke muziek hoort, flinke hoofdpijn krijgt, kun je inderdaad in de richting van gebondenheid denken.

Maar, omdat bevrijding slechts een van de, aspecten van christelijke ervaring is, is het ook belangrijk haar te stimuleren kerkdiensten en bijbelkringen te bezoeken, zelf persoonlijk de Bijbel te lezen en te bidden. Ze zal eerst zelf tot het inzicht moeten komen dat de stem in haar hoofd geen goede oorsprong heeft, niet alleen omdat God op een dergelijke wijze niet spreekt, maar ook omdat die haar opdrachten geeft die soms ingaan tegen het woord van God. Pas als ze dat beseft en bereid is de stem niet meer te gehoorzamen, kan er voor bevrijding gebeden worden. Bovendien zal ze ook moeten beseffen dat de praktijken waarmee haar ouders zich hebben beziggehouden tegen Gods woord ingaan. Wanneer ze daar zelf aan heeft deelgenomen, zal ze dat als zonde moeten belijden aan God en daarvoor vergeving vragen. Gezien het feit dat ze uit Suriname afkomstig is, zal het aspect van demonische gebondenheid niet vreemd voor haar zijn.

Dit voorbeeld laat zien dat deze vrouw verder ogenschijnlijk normaal functioneert. Ze is niet wat we `bezeten' zouden noemen, dat wil zeggen dat ze volledig onder controle staat van een boze geest. Dan zou ze immers geen kerkdienst of bijbelkring bezoeken. Uit het Nieuwe Testament kunnen we opmaken dat er verschillende gradaties zijn van demonische gebondenheid. Terwijl Lucas 8:26-39 spreekt over een man die door vele geesten is bezeten en door hen naar eenzame plaatsen wordt gedreven, lezen we in Lucas 13:10-16 over een vrouw in een synagoge, door Jezus een dochter van Abra-

ham genoemd, die reeds achttien jaar een geest van zwakheid had en om die reden verkromd was en zich niet kon oprichten (zie verder hoofdstuk 3).

In de praktijk zullen we zelden of nooit iemand tegenkomen die geheel bezeten is. Zelfs in zendingssituaties, bijvoorbeeld in India, is dat maar zelden het geval. Francis MacNutt merkt op, dat hij nog nooit iemand heeft ontmoet, die totaal bezeten was (67). Hij wil dan ook een onderscheid maken tussen de termen exorcisme en bevrijding. Exorcisme wordt toegepast op bezeten mensen en daar kun je je maar beter verre van houden of hen doorverwijzen naar beroepsexorcisten. MacNutt spreekt hier vanuit zijn rooms-katholieke achtergrond. Binnen de Rooms-Katholieke Kerk kent men speciale priesters, die exorcisme als taak hebben. Daarentegen hoort het bidden voor bevrijding thuis binnen de christelijke gemeenschap als geheel.

In het geval van bovengenoemde vrouw is geen sprake van bezetenheid, maar van gebondenheid of gedemoniseerd zijn, dat wil zeggen dat ze onder invloed staat van een demon en in bepaalde aspecten van haar leven belemmerd wordt om vrij te functioneren.

Andere auteurs hanteren een iets andere formulering, zoals `een houvast van boze geesten in een mens, in een of andere mate' (Penn-Lewis, 68). In de praktijk van het pastoraat is deze definitie goed bruikbaar. Je zult immers vaker mensen tegenkomen die op een of op enkele terreinen van hun leven gebonden zijn, dan mensen die totaal en voortdurend onder invloed van een demon staan. Dat was ook al het geval ten tijde van het Nieuwe Testament. Nagenoeg allen die Jezus bevrijdt, maakten deel uit van het joodse volk. Uitzonderingen hierop zijn de dochter van de Kananese vrouw, die door Jezus aanvankelijk niet geholpen werd, juist omdat ze geen deel uitmaakt van het joodse volk (Mat. 15:22) en de slavin met de waarzeggende geest (Hand. 16:16).

In dit opzicht is het opmerkelijk dat M.F. Unger, een bekende Amerikaanse oudtestamenticus, die zeer kritisch stond ten opzichte van de pinkster- en charismatische beweging, in zijn klassieke werk *Biblical Demonology* (1963) nog van de stelling uitgaat dat christenen geen demonen in zich kunnen hebben, maar later hierop terugkomt. Vanuit de praktijk van zijn pastoraat en door reacties en ingezonden brieven op zijn eerdere boek, verdedigt hij in zijn

What demons can do to saints (1991) de opvatting dat christenen zeker demonen in zich kunnen hebben. Hij geeft voorbeelden van christenen die zeer actief zijn in geestelijk werk en daarin tot grote zegen zijn voor anderen, maar toch in bepaalde aspecten gebonden zijn en uiteindelijk daarvan bevrijd worden.

Francis MacNutt onderscheidt twee soorten demonische beïnvloeding, waarbinnen weer verschillende gradaties zijn (69-72). In de eerste plaats kan sprake zijn van demonische activiteiten buiten ons. Iedere christen heeft daar op zijn tijd mee te maken, bijvoorbeeld wanneer we sterk aangevallen worden door beproevingen of doordat we bestookt worden door bepaalde gedachten of denkbeelden, die ons van God willen aftrekken. Hij onderscheidt drie soorten demonische aanvallen van buitenaf: behalve tot beproevingen kunnen deze demonische aanvallen leiden tot fysieke aanvallen of zelfs tot lichamelijke klachten en ziekten, en als derde kunnen ze emotionele problemen veroorzaken.

Ik ken voorbeelden van mensen, die zonder aanwijsbare redenen een aanval van depressiviteit kregen en bij wie na gebed en bijbellezen de depressie verdween. Een ander voorbeeld: een kind kon 's nachts niet slapen, omdat het gekweld werd door nachtmerries. In een gesprek met deze jongen bleek, dat het kwam omdat hij die avond een occulte video had gezien en sommige beelden hem niet loslieten. Nadat zijn ouders met hem hadden gebeden en in de naam van Jezus bevalen dat deze verkeerde beelden weg zouden gaan, kreeg de jongen rust en had hij geen last meer van nachtmerries en angsten.

In de tweede plaats kan er sprake zijn van demonische activiteit binnen ons en ook daarin zijn weer verschillende gradaties aanwijsbaar: van gebondenheid op een enkel terrein tot gebondenheid op vele terreinen en als (zeldzaam) uiterste een volledige bezetenheid.

8.5 *Hoe herkennen we de symptomen van demonische gebondenheid?*

Hierboven werd het voorbeeld van een vrouw genoemd, die door een innerlijke stem werd geleid. Natuurlijk duidt het horen van stemmen niet automatisch op een demonische beïnvloeding, het kan

ook een psychiatrische oorsprong hebben en nog vaker gaan beide aspecten samen (paragraaf 7.6; MacNutt, 75).

Wanneer we de teksten in het Nieuwe Testament, die over gedemoniseerde personen gaan, bestuderen, levert dit een gevarieerd beeld op. In enkele gevallen uit het demonisch gebonden zijn zich in lichamelijke klachten. Een verkromde vrouw, die zich niet kan oprichten (Luc. 13:10vv.), een doofstomme, die na zijn bevrijding kan spreken (Mat. 9:32), iemand die blind en stom is (Mat. 12:22, 23), en die daarna kan zien en spreken en een maanzieke (Mat. 17:14vv.; Marc. 9:15vv. en Luc. 9:37vv.). Wij zouden bij deze gevallen als eerste aan lichamelijke kwalen denken, maar de diagnose blijkt anders te zijn. Dat betekent echter niet dat heden ten dage iedere doofstomme of iedere maanzieke (mogelijk gaat het hier, gezien de symptomen, om een epilepticus) demonisch gebonden is. Wel laat het zien hoe belangrijk het is om over de gave van de onderscheiding der geesten (1 Kor. 12:10) te beschikken

In de literatuur komen we vele symptomen van demonische beïnvloeding en gebondenheid tegen: lichamelijke en psychische klachten, en bovenal parapsychische vermogens, zoals het horen van stemmen of helderziendheid. Het bezoeken van occulte genezers kan een opening bieden om demonisch gebonden te raken, of het zich bezighouden met astrologie, horoscopen, zwarte en witte magie, spiritisme, toekomst voorspellen en andere occulte praktijken. Hierbij is niet bepalend of je er nu wel of niet in gelooft. Ik ken een mevrouw die jaren geleden een spiritistische seance bezocht. Ze geloofde er niet in en ging daar ook naar toe om er voor te zorgen dat de tafels niet gingen dansen. Dat pakte anders uit: de tafels dansten wel en later werd zij bevrijd van een demonische binding die ze tijdens dit bezoek had opgelopen.

Een ander voorbeeld: een predikant van een reformatorische kerk in Madras vertelde mij dat hij contact kreeg met een jongeman, hindoe, die nog niet getrouwd was. Wat was het probleem? Zijn ouders hadden een huwelijk gearrangeerd voor hem, maar tijdens de huwelijksplechtigheid overleed zijn vrouw op raadselachtige wijze. Zijn omgeving vermoedde dat dit werd veroorzaakt door een *accidental spirit,* dat wil zeggen een boze geest die ongelukken veroorzaakt. Daarna raakte hij twee keer betrokken bij een busongeluk waarbij dodelijke slachtoffers vielen maar hijzelf ongedeerd bleef.

Het valt te begrijpen dat na deze gebeurtenissen geen enkel ouderpaar meer hun dochter aan hem wilde uithuwelijken. Deze predikant sprak met hem, kwam er achter dat de jongen te maken had met bepaalde demonische bindingen uit het hindoeïsme. Hij werd van deze binding bevrijd en werd christen.

Daarnaast worden genoemd verschijnselen als dwanggedachten, grote innerlijke verdeeldheid, veranderde gezichtsuitdrukkingen of veranderingen in stemgeluid (Verduijn, 104v.). Ook een grote vijandigheid en haat ten opzichte van Christus, de Bijbel, het gebed, of tegen christenen in het algemeen of in het bijzonder kan een symptoom zijn.

Als een christen op geen enkele wijze overwinning kan behalen over een bepaalde zonde in zijn leven, hoewel hij daar wel naar streeft, kan dat wijzen op een demonische beïnvloeding op dit terrein van zijn leven. MacNutt (76-79) noemt naast de hierboven genoemde kenmerken ook nog iets anders. Vanuit zijn praktijk is gebleken dat veel mensen zelf er al van overtuigd waren, dat ze gebonden waren en bevrijding nodig hadden, zonder dat anderen dat doorhadden. Ze moesten echter veel schroom overwinnen voor ze hiervoor om hulp durfden te vragen. Dat dit niet altijd opgaat, spreekt voor zich.

In het Nieuwe Testament vinden we drie hoofdterreinen, waarop demonen werkzaam kunnen zijn:

a. onreinheid (Luc. 4:33)
b. occultisme (bijv. waarzeggerij, Hand. 16:16) en
c. valse leringen (1 Tim. 4:1).

Dit komt overeen met wat hedendaagse hulpverleners in het bevrijdingspastoraat tegenkomen. Daarnaast heeft de ervaring uitgewezen dat er nog twee andere oorzaken zijn, waardoor mensen gebonden kunnen raken: vervloekingen en de zonden van het voorgeslacht. In het Nieuwe Testament is hier weinig over te vinden. Maar vanuit zendingsverhalen kennen we voorbeelden van tovenaars die een vloek over hun slachtoffers uitspraken en waarna dezen als gevolg daarvan doodgingen. In onze cultuur houden we veel minder rekening met het feit dat woorden zowel ten positieve als ten negatieve grote kracht kunnen uitoefenen. Maar ook hier kunnen mensen demonisch gebonden raken door vloekwoorden of verwensingen door anderen over en tot hen gesproken. MacNutt

(98v.) verhaalt het relaas van een anglicaanse predikant en zijn gezin, die als zendelingen werkzaam waren geweest in Afrika en door lokale tovenaars, die hen weg wilden hebben, onder een vloek waren gebracht. Daardoor werden ze ziek en kregen ze ook andere klachten en gingen weer terug naar Engeland. Daar werden ze van deze vloek bevrijd en genezen.

De Bijbel roept ons op te zegenen en niet te vervloeken en geen kwaad met kwaad of laster met laster te vergelden (Rom. 12:14; 1 Petr. 3:9). Ook zonden door het voorgeslacht begaan, kunnen doorwerken tot in de volgende generaties. Hiervan zijn in de literatuur vele voorbeelden te vinden.

8.6 *Hoe kunnen we bidden voor bevrijding?*

Na een aantal gesprekken zijn we tot de conclusie gekomen dat degene die om hulp heeft gevraagd, bevrijding nodig heeft. Wat en hoe mogen we bidden? Hieronder noem ik een aantal aspecten die van belang zijn. Ook hiervoor geldt dat ieder geval weer anders is en daarom slechts algemene regels zijn te geven. Degene die meer wil weten, verwijs ik naar de boeken van Verduijn en MacNutt.

Volgens MacNutt (149) luidt de eerste vraag, die iemand zich dient te stellen, voordat hij voor bevrijding gaat bidden: Ben ik wel de juiste persoon om dit te doen? Daarvoor is wijsheid van God nodig. De nood kan heel groot zijn, maar dat betekent niet noodzakelijkerwijs dat je dan ook moet bidden. Ben je voor een dergelijke taak geroepen, heb je de gaven die voor een dergelijke taak nodig zijn en kun je het aan, gezien de tijd die het kan kosten? In 1 Korintiërs 12:10 wordt gesproken over de gave van de onderscheiding der geesten. Toegepast op de dienst der bevrijding betekent dit dat je door openbaring van God kunt onderscheiden of er inderdaad sprake is van een boze geest en wat zijn identiteit is.

Nagenoeg alle auteurs die over bevrijdingspastoraat hebben geschreven, zijn grote voorstanders van teamwerk, waarin mensen met verschillende gaven en capaciteiten samenwerken en elkaar aanvullen. Het is daarom aan te raden niet alleen te bidden, maar dat samen met anderen te doen in een teamverband van zowel mannen als vrouwen, dit ter bescherming van degene met wie wordt gebeden en van de teamleden. Het is verstandig niet alleen mannen voor

een vrouw te laten bidden en andersom. Indien dat mogelijk is, kun je ook anderen vragen om (thuis of waar ook maar) voorbede te doen. Te denken valt aan leden van de kerkenraad of aan deelnemers van een bijbelstudiegroep. Op basis van Mattes 17:21, `Dit geslacht vaart niet uit dan door bidden en vasten', kun je overwegen om voor en tijdens het gebed om bevrijding te vasten.

Het is evenzo belangrijk om degene met wie je bidt, goed voor te bereiden. Niet alleen moet hij weten wat er gaat en kan gebeuren. Bovenal dient hij te weten dat bevrijding slechts een aspect van het christelijk leven is, en dat hij hierna zijn vlees (`begeerten') zal moeten aanpakken en tegen de zonde zal moeten strijden.

Wat mogen we bidden? Persoonlijk ben ik er voor zo eenvoudig mogelijk te bidden, waarbij we de formulering kunnen gebruiken, zoals die ook in het Nieuwe Testament voorkomt. In Handelingen 16:18 zegt Paulus: `Ik gelast u in de naam van Jezus Christus van haar uit te gaan.' Uit de formulering die Jezus gebruikt in Marcus 9:25 `Gij, stomme en dove geest, Ik beveel u: ga van hem uit en kom niet meer in hem', kun je opmaken dat je de demon nader mag benoemen, door hem bij zijn naam te noemen of door een omschrijving te geven van wat hij doet in het leven van de gelovige.

MacNutt (173) noemt zes aspecten, waaraan zo'n gebed voor bevrijding dient te voldoen:

1. Het is een gebed in de naam van Jezus, immers door zijn autoriteit gaat de geest weg.
2. Het gebed dient de vorm van een bevel te hebben: `ik gebied ...'.
3. Het bevel is gericht tegen de boze geest.
4. De inhoud van het bevel is dat hij moet weggaan.
5. Hoe deze geest weg dient te gaan: rustig, zonder kwaad te doen.
6. Waarheen de geest moet gaan (daarover verder meer).

Nu zijn er situaties waarin het niet duidelijk is of er nu wel of niet sprake is van een demonische gebondenheid. Dan kun je ook voorwaardelijk bidden. Je kunt dan zeggen: `Indien er sprake is van... dan gebied ik...'

Zowel in Nederland als in India heb ik het meegemaakt dat zij die voor bevrijding bidden, daarbij hun stem verheffen of zelfs hard beginnen te schreeuwen. Ik heb nooit begrepen waarom dat nood-

zakelijk zou zijn. Je verkrijgt niet meer autoriteit door hard te schreeuwen. Dat demonen weggaan, is niet op basis van ons gezag en van ons geschreeuw, maar alleen op het gezag van Jezus Christus.

Er bestaat in de literatuur veel discussie over de vraag waar je de demonen naar toe zou moeten sturen. Sommigen raden aan ze naar de afgrond te sturen (met een verwijzing naar Op. 20:1-3). MacNutt raadt aan ze rechtstreeks naar Jezus te sturen, zodat Hij ermee kan doen wat Hij wil. Persoonlijk ben ik van mening dat dit zaken zijn die ons niet aangaan. Hooguit kunnen we eraan toevoegen dat de demon niet mag terugkeren.

Evenzo bestaat er veel discussie of we tijdens het bidden voor bevrijding de handen op de persoon mogen leggen of hem mogen aanraken. Verduijn en MacNutt hebben hier niet zoveel moeite mee. Andere auteurs zijn daar sterk op tegen, zoals W.J. Ouweneel. Daardoor zouden namelijk occulte besmettingen doorgegeven kunnen worden. Ook wordt wel verwezen naar 1 Timoteüs 5:22, waar Paulus Timoteüs aanraadt niemand overijld de handen op te leggen. Deze tekst waarschuwt echter om niet te snel oudsten aan te stellen en heeft met bevrijding niets te maken. Met Ouweneel ben ik van mening dat we inderdaad met handoplegging moeten oppassen. Persoonlijk zou ik me niet zo gauw de handen laten opleggen door een niet-christen. Jaren geleden heb ik het meegemaakt, dat iemand bevrijd werd van een handoplegging, die hij in Israël had gehad van een orthodoxe jood, die tegen betaling mensen de handen oplegde en genas. Maar in het Nieuwe Testament zijn wel voorbeelden te vinden dat Jezus voor bevrijding bad bij handoplegging (Luc. 13:12, 4:40-41).

In India werd regelmatig gevraagd om na diensten te bidden voor bezoekers. Daarbij bad ik zelf altijd vooraf of God me leiding wilde geven of ik wel of niet handen mocht opleggen. Afhankelijk daarvan deed ik het soms wel, soms niet.

In de literatuur over bevrijdingspastoraat wordt meermalen gesproken over het binden van boze geesten. Men verwijst hierbij naar Matteüs 16:19 en 18:18, waarbij Jezus aan Petrus en later aan al zijn discipelen de autoriteit geeft om te binden en te ontbinden. Wat Hij hiermee bedoelt, is niet helemaal duidelijk. Maar op basis van Mattes 11:29, Lucas 11:22 en Openbaring 20:2 menen sommigen dat

we ook nu nog de autoriteit hebben om boze geesten te binden, dat wil zeggen hun macht krachteloos te maken

Verduijn beschrijft hoe hij dit in twee situaties toepast wanneer degene voor wie hij bidt geen controle meer over zichzelf heeft, omdat de demon te sterk is, én wanneer iemand last van een demon heeft en er geen mogelijkheid is om met hem voor bevrijding te bidden, dat hij toch geen last heeft van de demon.

In de gebedsbeweging wordt dit principe toegepast op het binden van territoriale geesten (zie paragraaf 2.5 en 5.3).

Een van de meer spectaculaire aspecten van een bevrijdingssessie is, dat demonen door de persoon heen kunnen spreken. Ik ben van mening dat we dit zoveel mogelijk dienen te vermijden. Zij hebben geen recht om in een gelovige te verblijven en dienen zo gauw mogelijk te verdwijnen. Het spreken van demonen en andere manifestaties mogen geen vertragingstactiek worden. In dit verband kun je je afvragen of je naar de naam van een demon mag vragen. Ook hiervan geldt dat het afhankelijk is van de situatie. In sommige gevallen is het niet noodzakelijk, in andere gevallen wel. Op zichzelf is het niet onbijbels. Jezus vraagt de bezetene in het land van de Gerasenen naar zijn naam (Marc. 5:9). De vraag waarom Jezus juist naar zijn naam vraagt, wordt door de commentaren niet bevredigend beantwoord. Is het omdat Jezus de bezetene er toe wil brengen onderscheid te maken tussen hem en de demonen? Of wil Hij door die naam al deze demonen in één keer uitwerpen?

Het belangrijkste wanneer je voor bevrijding bidt, is het besef dat demonen geen enkel recht op het leven van de gelovige hebben, omdat Christus hen heeft overwonnen op het kruis van Golgotha. Christus doet de bevrijding en wij zijn slechts zijn werktuigen.

8.7 *Hoe weten we dat de demon een persoon heeft verlaten?*

Ik kan me nog goed herinneren dat ik voor het eerst van mijn leven een bevrijdingssessie meemaakte. Toen de predikant voor mensen om bevrijding bad, werd er geschreeuwd en gekrijst, gehoest en geproest en in emmers overgegeven. Soms werd er zelfs met tafels en stoelen gesmeten. Begrijpelijk dat het bij mij en andere buitenstaanders grote angst en onbehagen opriep, waarbij ik maar het liefste zo snel mogelijk weg wilde.

In het Nieuwe Testament wordt beschreven hoe boze geesten onder geschreeuw mensen verlaten (Marc. 1:26, 9:26; Hand. 8:7). Of dit regel was of uitzondering, weten we niet. Mogelijk wilden deze boze geesten hiermee protesteren tegen dat ze de persoon moesten verlaten. De enige andere manifestatie waarover we lezen, is stuipstrekkingen bij de maanzieke (Marc. 9:26). Ook dit lijkt me eerder een uitzondering dan regel. Bid daarom van te voren dat bevrijdingssessies rustig zullen verlopen. De ervaring heeft geleerd dat dit heel goed kan.

Terwijl tijdens bevrijdingssessies in de westerse wereld soms wordt gehoest en geschreeuwd, gaat het in andere landen weer anders toe. In India heb ik het na kerkdiensten meermalen meegemaakt dat, wanneer er voor iemand werd gebeden, deze persoon stijl achteroversloeg tegen de grond. Toen ik vroeg wat dat te betekenen had, zei men mij dat dit het bewijs was dat de persoon was bevrijd. Als mensen vielen, betekende dat, aldus mijn zegsman, dat de demon de persoon had verlaten.

Hoe weet je dat de demon een persoon heeft verlaten? Het beste criterium is om niet (alleen) af te gaan op uiterlijke kenmerken, zoals hoesten of vallen. Zowel degenen die hulp verlenen, als degene met wie gebeden wordt, kunnen een verlichting ervaren en een innerlijke zekerheid hebben, dat de demon is verdwenen. Er moet een verschil aanwijsbaar zijn tussen voor en na de bevrijding. Dit kunnen we aan de hand van een voorbeeld illustreren.

In mijn studententijd had ik contact met een student, overtuigd christen en actief in christelijk werk, die werd bevrijd van een boze geest. Deze manifesteerde zich in hem tijdens zijn slaap en gaf hem dromen en nachtmerries, waarin sprake was van seksuele onreinheid. Wanneer hij wakker werd en hij zich realiseerde wat hij had gedroomd, voelde hij zich schuldig Immers wat er was gebeurd, ging tegen de Bijbel in. De enige manier om staande te blijven, was om deze dromen te verdringen. Hij vertelde mij dat hij dit van jongs af aan al had gehad, zolang hij zich kon herinneren. Maar toen hij tijdens een bevrijdingssessie van een geest van onreinheid werd bevrijd, heeft hij vanaf dat moment nooit meer dergelijke dromen en nachtmerries gehad.

Hoe lang kunnen bevrijdingssessies duren? Vanuit het Nieuwe

Testament krijgen we de indruk dat mensen van het ene moment op het andere moment werden bevrijd. Jezus geeft een bevel en de demonen laten de persoon los. Maar wat Jezus lukte, lukte zijn discipelen niet altijd. Wanneer een vader zijn zoon, die gekweld wordt door een stomme geest, naar de discipelen van Jezus brengt, zijn zij niet in staat deze geest uit te drijven (Marc. 9:14-29). Als zij later aan Jezus vragen waarom zij dat niet kunnen, antwoordt hij: `Dit geslacht kan door niets uitvaren dan door gebed.' De paralleltekst in Matteiis vermeldt naast bidden ook het vasten (Mat. 17:21).

In de praktijk worden niet altijd mensen van het ene moment op het andere moment bevrijd. Hoewel mensen in enkele seconden bevrijd kunnen worden, duurt het in veel gevallen langer. Men behoeft hierbij slechts te denken aan de strijd die Blumhardt voerde (paragraaf 5.2). Gottliebin Dittus was al als klein meisje via haar familie diepgaand beïnvloed door het occultisme, vermoedelijk is het daarom dat de demonen haar niet zonder slag of stoot verlieten. De praktijk wijst uit dat de strijd om bevrijding van bijvoorbeeld een satanist ook hevig en langdurig kan zijn. Soms echter is het niet duidelijk waarom het zo lang duurt. Er zijn nog meer vragen te stellen over de praktijk van bevrijdingspastoraat; het is voor velen van ons een nog onbekend terrein. Niettemin mogen we dit gebied niet langer negeren, omdat de nood groot is en vermoedelijk alleen nog maar zal toenemen.

9. De praktijk in de gemeente

M.J. Paul

9.1 De eerste stappen in de gemeente

In de meeste gemeenten weet men niet goed hoe gestalte te geven aan `de dienst der genezing' en `de dienst der bevrijding'. Wie dat wel wil, zal met wijsheid en volharding een eigen weg moeten zoeken. James Moore Hickson, de pionier op dit gebied in de Anglicaanse wereld, vertelde eens een visioen: `In dit visioen zag ik mezelf bezig met het mennen van een prachtig stel paarden, een vierspan. We kwamen bij een plaats waar de weg een vork maakte, naar rechts en naar links Ik maakte halt en ging kijken welke weg ik moest gaan. Links was er een goede, effen weg; rechts was er een oude weg die gedurende heel lange tijd in onbruik moest zijn geraakt. De bruggen waren weggespoeld, de duikers gebroken; hij was overgroeid met doorn- en braamstruiken, en scheen bijna onbegaanbaar. Toch kwamen de woorden: `Jij moet deze weg heropenen.' Ik inspecteerde de paarden, het tuig en de koets, en voelde dat het te doen was als wij ons er samen op wierpen. Ik steeg weer op en liet de voorste paarden zwenken en we gingen voorwaarts. De wielen zonken tot de assen weg, de koets slingerde heen en weer, maar de paarden trokken samen prachtig op, en tilden de koets rechtuit verder, en tenslotte kwamen we er doorheen' (cit. bij Kraan, *1977, 249-250).*

Gewoonlijk begint de belangstelling voor `de dienst der genezing' niet bij de kerkenraad als vergadering, maar groeit het verlangen bij enkelingen, in of buiten de kerkenraad. Daarbij ga ik grotendeels uit van ervaringen in de gevestigde kerken; in evangelische en vrije gemeenten zijn sommige zaken vergelijkbaar, maar is er toch vaak een grotere bereidheid zich op dit terrein te begeven. Gemeenteleden lezen de genezingswonderen in de Bijbel, zien mensen

om zich heen met ziekte of vermoedelijke demonische gebondenheid, en verlangen dat deze mensen genezen en bevrijd worden. Zulke zaken krijgen een plaats in hun gebed. Ze ervaren dat iets op hun hart gebonden wordt en kunnen deze zaak niet zomaar naast zich neerleggen. Vandaar uit groeit het gebed dat in de gemeente meer mensen hetzelfde zullen zien. Ook het lezen van getuigenissen dat elders mensen genezen zijn, kan een duidelijke aansporing zijn dat gemeenteleden zich meer op dit onderwerp richten.

Dan breekt een belangrijk moment aan: is het mogelijk dat de gegroeide verlangens een bedding vinden in de eigen gemeente, of worden de pogingen gefrustreerd? In het laatste geval treedt verwijdering op en kunnen mensen hun `heil' elders gaan zoeken. Voor een kerkenraad ligt hier een grote verantwoordelijkheid. Aan de ene kant wil men rust in de gemeente en wantrouwt men al gauw allerlei `nieuwigheden'. De persoon die komt met nieuwe voorstellen kan ook al verdacht zijn, omdat die in het verleden al meer zaken heeft voorgesteld. Aan de andere kant is er het getuigenis van de Vroege Kerk en zijn er bijbelgedeelten die niet zomaar weggeschoven kunnen worden. Wat zal de gemeente zeggen van zo'n voorstel? Zullen er inderdaad gemeenteleden genezen en bevrijd worden van demonische gebondenheid of zal hun teleurstelling des te groter worden omdat er geen genezing optreedt? Zal er rondom dit thema niet gauw groepsvorming ontstaan die de eenheid van de gemeente doorbreekt? Een predikant en kerkenraad hebben al snel heel wat vragen en bedenkingen. Wat is wijsheid in zo'n krachtenveld?

De eerste opdracht van de kerkenraad is om bijbels leiding te geven aan de gemeente, ongeacht de aanwezige tradities. Iedere gemeente mag eigen accenten leggen, maar fundamenteel is toch het getuigenis van de Schrift, als we het *sola scriptura* belijden. Daarom is het van belang dat de leidinggevenden zich grondig bezinnen op deze zaken door bijbelstudie, bijvoorbeeld tijdens een kerkenraadsvergadering. Daarbij is ook het gebed van groot belang. Immers, ons verstand en ons inzicht zijn beperkt. We hebben de leiding van Gods Geest nodig, om in alle waarheid te leiden. Ook vanuit de kerkgeschiedenis valt veel te leren: zowel goede pogingen om Gods Woord recht te doen als ontsporingen. We zijn niet de eersten die zich met deze zaken bezighouden en kunnen veel leren van vroegere generaties, zowel in binnen- als buitenland.

Vervolgens is het van belang dat de predikant zich bij de voorbereiding en het houden van de preken rekenschap geeft van de vragen op dit gebied. Kerkenraadsleden en gemeenteleden mogen hiertoe stimuleren, bij voorkeur door concrete situaties voor te leggen. Komen ook nu wonderen van genezing en bevrijding voor? Wat is hun functie nu? Mogen we verlangen dat genezingen en bevrijdingen ook bij ons in de gemeente gebeuren? We lezen bijvoorbeeld van een man in de synagoge van Kapernaam. Hij had `een onreine geest', maar was vermoedelijk wel gewend om wekelijks naar de synagoge te gaan. De prediking van Jezus was met volmacht en riep zoveel weerstand op dat de man tegenwerpingen maakte en Jezus bekend maakte als `de Heilige Gods'. Vervolgens werpt Jezus een demon uit bij deze man (Marc. 1).

Waarschijnlijk is hier geen sprake van bezetenheid in de ernstigste betekenis van het woord, maar wel van occulte belasting. De latente aanwezigheid wordt openbaar in de confrontatie met de Zoon van God. Zo kunnen er ook in onze gemeente, onder de kerkgangers, mensen zijn die occult belast zijn. Bijvoorbeeld door bezoek aan een occulte genezer, door meedoen met occulte spelletjes of door een vervloeking, eventueel in hun voorgeslacht (vgl. D. Prince). Hoe komen zij tot de erkenning daarvan en ook tot bevrijding? Het is van groot belang dat de voorganger in de prediking deze volop actuele zaken aan de orde stelt.

Wellicht is het goed als de kerkenraad een kring of commissie in het leven roept van mensen die zich intens met dit onderwerp bezig willen houden. Daarbij gaat het om eerlijke bezinning vanuit de Schrift en de kerkgeschiedenis en hedendaagse ervaringen van christenen uit eigen kerkverband en daarbuiten. Gemeenteleden die van harte begeren Gods weg te zoeken en te gaan, kunnen benoemd worden in zo'n commissie of kring. Het meedoen is niet iets vanzelfsprekends, maar dient een zaak van gebed te zijn, om voor zichzelf en de gemeente Gods wil te verstaan.

Het kan ook goed zijn een gemeenteavond over dit onderwerp te beleggen. Een spreker van buitenaf kan onbevangener spreken en ook meer voorbeelden van elders aanhalen, zonder gevaar van herkenning van bepaalde pastorale situaties. Het lichaam van Christus is breder dan de eigen gemeente en helaas heeft elke gemeente de neiging bepaalde zaken te overaccentueren en andere zaken over het

hoofd te zien. De predikant en kerkenraad kunnen later zo'n avond evalueren en zelf conclusies trekken, terwijl ze nog niet tot partij gemaakt zijn. Veranderingen in een gemeente hebben altijd tijd nodig. Het is van belang het doel goed voor ogen te houden, maar ook rekening te houden met hen die veel vragen of tegenwerpingen hebben op dit gebied. Een eigen standpunt naar voren brengen is niet zo moeilijk, maar de meerderheid de goede kant op krijgen is een kunst! Daarbij kan hulp van buitenaf waardevol zijn. Vermoedelijk zal altijd een (klein) deel van de gemeente bezwaar blijven maken en hier moet goed onderscheiden worden wat de (on)geestelijke motieven zijn.

Wanneer een kring of commissie gestart is, kan een lijst opgesteld worden van onderwerpen die bestudeerd zullen worden. De literatuur kan ook op een lectuurtafel in de kerk of het verenigingsgebouw te leen of te koop aangeboden worden, zodat gemeenteleden hiermee vertrouwd raken. Het is voor de kring ook van belang met elkaar in gebed te zijn en voorbede te doen voor de gemeente. De geestelijke strijd is nooit alleen maar uit boekjes te leren en elke situatie is uniek. Er kan zelfs een `geestelijke strijd' ontstaan binnen de gemeente zelf over deze zaken. Een belangrijk deel van de bezinning is ook het zelfonderzoek: zijn er zaken waardoor Gods Geest bedroefd is en zich teruggetrokken heeft? Is er ruzie en verdeeldheid, zoals in de gemeente van Korinte? Is er te weinig verwachting over wat de Here doen wil? Kennen wij de gave van de onderscheiding van geesten zoals genoemd in 1 Korintiërs 12:10? Is bij ons de gave van genezing aanwezig (vs. 9)? In de gemeente zelf kunnen ook verkeerde gewoonten en structuren zijn: zowel een harde, wettische heerschappij als een te grote tolerantie in leer en leven zijn funest. Satan vindt dat alles goed en oefent graag heerschappij uit om te voorkomen dat Christus centraal staat.

Carolyn Headley schrijft eerlijk: `De dienst der genezing in een gemeente introduceren is vaak niet gemakkelijk. Het komt regelmatig voor dat door de dienst der genezing bestaande terreinen van nood en pijn aan het licht komen. Problematische terreinen van het gemeenteleven die normaal succesvol "begraven" zijn, komen onverwacht plotseling naar boven en moeten onder ogen gezien worden. Ook wie in de dienst der genezing participeren zullen onvermijdelijk met eigen pijn, problemen, en terreinen die genezing

behoeven, geconfronteerd worden en daar genezing nodig hebben (...) Als Christus de Heelmeester midden in het leven van de kerk staat, zullen ze echter ook ervaren dat het een periode kan zijn van groei en voorbereiding op de toekomst' (Headley, 29).

We kunnen ons richten op bijzondere dingen en bijzondere resultaten, maar God wil ons in de eerste plaats voor zichzelf, met de bedoeling dat ons leven aan Hem toegewijd is. Hijzelf zorgt voor het vervolg, soms zoals wij gedacht hebben, maar vaak anders en beter.

9.2 *Gemeente of noodverbanden?*

Van belang is de dienst van genezing en bevrijding in het kader van de gehele gemeente. De situatie in de gemiddelde reformatorische gemeente is echter niet zo dat gemeenteleden in nood gestimuleerd worden om zaken van gebondenheid aan de orde te stellen. In zijn algemeenheid functioneren allerlei gaven van de Geest minimaal. Zeker als de gemeente al lange tijd bestaat, is er een traditie gegroeid van wat wel en niet kan. Veel gemeenteleden zoeken hun toevlucht liever elders dan bij de eigen gemeente. Ik herinner me een man van een jaar of zeventig. Hij was boer en had altijd in een klein, besloten dorp gewoond en leefde daar trouw mee met de plaatselijke hervormde gemeente. Hij was daar zelfs twaalf jaar diaken geweest en was in zijn opvatting behoorlijk behoudend. Toen kanker, de gevreesde ziekte, geconstateerd werd, wilde hij alles doen om beter te worden. Daarom ging hij ook naar genezingsbijeenkomsten van Jan Zijlstra in Leiderdorp. Het ging er daar wel anders aan toe dan hij gewend was, maar hij zag geen mogelijkheden zijn probleem in de eigen gemeente aan de orde te stellen.

Ik krijg ook nogal eens telefoontjes en brieven van mensen die mijn boekje over ziekenzalving gelezen hebben en vervolgens aangeven dat ze er niet over durven spreken met hun predikant of kerkenraad. Toen ik eens op een `koffieochtend' een lezing hield over dit onderwerp waren de drie eerste schriftelijke vragen: Wat moet ik doen als de kerkenraad dit niet wil?

Het is schrijnend als psychiater B.O. de Vries schrijft: `Het zal ondertussen duidelijk zijn dat wij voor Henk Vos, bij wie sprake was van een crisisachtige vorm van demonie, het pastorale kanaal kozen.

En omdat er in de gereformeerde kerken, waarvan wij lid zijn, vrijwel geen praktische kennis aanwezig is van demonie, namen wij zelf de pastorale bediening op ons' (Van Vliet, 91). In Engeland, in de Anglicaanse Kerk, wordt de laatste honderd jaar veel belang gehecht aan het ambt van exorcist: in elk bisdom is een priester met deze zorg belast. Bij ons is de situatie echter geheel anders. K.J. Kraan schrijft hierover: `Intussen verkeren er velen tussen de verstarring der kerken en de verwarring der groepen in diepe geestelijke en lichamelijke nood. En deze nood maakt noodverbanden nodig, waarin men zich niet afscheidt in een eigenmachtig isolement, maar integendeel *samen* op weg is naar de genezing van de *gehele* gemeente Gods' (1977, 256).

Als bijbelgedeelten over ziekte en genezing en bevrijding niet meer in een gemeente aan de orde gesteld kunnen worden, moet de diagnose gesteld worden dat de gemeente ziek is. Wat heeft de gemeente dan hard nodig genezen te worden! Op 31 oktober kan de leuze *sola scriptura* steeds weer herhaald worden, maar in de praktijk bepaalt de traditie voor een groot deel de uitleg van de Schrift. Het is van belang de gehéle Schrift aan de orde te stellen.

Aan gemeenteleden adviseer ik op een rustige en correcte manier de situatie bij de voorganger en kerkenraad aan de orde te stellen. Bij voorkeur ook met behulp van goede documentatie. Afwijzing berust vaak op onbekendheid en vrees. Daarbij is het ook van belang geen zaken af te dwingen of te forceren, maar ieder de gelegenheid te geven biddend Gods wil te verstaan. Er kan een verschil zijn tussen dat wat in theorie toegestemd wordt en wat zelf gedaan wordt. In een gemeente had een vrouw om de ziekenzalving gevraagd. De predikant aarzelde: hij durfde het verzoek niet af te wijzen, maar had ook niet de vrijmoedigheid op het verzoek in te gaan. In zijn kerkenraad was een ouderling die in het buitenland die zalving diverse malen had meegemaakt; hij was bereid het te doen. De predikant beloofde gedurende de bijeenkomst die bij de vrouw plaatsvond, zelf in zijn studeerkamer te zullen bidden dat God de handeling wilde zegenen en de vrouw zou genezen. Op deze wijze is er ruimte voor elkaar.

Daarentegen zijn er ook situaties bekend van botte afwijzing, of van een kerkenraad die na anderhalf jaar eindelijk tot een negatief besluit kwam over de vraag van een vrouw of haar langdurig zieke

dochtertje gezalfd kon worden. In dit geval bood men ook geen alternatief, bijvoorbeeld door bij elkaar te komen in gebed. Ook in pastoraal opzicht schoten predikant en kerkenraad ernstig te kort. Het meisje overleed en bijna een jaar later belde de moeder mij op: de predikant had haar niet meer opgezocht sinds de begrafenis...

In zulke situaties is het te begrijpen dat mensen zich teleurgesteld afwenden van hun gemeente. Laten we de mensen in hun nood serieus nemen! Een predikant en kerkenraad behoeven echt niet alle wensen in te willigen, maar laat er wel onderling contact zijn en gesprek.

Mijn boek *Vergeving en genezing* heb ik de ondertitel meegegeven `ziekenzalving in de christelijke gemeente'. Die laatste woorden heb ik bewust toegevoegd. Jakobus heeft het in zijn advies in hoofdstuk 5 niet over rondreizende charismatisch begaafde personen, maar heel gewoon over de plaatselijke ouderlingen. Laten we hen in hun ambt en verantwoordelijkheid respecteren en hun onze nood voorleggen. Het is onjuist als we dit weigeren en bij voorbaat wegvluchten naar landelijke bijeenkomsten. Die landelijke bijeenkomsten kunnen een noodverband zijn, maar behoren de gezondheid van de plaatselijke gemeente te bevorderen.

Als we te snel wegvluchten, onthouden we onze gemeenten veel zegen. W. Glashouwer zegt in een brochure over Jakobus 5: `Als je behoort tot de chronische patiënten en je toch vasthoudt aan Gods beloften, daar zit een rijke zegen in. Niet allereerst voor de zieke zelf (chronische patiënten kunnen niet intens blijven bidden) maar voor de gemeente er omheen. Een stuk ontwaking, een stuk opbouw van mijn gemeente is er gekomen, doordat we rond bepaalde ziektegevallen geworsteld hebben, de Here hebben vastgehouden aan zijn beloften, soms geen genezing hebben gezien, soms sterfgevallen hebben gezien van jonge mensen. In deze worsteling en in dit samen aangevochten worden en in dit samen afgebroken worden, daarin bouwt de Heer zijn gemeente. Maar dan gaan ook de beloften in vervulling — ook de belofte van Jacobus 5' (18v.; cit. bij Kraan, 1977, 258).

9.3 *Aanwijzingen voor een team*

Boven is reeds gesproken over de samenstelling van een commissie of kring. Vanuit die kring kan een team gevormd worden dat klaarstaat om in acute situaties hulp te bieden. Het is wenselijk dat ook kerkenraadsleden zitting hebben in zo'n kring, zodat er steeds overleg gevoerd kan worden over het beleid. Als een gemeente een actief evangelisatiewerk kent, is het ook goed als leden van de evangelisatiecommissie meedoen, want zij komen ongetwijfeld voorbeelden tegen van occulte bindingen. Steeds meer mensen experimenteren immers met occulte zaken. Juist in de gemeente behoort men te weten wat hiervan de gevolgen (kunnen) zijn, en hoe bevrijding mogelijk is.

Het is van belang gemeenteleden te vinden die psychisch en geestelijk een bepaalde rijpheid hebben. De leden van zo'n kring dienen samen te kunnen werken en niet solistisch op te treden, wat alles te maken heeft met hun houding en karakter.

Jezus spreekt in Matteüs 18 over een `eenparig begeren'. Mattes gebruikt het woord `samenstemmen', `een symfonie vormen'. In een symfonie speelt ieder zijn eigen partij, maar er is toch een harmonie. Zo behoeven wij het niet in alles eens te zijn om toch geestelijk één te zijn. Binnen de groep moet vertrouwen groeien. Men heeft naar elkaar en naar buiten toe een zwijgplicht, omdat te grote openheid schadelijk is voor de betrokkenen. In algemene zin is echter openheid en communicatie met de gemeente nodig.

Vaak wordt gewezen op het gevaar van introvertie en kliekjesgeest, die zulke kringen of groepen helpers bedreigen. Het onderkennen van deze en andere valkuilen is van belang. Er is een zorgvuldig leiderschap nodig. Leidinggeven is in het bijzonder nodig als er wrijving ontstaat. Op den duur leren de deelnemers elkaars eigenaardigheden en fouten en gaan zich daaraan ergeren. Dit is een soort crisis waarin velen helaas blijven steken. Men herkent vaak niet dat God deze fase ook nodig vindt. Het kan een reinigingsstadium zijn, opdat men voor elkaar gaat bidden en elkaar leert verdragen (Kraan, 1977, 279).

Vanuit de genoemde kring kan een team worden samengesteld. Ten aanzien van `demonie en bevrijding' is het van belang dat er vrij gemakkelijk mensen opgeroepen kunnen worden bij bijzondere situaties in de gemeente. Een bevriende hervormde collega werd 's avonds gebeld door een man die in paniek vertelde dat zijn vrouw vreemde dingen deed en mogelijk bezeten was. Inderdaad waren daar allerlei aanwijzingen voor. Dan is het van belang ook anderen

in te kunnen schakelen. Ds. W.C. van Dam vertelde dat hij altijd een beroep kon doen op een team gemeenteleden voor voorbede (eventueel op afstand) en voor assistentie.

J. Verduijn noemt een situatie waarin een zware strijd om bevrijding twaalf uur achter elkaar duurde. Dan is het van belang samen te zingen, overleg te plegen, om de beurt even te ontspannen, naar elkaars raad te luisteren en elkaars ervaringen te delen. Ook is het mogelijk elkaar aan te vullen en zo nodig te corrigeren. Tevens biedt het werken in een team bescherming. Er zijn altijd anderen bij, die ook gehoord hebben wat er gezegd is en die gezien hebben wat er gebeurd is. Vooral wanneer het gaat om de begeleiding van iemand van het andere geslacht, is werken met een team een noodzaak. Het kan zijn dat het gemeentelid er niemand anders bij wil betrekken dan u. Het is echter sterk aan te raden uw confident ervan te overtuigen dat het beter is dat een ander meedoet. Voorwaarde is natuurlijk wel betrouwbaarheid en vertrouwelijkheid. Eventueel kan iemand uit een andere gemeente gevraagd worden (138-144; vgl. paragraaf 8.6).

9.4 *De Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland*

In het bovenstaande is steeds sprake geweest van plaatselijke gemeenten. Helaas valt er niet zoveel te vertellen over landelijke kerken, laat staat dat voorgangers en kerkenraden daar voorlichting zouden kunnen krijgen. Er zijn wel enige initiatieven geweest, maar na verloop van tijd zijn die vergaan. De hervormde predikant P.C. van Leeuwen en de gereformeerde predikant K.J. Kraan hebben enige tientallen jaren geleden geprobeerd de dienst der genezing te integreren in het gemeenteleven. Van Leeuwen was secretaris van de Raad voor Kerk en Ziekenzorg, orgaan van bijstand van de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk en als zodanig predikant in algemene dienst van 1945 tot 1975. Van Leeuwen was ook 25 jaar voorzitter van de Haagse Kerkenraadscommissie `Kerk en Genezing', die onder andere maandelijks een voorbededienst belegde in de Assendelftkapel van de Grote Kerk. In Den Haag was er op pinkstermaandag een speciale dienst, die gedragen werd door veel gemeenteleden (gebedskringen, eigen contactblad, voorbede en

ziekenpastoraat). Van deze diensten en van de genoemde Raad is weinig meer over. Het *Jaarboek Nederlandse Hervormde Kerk 2001* vermeldt nu nog slechts een Interkerkelijk Contact in Overheidszaken — Gezondheidszorg, zonder enige toelichting (p. 679). Het is lang geleden dat de generale synode een rapport over gebedsgenezing aanvaardde en vervolgens voor een breder publiek toegankelijk maakte (A. Hijmans, 1962).

In Rotterdam is aan de Heemraadssingel 88 het huis Oase: een huisgemeente die maandelijks gasten uit het land op een dag der genezing ontvangt. K.J. Kraan heeft jarenlang leidinggegeven aan dit werk. Er is echter bijna geen inbedding in de plaatselijke gemeenten. Nazorg en pastoraat aan het gezin en samenwerking met plaatselijk pastores bleek vaak moeilijk, omdat het mensen uit het gehele land betreft, en hun zielzorgers vaak geen `antenne' hebben voor deze dingen. Het werk bestaat nog, maar de interesse is sterk afgenomen.

De (synodaal) gereformeerde synode aanvaardde in 1992 een rapport waarin de vraag behandeld werd of satan werkelijk een wezen, een `persoon' is, of meer een abstract begrip en koos bewust voor het laatste. Mensen kunnen volgens dit rapport wel onder invloed van `het kwade' komen en zich hiervoor openstellen maar het is niet meer van onze tijd, en het past niet bij onze cultuur, dit kwaad als een `persoonsachtige' macht toe te spreken en uit te drijven.

Toch is er wel enige aandacht voor het bijzondere en 'bovennatuurlijke': de laatste jaren houdt dr. P. Schelling lezingen en conferenties waarin hij op welwillende wijze ingaat op paranormale verschijnselen. Dr. Ridderbos hield in Haren (Gr.) een dienst waarin de kinderen verkleed konden komen als Harry Potter-figuren. De thematiek houdt de mensen wel bezig, maar er is helaas bijna geen bijbelse voorlichting.

Kortom, de landelijke kerken laten het terrein van `dienst der genezing' en `dienst der bevrijding' liggen en daarom is het van groot belang dat plaatselijke gemeenten dit oppakken.

Gelukkig verschijnt er de laatste jaren heel wat literatuur die daarbij behulpzaam is. Zo verscheen onlangs een boek waarin vijftien artsen, een psycholoog en een priester-exorcist vertellen over hun ervaringen met de voor ons onzichtbare wereld: *Niet te geloven?!* (A.J. van Vliet, eindredacteur). De psychiaters B.H.M.J. Sonnen-

schein uit Hilversum en B.O. de Vries uit Wezep noemen praktijksituaties van occulte belasting, het stellen van een diagnose en het exorcisme. Jammer is echter dat in de genoemde voorbeelden de gemeente buiten beeld blijft. De rooms-katholieke priester A. van der Staay, behorend tot een cisterciënzer klooster, lijkt zijn kerkgenootschap mee te hebben, maar kwam in de praktijk alleen te staan. Binnenkort publiceert hij over zijn ervaringen als exorcist, onder de titel *Mij is alle macht gegeven.* Zulke boeken kunnen bijdragen tot geestelijke bewustwording. Wanneer er in de plaatselijke gemeenten (van welk kerkgenootschap dan ook) een geestelijke beweging op gang komt, kan dat van grote invloed zijn, ook voor de landelijke kerken. Dat is in Engeland duidelijk gebleken.

9.5 *Wat kom je tegen in een gemeente?*

Francis MacNutt, die een belangrijk boek over genezing geschreven heeft, onderscheidt vier soorten van ziek zijn, waarvan elk een eigen benadering vraagt. Kort samengevat zegt hij dat mensen ziek kunnen zijn:

1. in moreel opzicht, door eigen zonde;
2. in emotioneel opzicht, door zorgen en emotionele kwetsuren uit het verleden;
3. in fysiek opzicht, door ziekte of ongeval;
4. in geestelijk opzicht, door demonische oorzaken (cit. bij Botting, 19).

In alle vier de gevallen is er een taak voor de gemeente om bij te staan. De eerste drie situaties zijn voor velen bekend. In dit boek wordt een pleidooi gevoerd ook de vierde situatie serieus te nemen. Wie goed oplet in de gemeente komt ook die zaken tegen.

Zo bleek mij dat een kwart van de catechisanten mensen kenden in hun familie- en kennissenkring die zich bezighielden met alternatieve geneeswijzen. Daarbij kwamen de wonderlijkste zaken voor, zoals bestraald water, speciale schoenzolen, bezoek aan occulte genezers (vgl. Ouweneel, 1994, 79vv.). Wie zich op de hoogte stelt van de lectuur die de jongeren lezen, de films die ze zien, let op hun muziek en vraagt naar hun ervaringen op het gebied van het occulte, zal bemerken dat ze veel meer meemaken dan ouderen (en ambtsdragers) vermoeden.

Voorkómen is altijd beter dan genezen. Maar er zijn steeds meer mensen, waaronder ook jonge kinderen en tieners, die in aanraking gekomen zijn met duivelse machten. Je kunt zeggen dat zij, door te spelen met het occulte, de deur voor hen hebben opengezet. Veel mensen hebben dan last van nachtmerries of angsten, zij horen `stemmen', zien `gezichten', hebben speciale `gevoelens' over wat er gaat gebeuren, enzovoort (vgl. Matzken, 1991, 139).

Ik denk terug aan een catechisante die in haar houding voortdurend onverschillig was. Niets van godsdienst interesseerde haar Later bleek dat ze zich bezighield met occulte zaken, waardoor ze bijna onbereikbaar was geworden voor de boodschap van de Bijbel. Ik weet ook van een catechisante die op een zogenaamd christelijke school tijdens de godsdienstles meemaakte dat de leraar oude toverformules uitsprak en zo geesten opriep. Een andere catechisante had helderziende vermogens. Een gesprek na afloop leerde dat zij die vermogens had gekregen nadat ze een paar keer thuis was geweest bij een schoolvriendin van wie de moeder zich bezighield met occulte zaken.

Ook in het pastoraat is het van belang attent te zijn op vreemde verschijnselen. J. Koppelaar en H. Jochemsen schrijven: `Onder hen die alternatieve genezers consulteren, bevinden zich ook veel leden van kerken en gemeenten. Daarbij spreiden deze gemeenteleden soms een schrikbarend gebrek aan voorzichtigheid en onderscheidingsvermogen ten toon. Hoe komt dat? Als mensen en ook veel kerkmensen "alternatief behandeld" willen worden uit verzet tegen de materialistische opvatting over menszijn, ziekte, genezing, gezondheid enzovoort, of omdat ze dan meer aandacht krijgen, moeten we ons de vraag stellen of de christelijke gemeente niet in gebreke is gebleven. Alternatieve geneeswijzen kunnen tot op zekere hoogte gezien worden als de onbetaalde rekeningen van de reguliere geneeskunde. Maar moeten ze, althans voor een deel, ook niet worden gezien als een onbetaalde rekening van de kerk?' (in Van Balen, 257). Zij bepleiten dat in de gemeenten de dienst aan mensen die ziek zijn of lijden een meer bijzondere plaats krijgt. Ze vragen zich af of dat wat Gods Woord ons voorhoudt in Jakobus 5:12-15 niet een grotere plaats zou moeten hebben in ons pastoraat aan zieken (268-269).

9.6 *Persoonlijke verantwoordelijkheid*

Neil Anderson schrijft in zijn boek *De Bevrijder* over de vrijheid die iedere christen in Christus heeft. Hij beseft echter heel goed dat de meeste christenen die vrijheid niet ervaren. Er zijn verschillende niveaus van geestelijke vrijheid en gebondenheid. Deze variëren van de apostel Paulus, wiens christelijke leven en werk voorbeeldig waren, ondanks zijn strijd tegen de zonde en satan (Rom. 7:15-25; 2 Kor. 12:7-9), tot de bezetene van Gardara die volledig beheerst werd door demonen (Mat. 8:28-34). Satan krijgt niet van de ene op de andere dag vat op iemands leven. Dat is een proces waarin iemand zich laat verleiden en toegeeft aan satans nauwelijks merkbare invloed.

Anderson beschrijft verschillende niveaus van geestelijke gebondenheid. Ten eerste kan een gelovige aan de buitenkant een redelijk normaal christelijk leven leiden, maar toch worstelen met zondige gedachten: begeerte, jaloezie, hebzucht, haat, lusteloosheid, enzovoort. Hij heeft een gering godsdienstig leven. Bidden is een teleurstellende ervaring. Op het tweede (ergere) niveau bevinden zich degenen die onderscheid kunnen maken tussen hun eigen gedachten en vreemde, boze `stemmen' die hen lijken te overweldigen. Ze ervaren in het eigen leven niet dat satan overwonnen is en vragen zich af of ze ineen zullen storten. Dit vooruitzicht beangstigt hen zo erg, dat ze er met niemand over praten. De meesten van hen zijn neerslachtig, bang, paranoïde, verbitterd of boos. Ze kunnen het slachtoffer geworden zijn van overmatig alcoholgebruik, drugs, eetstoornissen, enzovoort. Degenen die zich op het derde niveau bevinden, hebben de controle over hun gedachteleven verloren. Ze horen stemmen in hun hoofd die zeggen wat ze moeten denken, zeggen en doen. Deze mensen blijven thuis, lopen op straat te praten met denkbeeldige mensen of worden opgenomen in tehuizen voor geestelijk gestoorden. Als iemand lang genoeg toegeeft aan de stemmen die hij in zijn hoofd hoort, is hij het slachtoffer van ernstige onderdrukking door demonische machten (117-119).

Het is volgens Neil Anderson de erfenis van iedere gelovige dat hij vrij mag zijn van demonische verleiding en bemoeienis. Hij stelt zeven stappen voor om tot deze vrijheid te komen.

1. Verwerpen van de vroegere en huidige betrokkenheid bij occulte praktijken en valse religies.
2. Het belijden wie God is in een persoonlijke geloofsbelijdenis.
3. De bereidheid anderen te vergeven en niet langer de satan terrein geven door gebrek aan vergeving en door verbittering.
4. Onderwerping aan hen die wettig over ons gesteld zijn, zowel in de kerk als in de samenleving.
5. Nederigheid in plaats van hoogmoed.
6. Vrijheid in plaats van gebondenheid. Gebondenheid aan verkeerde gewoonten moet beleden worden tegenover God, en eventueel ook tegenover mensen.
7. Afstand doen van de zonde van voorouders en van de vervloeking die mogelijk ooit is uitgesproken.

Vervolgens is het van belang in de vrijheid te blijven leven. Op deze wijze is het volgens Anderson mogelijk dat demonische machten verdreven worden. Daar is dus lang niet altijd een ander (exorcist) voor nodig!

David G. Moore en Robert A. Pyne hebben in bepaalde opzichten kritiek op de benadering van Anderson. Het lijkt hun alsof Anderson niet voldoende recht doet aan de alles doordringende werking van de zonde. Is Anderson niet te optimistisch en komt een christen ooit in dit leven tot volledige vrijheid? Ook bekritiseren zij het veelvuldige gebruik van schema's: de werkelijkheid is vaak gecompliceerder (1996). Voor een deel is deze kritiek terecht, maar Andersons intentie de gemeenteleden te helpen hun eigen verantwoordelijkheid op zich te nemen, wordt hierdoor niet aangetast. Ook al is de presentatie wat schematisch, velen zullen hierdoor geholpen worden.

Het Nieuwe Testament raadt mensen nooit aan om naar een exorcist te gaan. Dat betekent niet dat het niet mag, maar wel dat we er terughoudend in moeten zijn. Het betekent ook een waarschuwing tegen mensen die wel heel vlot allerlei demonen menen te onderkennen en deze wel even zullen uitdrijven. Anderson geeft een gezonde nadruk op méér aspecten van het nieuwtestamentische onderwijs.

W.J. Ouweneel noemt in zijn boekje *Jouw leven en het occulte* soortgelijke stappen en schrijft ook dat dit meestal voldoende is. Het is daarna zelden nodig tot exorcisme over te gaan (112-123).

Nadat hij *Het domein van de slang* geschreven had, belden er in het begin dagelijks mensen die meenden occult belast te zijn. Meer dan negentig procent was dat volgens hem niet. Alle verschijnselen die ze noemden, waren in feite eerder bewijzen van neurotische of zelfs psychotische aanleg. Blijkbaar bereikte hij door zo'n boek ook een heel aantal sensatiebeluste mensen die niet kritisch oordelen en soms aandacht op zichzelf wilden vestigen (106-108).

9.7 *Bevrijdingspastoraat*

J. Verduijn maakt (in navolging van R. Parker) een interessant onderscheid tussen `exorcisme' en `bevrijdingspastoraat'. Het eerste is volgens hem een specifieke daad van binden en ontbinden en wordt meestal uitgeoefend bij een persoon die geacht wordt gebonden te zijn door een boze geest. De term wordt ook gebruikt voor het reinigen van een plaats die door een boze geest onveilig wordt gemaakt Het tweede kan dit ook omvatten, maar is vooral gericht op het verbreken van de bindingen die voortkomen uit een zondig leven. Het is een deel van de genezingsbediening en kan en mag niet uitgeoefend worden los van bekering tot God en het geloof in Jezus Christus. Het bidden voor bevrijding mag dus niet losgekoppeld worden van de overige pastorale zorg. Daarom is het goed te spreken over `bevrijdingspastoraat'. Het gaat er niet alleen om dat boze geesten worden uitgedreven, maar het eerste doel is dat de persoon in kwestie vrij zal zijn om zonder enige belemmering Jezus Christus lief te hebben, te dienen en te eren.

Verduijn stelt dat de aanwezigheid van een boze geest in de lichtere gevallen niet de grootste belemmering is. De meeste mensen kunnen de Here met vrucht dienen, ook wanneer ze (nog) niet helemaal vrij zijn. Ook een christen die een demonische binding heeft, is behouden, het eigendom van Jezus Christus, en onbeleden zonde of zonde waartegen niet gestreden wordt, vormt een groter gevaar dan de nog aanwezige verkeerde machten. In het bevrijdingspastoraat moet het geestelijke leven van de persoon dus de volle aandacht krijgen, als we willen voorkomen dat de uitgedreven geest na verloop van tijd weer kan terugkomen, omdat er in het leven van het gemeentelid niets veranderd is en het huis leeg achterblijft (Luc. 11:24-26). Met zonden moet worden gebroken, verkeerde gewoonten moeten worden afgeleerd en goede worden aangeleerd; het principe van afleggen en aandoen waar de apostel Paulus over schrijft aan de Efeziërs en de Kolossenzen (Ef. 4:17-32 en Kol. 3:5-17).

Verduijn raadt het af, als het enigszins kan, om direct met een gebondene te bidden voor bevrijding, zonder eerst of desnoods daaropvolgend met hem of haar te spreken over zijn geestelijk leven. Het is belangrijker dat de persoon wordt opgebouwd, dan dat de demonische werking wordt afgebroken.

Komt dat alles voor in reformatorische kerken? Ik heb de volgende situatie meegemaakt: een jong gezin met een dochtertje van ongeveer twee jaar. Het meisje had dagelijks last van aanvallen, waarbij ze schreeuwde en trilde over haar hele lichaam. Niemand mocht haar dan aanraken. De moeder klaagde tegenover mij haar nood. Toen heb ik voorzichtig gevraagd of zij zich weleens met occulte zaken had ingelaten. Zij niet, maar haar ouders wel. Die mensen waren lid van een reformatorische kerk, maar ondertussen deden ze aan pendelen, wichelroede lopen en magnetiseren. Bij gebrek aan eigen ervaring op dit gebied zijn we toen naar ds. W.C. van Dam gegaan. Voor de moeder was het moeilijk te verwerken dat ze een eventuele occulte belasting zou hebben doorgegeven aan haar kind. Van Dam informeerde eerst of er mogelijk een psychische oorzaak was of dat er eens een vervloeking uitgesproken was. Toen dat niet het geval leek, heeft de moeder het geloof in Christus beleden en in het gebed afstand genomen van occulte praktijken. Daarna heeft Van Dam met ons gebeden en aan het eind gezegd: `Dan mogen we vanuit de volmacht, die Christus ons in zijn Naam gegeven heeft, de banden die er zijn, verbreken. Amen.' Er gebeurde verder niets. We zijn gewoon naar huis gegaan. Het resultaat was wel, dat het kind vanaf die dag nooit meer die aanvallen gehad heeft.

9.8 *Vereisten voor een zielzorger*

Erlo Stegen was afkomstig uit een Duitse familie en werd predikant onder de Zoeloes in Zuid-Afrika. Met grote inzet preekte hij het evangelie, maar slechts weinigen kwamen tot geloof. Hij gaat door een periode van loutering als hij niet in staat is een bezeten meisje te bevrijden. Na verloop van tijd gaat hij met een groepje gemeenteleden elke morgen en avond het boek Handelingen bestuderen.

Steeds duidelijker wordt het hem hoeveel onreinheid en zondigheid er in zijn eigen leven is, waardoor de Geest van God gehinderd wordt. Dan gebeurt het op een dag dat de Geest van God op krachtige wijze werkt. Vervolgens gebeuren er veel wonderen en de Heilige Geest raakt mensen aan. De eerste die komt is een heks die een heksenschool leidde. Ze smeekt om bevrijding. Na gebed en het zingen van een paaslied over de opstanding van Jezus raakt de vrouw langzamerhand bevrijd. Stegen weet dat veel christenen God aan het werk willen zien en verlangen naar een opwekking Hij heeft zijn boek de titel meegegeven *Opwekking begint bij jezelf?* om duidelijk te maken dat God eerst in ons eigen leven moet werken.

De situaties die Stegen beschrijft, zijn gemiddeld ernstiger dan wij in Nederland of België tegenkomen. En toch zijn er wel degelijk ernstige situaties bij ons. Er zijn satanische groeperingen, zoals de dienaren van de zwarte madonna te Tongeren. Ook wordt in Nederland de Walpurgisnacht gehouden, de nacht van 30 april op 1 mei. In die nacht komen mensen samen om tot de satan te bidden of hij de kerk, de gemeenten, de voorgangers, de ambtsdragers schade wil toebrengen, bijvoorbeeld in hun huwelijk. Ze bidden om chaos en bederf bij de scholen en bij de overheid. Alle christelijke normen en waarden moeten afgebroken worden.

Voor de hulpverlener is daarom de geestelijke wapenrusting in Efeze 6 van groot belang. Het is belangrijk onder Gods bescherming de strijd aan te gaan. Het is nodig Gods Woord, het zwaard van de Geest te kennen en te hanteren. Wanneer de hulpverlener het schild van het geloof laat zakken, wordt het moeilijk de strijd vol te houden. Wanneer een demon de bidder vervloekt en dreigt zich op zijn gezin te storten, moet de strijd `krachtig zijn in de Here en in de sterkte van zijn macht' (Ef. 6:10). De vurige pijlen van de boze zullen opgevangen moeten worden met het schild van het geloof. De helm der zaligheid / des heils zal alle twijfels over het eigen behoud en over de relatie met Christus laten afketsen en het pantser der gerechtigheid zal elke beschuldiging terugkaatsen. Wie omgord is met de gordel der waarheid en uitgerust met Gods Woord, kan elke leugen pareren.

Een christelijke gemeente kwam in contact met een Belgische vrouw met het volgende verhaal. Haar huwelijk was zo onder spanning komen te staan, dat ze van haar man, een moslim, wilde scheiden. Haar man wilde dat niet. Toen de vrouw doorzette, heeft hij vervloekingen uitgesproken over hun zoontje. Het huwelijk is ontbonden, en het zoontje woont bij de moeder. Maar de moeder heeft geen leven meer; het driejarige kind terroriseert alles en iedereen. Hij is volstrekt onhandelbaar geworden, tot diepe wanhoop van de moeder. Er zijn veel meer situaties in Nederland en België te noemen, zoals ook in dit boek gebeurt. Toch komen we niet zo gauw met die ernstige vormen in aanraking. Maar het boek van Stegen is van belang om te beseffen dat we niet zomaar deel kunnen nemen aan de dienst van bevrijding. God wil dat we rein en heilig leven en de zonde staat de doorwerking van zijn genade in de weg.

Elke christen heeft autoriteit ontvangen om op te treden tegen de machten van de boze, maar niet iedereen heeft deze taak of bediening ontvangen. Wie niet door God geroepen is tot deze taak, kan haar beter overlaten aan een ander. Bevrijdingspastoraat is een bediening die veel vraagt van degene die zich hierop toelegt. Wie zich aan een persoon verbindt in de strijd om diens bevrijding, moet bereid zijn veel tijd en energie te offeren. De weg naar totale bevrijding en genezing is soms heel kort, maar kan in sommige gevallen een lange weg zijn (vgl. Blumhardt, paragraaf 5.2).

Verduijn geeft ook aan dat het in de praktijk moeilijk zal zijn een start te maken met het bidden voor bevrijding, ook als men een flink aantal boeken hierover heeft gelezen. Het is een voorrecht als we enige tijd mee kunnen doen met een ervaren christen, een mentor die veel adviezen kan geven. Eerst alleen maar kijken en luisteren (en bidden), dan zelf af en toe iets inbrengen en op den duur een verantwoordelijkheid dragen onder toezicht en met begeleiding, om vervolgens `zelfstandig' (in teamverband en afhankelijk van God) verder te gaan (136-137).

9.9 *Gesprek*

Wanneer het vermoeden rijst dat iemand occult belast is, is het nodig een goede diagnose te stellen. Het is mogelijk dat mensen zich iets inbeelden of slechts om aandacht vragen. We moeten iets afweten van neuroses en psychoses om te kunnen onderscheiden. Het is wenselijk te vragen naar voorgeslacht of naar daden het in verleden. De persoon zelf kan allerlei zaken ontkennen of vergeten zijn.

Daarom is het nodig door te vragen om te weten te komen wat mogelijke oorzaken van occulte belasting zijn. Satan probeert veel achter te houden! Ook is het van belang te bidden om de verlichting door Gods Geest of Hij een eventuele binding aan het licht wil brengen. Woorden die gebruikt kunnen worden, zijn een belijdenis van Jezus als Gods Zoon (vgl. Lloyd-Jones in paragraaf 6.5). In de aanspraak van de demonen mag een bijbels bevel als dat in Marcus 9:25 en Handelingen 16:18 gebruikt worden. Zorg dat er anderen zijn, die, op de achtergrond, hiervoor bidden tot God. Hier functioneert dus de gemeente! Ook is de nazorg van belang.

De gebondene moet beseffen dat hij gezondigd heeft door contact te zoeken met de wereld der geesten, ook al besefte hij destijds niet dat dit door God verboden was. Hij moet tevens erkennen dat er geen zonde zo groot is, of Jezus Christus heeft hiervoor voldaan. Wanneer hij dit erkent en belijdt, wordt aan de boze zijn rechtsgrond ontnomen en daarmee kunnen wij hem confronteren met de hoogste Naam, hoger dan alle naam op aarde, de mensen, en hoger dan alle naam onder de aarde, de demonen (Filip. 2:10).

Wanneer Jezus terugkomt, zal Hij de tegenstander verdelgen door de Geest van zijn mond en machteloos maken door zijn verschijning (2 Tess. 2:8). In de tussentijd is het ons gebed (met Gottfried Arnold):

Kom toch om de macht te breken van de vorst der duisternis;
geef in ons bestaan een teken, dat de zege zeker is;
hef ons op uit onze zonden, werp de duiv'len bij ons uit,
want de vrijheid moet gevonden, — Heer, vervul Gods raadsbesluit!
(Gez. 435)

9.10 *Adressen*

Enige adressen voor informatie en verwijzing naar hulpverlening:

- Platform Occult en Licht, Postbus 1086, 1200 BB Hilversum, www. occultenlicht. nl (o.a. R.H. Matzken).
- Centrum voor Pastorale Counseling, St. Jansbergsesteenweg 97, 3001 Heverlee, België, www. pastoralecounseling.org (J. Verduijn e.a.).
- Stichting Shalomhuis, Aardhuisweg 68, 3888 MG Uddel, tel. 0577-401395 (L. Kraak).

- De interkerkelijke Nederlandse Lucasorde behoort tot een internationale beweging die anglicaans georiënteerd is en bewust de `dienst der genezing' onder de aandacht wil brengen. Secretariaat Annie M.G. Schmidtweg 65, 1321 JA Almere (www.lucasorde.nl). Elk jaar worden enige conferenties belegd.

Literatuurlijst

Anderson, Neil T., *De Bevrijder,* Hoornaar 1994.
Augustinus, A., *De stad Gods,* vert. G. Wijdeveld, Baarn 1992.
Bainton, R., *Here I stand. Martin Luther,* Londen 1994[3] (eerste druk 1951).
Balen, E.C. e.a., *Mag ik alternatief behandeld worden?,* Leiden 1993.
Bartelink, G.J.M., *Het vroege christendom en de antieke cultuur,* Muiderberg 1986.
Barth, K., *Kirchliche Dogmatik* III, 3, Zöllikon 1950.
Bauer, P., *Horoscoop en talisman. De macht van het moderne bijgeloof,* Wageningen z.j.
Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek* 3, Kampen 1929[4]; deel 4, 1930.
Beek, A. van de, *Waarom? Over lijden, schulden God,* Nijkerk 1984.
Beek, A. van de, *Wonderen en wonderverhalen,* Nijkerk 1991.
Beek, A. van de, *Van verlichting tot verduistering?,* Nijkerk 1994.
Beek, H.H. van, *Waanzin in de Middeleeuwen,* Hoofddorp 1974[2].
Benz, E., *Die Vision. Erfahrungsformen und Bilderwelt,* Stuttgart 1969.
Berkhof, H., *Christelijk geloof,* Nijkerk 1973.
Berkouwer, G.C., `Daemonie en werkelijkheid' in: *Op de tweesprong,* Wageningen z.j.
Bhugra, Dinesh (ed.), *Psychiatry and religion. Context, consensus and controversies,* Londen en New York 1996.
Boecher, 0., *Das NT und die demonische Meichte,* Stuttgart 1962.
Bondt, de A., *De Satan,* Baarn z.j.
Botting, Michael, *De dienst der genezing in de plaatselijke gemeente,* Sliedrecht 2000.
Brewer, Jim, *De gevangenen vrijzetten,* Emmen 1999.
Brillenburg Wurth, G., *De rol van het demonische,* Kampen 1961.

Broek, A.P. van den, *Ieder hoorde in zijn eigen taal. Inventarisatie van kerkelijke, pastorale betrokkenheid bij Nieuwkomers en Migranten-Kerken in Nederland,* 7e versie, Amstelveen 2001.
Brown, C. (ed.), *The New International Dictionary of New Testament Theology* 4, Carlisle 1986 (herz. druk).
Calvijn, J., *De Evangeliën van Mattheus, Markus en Lukas, in onderlinge overeenstemming gebracht en verklaard* 3 dln., Dordrecht 1979[3].
Calvijn, J., *Institutie – of onderwijzing in de christelijke godsdienst* 3 dln., Vert. door A. Sizoo, Amsterdam z.j.[3].
Coleman, W.L., *Today's handbook of Bible times and customs,* Minneapolis 1984.
Dam, W.C. van, *Dcimonen und Besessene,* Abschaffenburg 1970.
Dam, W.C. van, *Demonen eruit, in Jezus' naam!,* Kampen 1973.
Dam, W.C. van, *Stanger en Buchman. Twee. modellen van strijdbare zielszorg,* diss. R.U. Groningen, Kampen 1977.
Dam, W.C. van, `Dogmatici over de duivel', *Bulletin voor charismatische theologie* 3 (1980), 2-10.
Dam, W.C. van, *Wezens uit onzichtbare werelden,* Kampen 1993.
Dam, W.C. van, Themanummer *Soteria* 14/2 (1997).
Daniel-Rops, H., *De kerk der apostelen en martelaren,* Bilthoven 1954.
Daniel-Rops, H., *Het dagelijks leven in Palestina ten tijde van Jezus,* Utrecht/Antwerpen 1965.
Deutsch, Helene, `Occult processes occuring during psychoanalysis', in: George Devereux, *Psychoanalysis and the occult,* Londen 1974.
Dijk, W.K. van, *Demonen, mens en wetenschap in de psychiatrie,* Afscheidscollege Rijksuniversiteit Groningen, 1985.
Duffield, Guy P. en Nathaniel M. van Cleave, *Woord en Geest. Hoofdlijnen van de theologie van de Pinksterbeweging,* Kampen 1983 (1996).
Ebon, M., *The devil's bride. Exorcism past and present,* New York 1974.
Eck, J. van, *Paulus en de koningen,* Franeker 1989.
Edwards, J., *Jonathan Edwards on revival,* Edinburgh 1994 (P druk: 1736-1742).
Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam* II, Amsterdam 1967.

Fahner, Chr. en J. Poeder, *In alles een broeder,* Ede 2001.
Fahner, Chr., *Eusebius' Kerkgeschiedenis,* Zoetermeer 2000.
Fischer, S., `1 Samuel 28: The woman of Endor - who is she and what does Saul see?', *Old Testament Essays* 14/1 (2001) 26-46.
Gnilka, J. en L. Oberlinner (herausg.), *Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament. Die Evangelien,* Freiburg i. B. 2001.
Goslinga, G.J., *1 Samuël.* KV. Kampen 1948.
Graff, G.H., *Can a Christian have an unclean spirit?* II: Theology and history, El Cajon 1999.
Green, J.B. en M. Turner (eds.), *Jesus of Nazareth: Lord and Christ,* Grand Rapids/Carlisle 1994.
Green, M., *Evangelieverkondiging in de eerste eeuwen,* Goes 1979.
Hageland, A. van, *De heksen waren high. Zwarte magie en satanisme in deze tijd,* Aartselaar 1985.
Haggard, Howard W., *Van medicijnman tot geneesheer,* Amsterdam 1951.
Hagoort, H.N., *Wijsheid van het vlees: over 97 onbekende stellingen van Maarten Luther,* Gouda 1992.
Hammond, Frank en Ida Mae, *Demonie en bevrijding,* Amsterdam 1979.
Harnack, A. von, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten,* Wiesbaden 1924[4].
Headley, Carolyn, *Handoplegging binnen de dienst der genezing in de plaatselijke gemeente,* Sliedrecht 1997.
Hiebert, Paul G., *Anthropological reflections on missiological issues,* Grand Rapids 1994, 1998[2].
Hijmans, A., *Geloofsgenezing,* 's-Gravenhage 1962.
Hoeven, T.H. van der, *Het imago van Satan. Een cultuur-theologisch onderzoek naar een duivels tegenbeeld,* Kampen 1998.
Hollenweger, W., *The Pentecostals,* Londen 1972.
Jeffers, A., *Magic and divination in antient Palestine and Syria,* Leiden 1996.
Jelsma, A., `De duivel in de Reformatie', in: G. Rooijakkers e.a. (red.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen,* Baarn 1994, 198-215.
Jung, G.C., *Psychologische beschouwingen. Een keur uit zijn werken samengesteld door dr. Jolan Jacobi,* Amsterdam 1949.
Kampen, P.J. van, *De Cirkel en het Kruis,* Kampen 1989.

Keil, C.F., *Biblical commentary on the Books of Samuel,* Grand Rapids 1973.
Kittel, G. (herausg.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament,* Stuttgart 1935ff.
Klijn, A.F.J., *De wordingsgeschiedenis van het Nieuwe Testament,* Utrecht/Antwerpen 1965.
Koch, K., *Seelsorge und Okkultismus. Eine Untersuchung unter Berucksichtigung der inneren Medizin, Psychiatrie, Psychologie, Tiefenpsychologie, Religionspsychologie, Parapsychologie, Theologie,* Karlsruhe 1959[5], Aglasterhausen 1985[26].
Koch, Kurt E., *Demonology. Past and present,* Grand Rapids 1973.
Koppelaar, J., `De oudheid en de bijbel over het occultisme' in E.C. van Balen e.a., *Mag ik alternatief behandeld worden?,* Leiden 1993, 54-128.
Kraan, K.J., *`Opdat u genezing ontvangt'. Handboek voor de dienst der genezing,* Hoornaar 1977[3].
Kraan, K.J., *Genezing en bevrijding II,* Kampen 1984.
Kraats, M. v.d., *Nieuwsbrief* nr. 18. Terug naar de Bijbel, 2000.
Labuschagne, C.J., *Deuteronomium* II. POT. Nijkerk 1990.
Lane, Anthony N.S. (ed.), *The unseen world: christian reflections on angels, demons and the heavenly realm,* Grand Rapids 1996.
Leeuwen, P.C. van, *Inleiding tot de dienst der genezing,* 's-Gravenhage 1989.
Lettinga, J.P., `Psalm 82: de levende God en de stervende afgoden', *Almanak Fides Quadrat Intellectum,* Kampen 1988, 135-152.
Lewis, C.S., *Brieven uit de hel,* Baarn 1973[12].
Lindeboom, G.A., *Dokter Lukas,* Amsterdam 1965.
Lloyd-Jones, David Martyn, *Healing and the Scriptures,* Nashville Tn. 1982.
Lovelace, R., *Dynamics of spiritual life. An evangelical theology of renewal,* Downers Grove Ill. en Exeter 1992[2].
Lowe, Ch., *Territorial spirits and world evangelisation? A biblical, historical and missiological critique of Strategic-Level Spiritual Warfare,* Ross-shire 1998.
Luther, M., *Tischreden,* uitg. K. Aland, Stuttgart 1981.
Luther, M., *Von den Konzilien und Kirchen* [1539], opgenomen in *Martin Luther. Ausgewöhlte Schriften* V, herausg. K. Bornkamm en Gerhard Ebeling, Frankfurt am Main 1982.

MacNutt, F., *Deliverance from evil spirits. A practical manual,* Grand Rapids 2001[8].
Maddocks, M., *The christian healing ministry,* Londen 1981.
Maier, G., *Der Prophet Daniel,* Wuppertal 1982.
Maier, G., *Edition C Bibelkommentar zum Neuen Testament,* Neuhausen-Stuttgart 1996.
Martin, M., *Gijzelaars van Satan. Bezetenheid en bevrijding van vijf Amerikanen,* Kampen 1980.
Matzken, R.H. e.a., *Het occulte is dichtbij: over invloeden op het spelende, lezende en kijkende kind,* Leiden 1991[2].
Matzken, R.H., *Occult zakwoordenboek: het occulte tegen 't Licht,* Hilversum 2001[2].
McGinn, B., *The presence of God - A history of western Christian mysticism I* The foundations of mysticism - Origins to the fifth century, Londen 1992.
Moore, David G. & Robert A. Pyne, `Neil Anderson's approach to the spiritual life', *Bibliotheca Sacra* 153 (1996) 75-86.
Murphy, E., *The handbook for spiritual warfare,* Nashville, Tn 1992.
Murray, I.H., *D. Martyn Lloyd-Jones. The light of faith, 1939-1981,* Edinburgh 1990.
Nienhuis, G., *Het gezicht van de wereld: wetenschap en wereldbeeld,* Amsterdam 1995.
Nigg, W., *Rebellen eigener Art. Eine Blumhardt-Deutung,* Stuttgart 1988.
Nigg, W., *Friedrich von Spee. Ein Jesuit kcimpft gegen den Hexenwahn,* Paderborn 1991.
Nigg, W., *Der Teufel und seine Knechte,* Zurich 1997.
Norel, K., *De monnik van Wittenberg- Maarten Luther,* Callenbach z.j.
Oberman, H., *Luther. Mens tussen God en duivel,* Kampen 1988.
Ouweneel, W.J., *Psychologie. Een christelijke kijk op het mentale leven,* Amsterdam 1984.
Ouweneel, W.J., *Het domein van de slang,* Amsterdam 1988[4].
Ouweneel, Willem J., *Jouw leven en het occulte,* Vaassen 1994.
Parmentier, M., *Heil maakt heel. De bediening tot genezing,* Zoetermeer 1997.
Paul, M.J., *Het Archimedisch punt van de Pentateuchkritiek.* Diss. Leiden, 's-Gravenhage 1988.

Paul, M.J., `Profetie in plaats van occultisme: messiasverwachting in Deuteronomium 18', in: A.G. Knevel en M.J. Paul (red.), *Verkenningen in de oudtestamentische messiasverwachting,* Kampen 1995, 33-41.
Paul, M.J., *Vergeving en genezing: ziekenzalving in de christelijke gemeente,* Zoetermeer 1997, 1999[2].
Paul, M.J., *Handoplegging en ziekenzalving: vijf bijbelstudies,* Amersfoort 2001.
Penn-Lewis, Jesse, *War on the Saints,* New York 1994[9].
Peterson, R., *Roaring Lion. Spiritism in Borneo challenged by the power of Christ,* Londen 1969.
Pijper, F., *Middeleeuwsch christendom. De Heiligen-vereering,* Den Haag 1911.
Pollard, J., *Seers, shrines and sirens,* Londen 1965.
Praet, D., *De God der goden. De christianisering van het Romeinse rijk,* Kampen 1995.
Praz, M., *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek,* Amsterdam 1992[2].
Prince, Derek, *Zegen of vloek,* Hoornaar 1991.
Prins, Herschel, *Bizarre behaviours: boundaries of psychiatrie disorder,* Londen and New York 1990.
Renan, E., *Oeuvres complètes de Ernest Renan* IV Vie de Jésus, Parijs (1863).
Richards, J., *But deliver us from evil An introduction to the demonie dimension in pastoral care,* Londen 1974.
Rudolph, K., *Gnosis. The nature and history of an antient religion,* Edinburgh 1983.
Runia, K., *Op zoek naar de Geest,* Kampen 2000.
Russell, J.B., *Witchcraft in the Middle Ages,* Ithaca 1984.
Russell, J.B., *Lucifer. The devil in the Middle Ages,* Ithaca 1986.
Russell, J.B., *Satan: The early Christian tradition,* Ithaca 1994[4].
Russell, J.B., *The Devil. Perceptions of evil from antiquity to primitive Christianity,* Ithaca 1995[5].
Russell, J.B., *Mephistopheles. The devil in the modern world,* Ithaca 1996[3].
Sanders, E.P., *The historical figure of Jesus,* Londen 1995.
Schoonhoven, R., `Over occultisme, bezetenheid en bevrijding', in C.G. Geluk en R. Schoonhoven, *Helen door te delen. Een aanzet*

tot psychopastorale hulpverlening, Zoetermeer 1999, 176-184.
Schreuder, J.C., *De overwinningsgedachte bij Johann Christoph Blumhardt,* diss. VU, Kampen 1957.
Scotland, Nigel, *Charismatics and the New Millennium,* Secunderabad 2000.
Scott Peck, M., *People of the lie. The hope for healing human evil,* New York 1983.
Sharpe, J., *Instruments of darkness. Witchcraft in England, 1550-1750,* Londen 1997.
Shea, William H., 'Wrestling with the Prince of Persia: a study on Daniel 10', *Andrews University Seminary Studies* 21 (1983) 225-249.
Siebesma, P.A., `Onze kennis komt uit het oosten', *Profetisch Perspectief* 3 (juli/augustus 1997) 41-43.
Spreeuwenberg, C., `Samenwerking in de eerste lijn', in: G. Heitink en J. Veenhof (red.), *Heil, heling en gezondheid,* 's-Gravenhage 1990, 131-143.
Springer, K., red., *Riding the third wave. What comes after renewal?,* Londen 1987.
Stanton, G.N., `Jesus of Nazareth: a magician and a false prophet. Who deceived Gods people?' in: J.B. Green en M. Turner (eds.), *Jesus of Nazareth: Lord and Christ,* Grand Rapids/Carlisle 1994, 164vv.
Stegen, Erlo, *Opwekking begint bij jezelf!,* Loppersum 1993.
Stevens, David E., `Daniel 10 and the notion of territorial spirits', *Bibliotheca Sacra* 157 (2000) 410-431.
Tate, Marvin A., *Psalms 51-100,* WBC, Dallas 1990.
Thomas, K., *De ondergang van de magische wereld. Godsdienst en magie in Engeland, 1500-1700,* Amsterdam 1989.
Thornberg, Ken, *Victory over spiritual conflict,* z.p. 1994.
Tilburg, W. van, `Gezondheid en mensbeschouwing' in: G. Heitink en J. Veenhof (red.), *Heil, heling en gezondheid,* 's-Gravenhage 1990, 26-40.
Toom, K. van der, e.a., *Dictionary of deities and demons in the Bible,* Leiden 1995.
Unger, Merrill F., *Biblical Demonology,* Grand Rapids 1963[5], repr. 1994.
Unger, Merrill F., *What demons can do to saints,* Chicago 1991.

Urbach, Ephraim E., *The sages, their concepts and beliefs,* Cambridge Mass. 1987.
VanGemeren, W.A., `The sons of God in Genesis 6:1-4', *Westminster Theological Journal* 43 (1981) 320-324.
VanGemeren, W.A. (Gen. Ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis* 5 dln., Grand Rapids 1997.
Vellenga, Sipco J., *Zin, ziel, zorg. Over levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg,* Kampen 1992.
Verduijn, Joost, *Bevrijdingspastoraat: hulpverlening aan mensen die door demonen gebonden zijn,* Hoornaar 1999.
Vergote, A., *Bekentenis en begeerte in de religie. Psychoanalytische verkenning,* Kampen/Gent 1989.
Verkuyl, Joh., *De kern van het christelijk geloof,* Kampen 1992.
Vermes, G., *Jesus the Jew,* Londen 1992[4].
Vliet, A.J. van (red.), *Niet te geloven?! 15 artsen over God, wonderen en onzichtbare machten,* Kampen 2001.
Vonk, C., *I en II Samuël.* De voorzeide leer, deel 1f, Barendrecht 1981[2].
Wagner, P., *De geestelijke gaven voor de opbouw van de gemeente - hoe u uw gaven kunt ontdekken, ontwikkelen en gebruiken,* Hoornaar 1990.
Walker, B., *Gnosticism. Its bistory and influence,* Wellingborough 1983.
Wendel, F., *Calvin. The origins and development of his religious thought,* Londen 1974[6].
Wentsel, B., `De breuk in de gemeenschap - over de zonde' in: G. van den Brink, M. van Campen, J. van der Graaf (red.), *Gegrond geloof. Kernpunten uit de geloofsleer in bijbels, historisch en belijdend perspectief,* Zoetermeer 1996, 197-228.
Wentsel, B., `Satan en zijn demonen', in: *God en mens verzoend. Godsleer, mensleer en zondeleer.* Dogmatiek IIIa, Kampen 1987, 661-714.
Wesley, J., *The Works* I-XIV, Londen 1840, vierde editie.
Wilson, I., *Jesus: the evidente,* Londen 1985.
Wink, W., *Engaging the powers. The powers III,* Minneapolis 1992.
Ziindel, F., *Johann Christoph Blumhardt,* Basel en Giessen 196918.

Personalia

Dr. Chr. (Chris) Fahner (1944) studeerde in Utrecht en werkte als missionair antropoloog en linguïst in Indonesië. Hij doceert onder andere Nieuwe Testament en bijbels Grieks aan de Christelijke Hogeschool Ede en aan de Cursus Godsdienst Onderwijs van de Gereformeerde Gemeenten, in Gouda. Hij is benoemd tot buitengewoon hoogleraar NT in Heverlee (België).

Drs. R.J.A. (Robert) Doornenbal (1966) studeerde geschiedenis in Leiden en verdiepte zich daarnaast in filosofie, theologie en journalistiek. Hij is docent kerkgeschiedenis, filosofie en (media-)ethiek aan de Christelijke Hogeschool Ede. Hij is lid van de Nederlands Gereformeerde Kerk te Ede.

Dr. J. (Jan) Hoek (1950) studeerde theologie in Leiden, is hervormd predikant, opleidingsmanager Godsdienst Pastoraal Werk / Godsdienstleraar aan de Christelijke Hogeschool Ede en doceert daar dogmatiek. Tevens is hij directeur van de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Bond `Johannes Calvijn' te Ede.

Dr. M.J. (Mart-Jan) Paul (1955) studeerde theologie in Leiden en is docent Oude Testament aan de Christelijke Hogeschool Ede. Hij was hervormd gemeente- en ziekenhuispredikant. Recent werd hij buitengewoon hoogleraar Oude Testament in Heverlee (België).

Dr. P.A. (Pieter) Siebesma (1954), hervormd, studeerde in Leiden en is als docent Hebreeuws en Oude Testament verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede. Daarnaast doceert hij Hebreeuws aan het Instituut Da'at. Hij is buitengewoon hoogleraar Semitische talen en Jodendom in Heverlee (België) en in Madras (India).

Drs. W.Chr.F. (Wim) de Vries (1935), hervormd, studeerde geneeskunde en theologie in Amsterdam (VU) en Utrecht. Na een korte periode als huisarts specialiseerde hij zich als zenuwarts. Hij is werkzaam als psychiater.